

INTRODUCTION

Pandita Kshama Row was undoubtedly the most eminent Sanskrit poet of our time. Her magnificent epics, *Satyāgraha Gita* and *Uttara Satyāgraha Gita* on the life of Mahatma Gandhi, rank her with the great poets of Sanskrit, while her *Mira Lahari*, *Ramdas Charitam* and other works show her as a fine interpreter of the religious tradition of India. The present volume *Kathā Muktvaii* shows a different but equally scintillating facet of her many-sided genius. A collection of short stories on modern themes, in simple and elegant prose, reflecting the life of present-day India is a distinct and unique contribution to Sanskrit Literature. It is not that Sanskrit has no tradition of story-telling. Indeed it may well be argued that the art of story-telling in all modern literature has its origin in India. The stories of the *Panchatantra* collection and of the *Kathā Saritsāgara* have found their way into all languages. But the short-story as a separate literary genre is of recent origin. Its themes, techniques, and even its objects, if literary creation could be said to have objects, are different from the story-telling of the *Panchatantra* or the *Kathā Saritsāgara*. The modern short-story deals with living problems, seeks to throw light on a heightened emotion or a dramatic situation and tries to reflect the conditions of society. Pandita Kshama Row can legitimately claim to be the pioneer in this field of Sanskrit. The collection now offered to the public is, so far as I know, the first of its kind in India's classical language.

The stories are interesting in themselves dealing with the life of simple ordinary folk in different parts of India. If some of them relate to life in Kashmir, others are located in Bombay, Mahableshwar, Abu, etc. The place descriptions are highly enchanting, and here the Pandita, I am happy to note, follows the classical tradition of Sanskrit, and gives free rein to her poetic talent. The descriptions of Kashmir, Abu, etc. are in melodious, poetical prose, sensitive but simple, with an elegance of diction which is possible only in Sanskrit.

Her stories are simply constructed. The dialogues are natural, the characterisation effective. Considered purely as stories, they would have a high place in the short-story literature of Modern India. But when we consider their literary quality, the purity and nobility of sentiment, and the deep strain of patriotism which runs through the whole, the *Kathā Muktaṛali* will be entitled to place among modern classics.

It is perhaps the price one pays for writing in a classical language that Pandita Kshama Row's works—even her *Satyāgraha Gītā*—should be known only to students of Sanskrit in different parts of India and not have achieved a national popularity. That they should have been neglected in these days of national prizes and Academy awards is indeed to be regretted : for the late Pandita was one who had not only devoted a life-time to the cultivation of Sanskrit Letters, but had demonstrated by her works that Sanskrit is no mere classical language, but a living vehicle of expression, capable still, in the hands of a master, of enriching our literature by creative productions of the highest quality.

Kathā Muktaṛali which is being published posthumously is only one of her numerous works awaiting publication and I can but hope that the public no less than those who are concerned with the encouragement of literature will welcome this volume with open hands.

K. M. Panikkar

October 16, 1954.

अनुक्रमः

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
१. प्रेमसोद्वेगः	१
२. वापसस्य पारितोषिकम्	७
३. परित्यक्ता	१५
४. मिथ्याग्रहणम्	२४
५. वृत्तशंसिच्छत्रम्	३१
६. ईमसमाधिः	४०
७. मायाजालम्	४८
८. स्वात्मिकव्यामोहः	५६
९. नजमदिलेलः	६३
१०. विधवोद्गाहसङ्कटम्	७१
११. क्षणिकविभ्रमः	७६
१२. निशीथवलिः	९२
१३. 'मत्स्यजीवी इवलम्'	१०२
१४. आत्मनिर्वासनम्	११२
१५. शरदलम्	१२१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१. प्रेमरसोद्रेकः

“मा स्म भैषीः पितामह, मा स्म भैषीः । नाहं शिशुरस्मि । त्रयोदशवर्षीया-
यास्मि खलु । समर्थास्मि रक्षितुमात्मानम्” इति जगादास्मानाम्नी बालिका
काचित् ।

“किन्तु वत्से ! दिवसोऽवसितप्रायः । सूर्यास्तमनं चेदानीमचिरान्नविष्यति ।”

“पितामह ! क्षेत्रपटवे चिरञ्चवसायिने किञ्चिद्विश्रान्तिं दातुमिच्छामि । आ-
भान्दयान्मेपयजं पालयन् कृत्स्नं दिनं तिष्ठत्येव क्षेत्रे । तत्र गत्वा मेपेभ्य ईपद्दीर्घतरं
चरितुमवकाशमपि दास्यामि । ततश्च मेपयूयं गोष्ठं नीत्वा द्वारं पिधाय च शीघ्रमेव
पुनरागमिष्यामि ।”

“यातु यथेच्छम् । आत्मानं रक्षितुमलमस्ति सा । नास्त्येषा स्तनन्धयी ।”
इत्यभाषीत् कृपीवलस्य वृद्धा भार्या ।

“अये मा विस्मर यत्तपस्विन्या हामिदवायममूल्यनिधिरित्यावयोः सर्वथा
विश्रस्याजन्मतो रक्षणार्थमावाभ्यां समर्पितासीदधिकेयं क्लिष्ट । पितुर्गोहे न कदापि सा
गच्छेदिति हामिदया निर्दिष्टं मृतेः पूर्वम् । अपि नाम वरसायाः पितेहायात् । हामिदा
भर्मिण्यासीदित्यपि स न व्यजानात् ।” इति स्वविवरेण प्रत्युक्तम् ।

उपरि निर्दिष्टः संलापः कयोश्चिद्वृद्धदम्पत्योः कस्मीरेषु कस्मिंश्चिद् ग्रामे
पान्पुरनामानि कृतावासयोर्मध्ये समवर्तिष्ठ । तदाश्रयार्थमागता हामिदाभिधा काचिदज्ञता
परित्यक्ता पत्येति पण्मासान् स्वगोहे तान्भ्यां निवासितासीत् । वर्षार्धोत्तरं सा प्राप्त
कन्यामेकाम् । द्वादशदिनानन्तरे च तां स्वपालकान्यां समर्थ्य प्रणाञ्जु जहौ । सा च
बालिका मातृप्रेमासूतरसानभिज्ञा दम्पतिभ्यां प्राणनिर्विशेषं लालिता, सप्रेम संवर्धिता च
पौत्रोनिर्विशेषम् । सेयं सरोजलोचना कुन्दकुङ्कुमलदन्तपङ्क्तिः प्रवालाधरा चञ्चलालका
शिरीषकुसुमकोमला शारदकौमुदीव रचिता धैर्यशीलापि मृदुवचना, धीरापि स्थिरमतिः
स्नेहनिर्हर्षसंश्लुता दमयन्तीव परदमनशीला क्षमातलाता सुरसुन्दरीव कमनीया
कृपीवलस्य क्षेत्रादिकार्येषु मुदा प्रयस्यन्ती सुखमास्त । कस्मीरीयाणामितरासां
बालिकानामिव पान्पुरपल्लिका सुपरिचितासीत्तस्या अपि । बिलक्षणोऽमूक्तस्या अनतिश्रान्त-
शैशवाया अपि स्वान्तर्बोधः क्लिष्ट । भाविपियं पूर्वमेव सहजस्फुटवद्वा सा व्यजानात्,
न च कदापि लुप्तधैर्यासीत् । दारिकामिमां सकृदेवावलोक्य तदीयदृढयत्नमगुणरत्नसम्यक्
जनः क्षणादेवोपलक्षितवान् । जायापती स्वविराजं बालिकेयमतिशयितप्रेम्णानवरत्नं सेवते
स्म । प्रतिदिनं परिणतवयस्केन कृपीवलेन सार्धसस्मा मेपयजं रक्षितुं क्षेत्रं याति स्म । परमघ
सन्धिवातकारणाद् गोहर्गिण्णुं नाशकद्वन्द्वः । यदा यदा हि स स्तोकमात्रमप्यस्वस्थोऽ-
भूत्तदा तदा वत्सेयं मृदुवचसा तस्य बहिर्गमनमरुणत् । क्षेत्रचटुं विश्रमयितुं
तावदहमेव क्षेत्रं यास्यामीत्यप्यघात् पुनः सा सनिव्रयम्, जोषं स्थितस्य पितामहस्या-

गायन्ती मन्दं मन्दं सुखमास्त । समीपवर्तिनि जलाशये सरोजवृन्दं निशागमनाशङ्कया
मामिच्छान्त्वमथात् । क्लान्तकृत्कपोतकुङ्कुमादिपतत्रिणः स्वस्वकुलायान् सान्द्रविट्ट-
पातान् समाश्रयन् । दिनमणिः प्रतीचीं सज्जिगमिषुः प्रसारितकोमलकरीमार्दवं भेजे ।
मर्वत्र शनैः शनैर्निर्मैक्षिकं सज्जातम् । हेमन्तर्तुवशाद्भूयिष्ठाः प्रवासिनो मामनिवासिनश्च
शैत्यस्यातिरुक्षतामसहमाना देशान्तरं प्रायेण व्रजन्ति स्म । तस्मात् पांसुलमार्गेऽस्मिन्
ग्रीष्मर्तुवद् यानानि नावालोक्त्यन्व सम्प्रति ।

अयेस्लामबादनाश्रो ग्रामस्य दिशः समायान्तमस्मा सदसा कस्यचित् पुरयस्याकार-
मद्राक्षीत् । कृत्रिमसन्त्रासेनोद्विमेव विनोदयितुमात्मानमिव च सपदि गुल्मान्दरितविप्रदा
तस्यै । अनुद्भूतस्यानात्तमान् समीपमागच्छतोऽध्वगस्याकृतिमधिकाधिकस्सुदीभूता-
मपश्यता सकुतहलन् । नविरास पुरयोऽन्विकं सम्प्राप्तवान् । निविडगुल्मान्दृतां मां
द्रष्टुं न प्रमवेदेप इति प्रतीता वर्त्मनो मध्ये तमुपविशन्तं दृष्ट्वा विभ्रम्य च स्थितवती
वत्सा । पञ्चप्रिणद्वर्षीयः पथिकः परितो दृष्टिमाक्षिप्य कञ्चुककोपतो नागककोशमपाक्यन् ।
पुनश्चेतस्ततो वीक्ष्य धनराशिहस्तो गणयितुमास्त्य । क नाम हस्तगतधनराशिः
प्रत्यासत्तरजन्यां गन्तुं प्रयुक्तः स्यात्पुरयोऽयमिति दारिका व्यचिन्तयत् । नविरादनसख्यं
कटिबन्धने गोपयामास पान्थस्ततः सोऽद्वासं समुत्थाय पुरश्चवाह । शीर्गैर्मुतालदकोण-
पर्यन्तं दृष्टिगोचरो भूत्वा क्षणाददृश्यतां गतः । म्लानप्रभायां तस्यां अर्जरायतनमिद-
मीपद्सुरपिताचसादृश्यं भेजे ।

तदनु विश्रब्धमस्मा शिलासनं प्रपयासीत्युनश्च ग्रथनकर्मणि निमग्नाऽभूत् ।
स्निग्धस्यविरौ क्षेत्रादिकार्याणि च ध्यायन्त्यास्तस्याः कस्यचित्प्रेमशावकस्य रेभणं सहसा
ध्रुविपये न्यपतत् । सपदि सोऽथाय क्लान्तशार्कं स्वबाहुभ्यां समुद्धृत्य चुङ्कन समार्दवं
प्रेमास्पदीभूतं तं मानुपनिर्विशेषमिव । “अपि निद्रालुस्त्वं वस । अलं रुतेन ।
नेष्यामि सत्वरं त्वां शयनम् ।” इत्युक्त्वा मृदुलवाचाऽवशिष्टान्नेपान् एकीकृत्य
शीशशऽमकरोत् । समीपवर्तिनं गोष्ठकं प्रतियात्रीं तामन्ये मेया अन्वगुः । नविरात्तया
विभ्रान्तिस्थलमिदं निवेशितकृत्स्नमेपवृन्दं तालकबन्धेन पिहितम् ।

अपापराह्णप्रतीक्षमाणो राजनीनायो राजन्या समगंस्त । दिष्टयासीदारिकाया
मञ्जूपायामभिगालाकपेटिका । यावच्च सा मार्तण्डदेवतालवमुपागतौ तावत्पुरययोर्द्वयोः
सत्वेण विवदमानयोः स्वरध्वनिस्तस्याः ध्रुविपये न्यपतत् । केनाप्यनर्थेनावश्यं भवितव्यमत्र
तथापि न मया धैर्यं त्याज्यम् । उदेशस्यास्य परिचयात्समीपवर्तिनः कस्यचित्पुराण-
चिन्तारजोत्तरस्यानं तस्याः स्मृतिपथं समायात् । वितालद्रुमस्यास्य प्रवण्डकोटरस्त्वदाकृति-
समानं धपुस्त्रयमपि सम्भगोपयितुं पर्याप्त इति व्यजानात् सा । निःशब्दं च तस्मिन् कोटरे
सत्सर्पः । अपि भवेजामिमौ भवङ्करी पुरपाधमौ । प्रायः वायव्यपान्तवर्तिनी पापिनी
स्यातामिमौ । एतादृशो दुष्टात्मनोऽधिहृष्य पितामहोऽयङ्कृदमापतेति स्मरन्त्याः कोटर-
स्थितायास्तस्याः ध्रुविपये न्यपत्तपुरययोरेकस्य वचनं यथा—“अत्रैव खनिजा निधेय-

मेतद् यथान्ये न पश्येयुरिति । कम्पमाना दारिका व्यचिन्तयन्तुतोऽमू नाम संरम्भेण कलहं कुरुतः । प्रायः कस्यापि ताम्यां निहतस्यार्मकस्य चपुरदिश्य विवादेनानेन भवितव्यम् । अनयोः पुरुषयोर्नेदिष्टापि सुरक्षितेत्यात्मानमभ्यनन्दत सा । स्वरक्षणार्थं च परमात्मनि धन्यवादपुरःसरं कृतज्ञतां मुहुर्मुहुर्हृदन्तरे समुदैरयत् । नचिरात् सर्वत्र निःशब्दता व्यराजत । कल्काच्छादिते कोट्ये प्रह्वीभूता कुमारिकेयमपसरत्पादशब्दमाकर्णयदचिन्तयच्च । अप्येतौ नु चलतः प्रति मद्देहम् । नहि नहि मज्जतोऽमू प्रणीपदिशेति प्रतीता निरुच्छासं किञ्चित्पथ्येक्षिष्ट । ततश्च निपुणं कोटरतो निःसृत्य देवालयं यावत्प्रविशति तावद्व-
गुण्टितार्तनादमश्रीयीत्सा । तस्यै च स्तब्धा मुहूर्तं विचिन्तयन्ती । कस्याचिदसह्यवेदनार्दि-
तस्य स्वनेनानेन भवितव्यम् । पितामहो मे न मर्षयिष्यति दुःखितजनाय साहाय्यं न दीयते चेन्मया । स हि नित्यमेवाज्ञातजनपरिचरणपरोऽस्ति । इति विमृश्याप्रमत्ता तमुद्देशं निभृतं प्रत्यागमनोद्यता सामिन्वासनिरोधकं स्तमश्रीयीत् । आर्तनादोऽप्यभूदुच्चादुच्चतरः । प्रज्वलितदीपशलाक्याद्राक्षीत्सा पञ्चत्रिंशद्वर्षीयं पुरयमेकमग्रतः । धनमुद्रापत्राणि गणयन्नचिरादोऽवलोकितस्तया स एवासीत् पान्योऽसौ । चीवरेण मुखमस्य निरुद्धं शरीरं च देवागारस्य स्तम्भे स्थूलरज्ज्वा गाढं निबद्धमासीत् । अप्येव परमार्थत एव दुःस्वार्तः स्यादाहोस्विदस्युरिति विशद्वमाना मुहूर्तं निस्पन्दं तस्यै सा । ततः क्षणमात्रं विमृश्य शङ्कां च दूरीकृत्य निबद्धपुरुषविमोचनपराभूत् । रज्ज्वा ययायं स्तम्भे न्यबध्यत तस्या ग्रन्थीनिपुणं स्वकररुद्धाग्नीर्विश्लथयितुं प्रायतत । बहुलायासवशात् पान्यस्य गुरुकायः सरभसं भूमौ न्यपतत् । अपि मृतोऽयमिति जिज्ञासया सा विनतवपुस्तदुच्छ्वासं श्रुतवती । यद्यप्यं दस्युः स्यात् तदस्मद्गृहे भयावहजनस्य प्रवेशो न खलु शुभाचहो भवेदिति श्वासं निरुप्य विमर्शयोर्मध्ये दोलायमाना मुहूर्तं चिन्ताकुला स्थितवती । प्रायः किञ्चित् स वक्ष्यतीति प्रवैक्षत । परं तदार्तवमेवाशृणोत् सा केवलम् । परमवेदनया ध्रुवं पीडितोऽ-
स्तीति प्रतीता च तन्नेत्रां प्रशमयितुं निश्चिकाय ।

अथ तं निपुणमुत्थाप्य शनैः शनैर्मांगे प्रवर्तयितुमुपाक्रमत धैर्यशीला दारिकेयम् । स्निग्धौ पितामहौ संश्लोभवृत्तमित्रं सकौतुकमाकर्णयिष्यत इति मनसा कल्पयन्ती भूयिष्ठ-
महसत् सा । इतः परं पितामहो न कदापि मामेकाग्रिनीं बहिर्गन्तुमनुमंस्यते पितामहौ च मत्साहसगुणागुणं विजानती शिरः कम्पयिष्यति केवलमिति वितर्कयन्ती विरेणासद-
प्रियापसत्यं कथमपि क्षताङ्गेन पान्येन सह । चिरात् प्रवयाः वृषिकः स्वनिद्रेतनस्य द्वारि चिन्तापरान्तिष्ठन्नासत् । पर्यन्ते तमिच्छायां पथिकं कंचिदावर्ष्यन्ती वत्सा निशाम्य तस्य गलदग्नानि स्पर्शमायुः ।

अथाध्वगः समार्द्धं वत्स्या मुद्युपितः परिसान्निवतश्च वृद्धाम्यो हृयातिथ्यः वृद्धायां
रिपवचाद्विश्रब्धो निजि । परेण्यवरां दत्तां दत्तां साक्षात् कामप्यमानुरीं पदयक्षिव क्षणं स
मन्व्योऽभूत् । वत्साया मुद्युवाचं धावं धावं सहसा स ग्रोधैरदरात् "भवि हामिदे !
हामिदे" इति । धान्तधेतये तं मन्वाना तस्य तन्नामार्द्धं वचः सोपह्वामं वृद्धाम्यां पालिका

निवेदितवती । अनर्थपरम्पराभिभूतः सङ्ग्राह्यारिक्त्याभिरक्षितो द्विर्नैर्दिनः प्रवृत्तिमापन्नः
परमकृतज्ञताकुलस्तस्यै भव्यवादान्मुहुर्मुहुर्धृतानीत् । घनविनाशं न मनागपि
व्यचिन्तयदध्वगोऽयम् । वत्साया अपरिमितगुणकृष्टद्वयस्तथामितोपकारभाराद्धतो
विस्मयस्य परां कोटिमारुह्यतामालोक्यन् सामिपरिम्लानसृतिपरम्परा भृशमाकुलोऽभूत् ।
इतो निरांमाध्याह्न मयावश्यं चालिक्यै किमपि पारितोषिकं प्रदेयमिति मनसि कृत्वा
स्वमदानुभावं दर्शयितुं वृद्धकृषीवलयासावाचक्ष्यौ । श्रीनगरमागम्यतां तावद् भवद्दर्शनसुखं
च मे दीयताम् । गुग्गुलुनाम्नो नाविकस्य मे गृहनीकं सर्वनागरिकाणां विदितास्ति खलु ।
तस्य सङ्केतस्थानं प्रस्थयाम् । भवदीयपौत्री यथाहंमुपग्राह्यं प्रदास्यते मया । अथास्मया
शीघ्रं प्रत्युक्तम् । श्रीनगरमतिदूरस्थं चलितुमशमोऽस्ति मे पित्रामह इति । पथिकस्ताम-
पाङ्कजा विलोक्यवत्पदद् भवतीं भवतिवामहं च नगरांमानयताव त्वरीं प्रेषयिष्यामीति ।
तश्चिमन्त्रगमवगणय्य प्रवक्ष्यामि तूर्णानि स्थिते पान्थो व्याहरन्तुनः । गतमार्योऽस्मि । अनपत्या-
मीन्मद्गोद्विनी । तस्या वन्ध्यतयातिकुपितस्तां सार्धत्रयोदशवर्षेभ्यः ग्रामगृहाधिष्ठासित-
वानहम् । नान्यां च कन्यां परिणीतवान् । सन्ति मत्सन्निधे द्वे गृहनीके पञ्च तरण्यदेवेति ।

पान्यस्यावशिष्टक्यानिवेदनं नावश्यकम् । सोऽयं सार्धत्रयोदशवर्षेभ्यः प्राक्
शरणागतया हामिदाया भर्ता पौत्रीकृताया अस्मत्प्राश्नं जनितेति श्रुतिरिति स्थितेरी
नर्क्यामासतुः । अनेन च तानुमौ किञ्चित् सम्भ्रान्तौ बभूवतुः । तत्रानु गन्तुः सानुमर्दं
स्मेराननो बभूव । भवपौत्रीनिमयेन रूप्यकाणां शतद्वयं प्रदानमिच्छामीति । कोपाविधेन
कृषीवलेन प्रत्युक्तम् । दीयतां तद्वनं गोकुलमूल्यार्थमिति । पथिकस्य सुस्थितिं
क्षणात्कर्त्तव्यामास कुविकः । तत्रानु प्रवासी पुनर्वस्तुमारभव । मा कुपः कन्येयमवाप्स्यति
सर्वमेव स्वाभीष्टम् । न कदापि तस्या अपहरिष्ये । मिश्रणेन तां पोषयिष्ये कोसारा-
देशोत्पादितदुःकृष्टनिवारणस्वचिन्तामरगैश्च तदुत्पलहरिष्ये । अनपत्यस्य नयनयुग्मं मे
नन्दिनी तव प्रायो जनितनन्दनेनानन्दविष्यतीति ।

सञ्जापकुलहला निरूपयन्ती प्रवासिनमेव एव मे रिपेति न खलु व्यजानादस्ता ।
कृषीवलस्य पत्नी तस्य वचनमाकर्ण्य भर्तुः कर्णेऽजपत् । कथं परिणयेद्विज्ञानमज्ञाम् ।
अनुक्तमेवेति कथय तस्मा इति । स्थितेरी दोषायमानमानसः स्थितः । व्यचिन्तयच्च
वत्सायाः प्रभव एतस्मै निवेदनीयो न वेति । परमासन्नतृप्त्यै हामिश्रायै प्रतिभ्रतमासी-
दावाम्यां यत्र कदापि चालिक्यै तन्निवृत्तसंज्ञं प्रेषयिष्याव इति । तथापि वत्साया अन्वयो
यदि पान्थाय न कथ्यते तर्हि तस्या यावज्जीवं सुस्थितजीवनसंरक्ष्यमपहरिष्यते खलु ।
इति विमृश्य कृषीवलोज्वालीत् । नेयं भवते देया । केनचिक्वारेण हि तस्या
विवाहवादान्निश्चयः कृतोऽस्तीत्युक्त्वा भार्याया चान्द्र कृष्णेनस्मचाळपद । अथ
स्वहृदयीदार्यमाधिविक््रीर्पुणा पान्येनामिदितम् । निवसतु सा तर्हि दुहितृमावेन मद्गोदे ।
पञ्चशतं रूप्यमुद्रा दास्यामि भवते । मृत्युववत्रात्यरिवातोऽस्मि तथा । तस्या भावी भर्ता
मयाविक्रो भवत्विति ।

प्रवयाः कृपीबलः पुनर्विमर्शं मनसि । उपन्यासोऽयं प्रशस्तः खलु । सर्वथा
नोचितं भाविसौख्यमपहतु बालिकायाः । अथाप्यगोहिनीं पुनस्तत्कर्म जपिष्यन्ती कूरिणा-
स्पृशत् तूष्णीं तिष्ठेति च तां व्यजिज्ञपत् ।

अन्ततः सप्तसद्विवेचनपुणोऽपि स्थविरो वात्सामेव निर्णेतुमाज्ञापयत् । अथात्यन्त-
गाढप्रशान्तता व्यराजत प्रकोष्ठेऽस्मिन् ।

कृपिनो आर्याद्वितीयो निरुद्धासो मुहूर्तं जोषं तस्यै । पान्थश्च सोऽकण्ठं
पुरोऽवलम्बमानो दारिकाया वचोऽभुणोत् । दीयतां पञ्चशती रूप्याणामर्हते जनायान्यस्मै ।
यत्र मे पितामहस्य पितामहाश्च निवासस्तत्रैव समुचितो ममापि । विद्यते हि दिष्टया पर्याप्तं
धनमेतयोः सविधे मत्पोषणार्थमिति सनिश्चयं श्रोच्याग्रे च सपदि संप्लुत्योच्चैः स्थविरकृपी-
बलस्याङ्गे सुखमुपाविशत् । सहसा विस्मापितो गुग्गुस्तां निरोक्षमाणस्तस्यै । तिलोलालका
बालिका साभियोगं च पाथकमालोकयत् । अनेकसङ्कल्पविकारपरम्परया तस्य चेतः
संग्राथितमभूत् । विवर्णवदनः शिरः कम्पयंश्च द्वारं प्रति चलिष्यन्नभ्यधात् पथिकः । अयि
भोः परवस्तुलोभेन किम् । मदीयभार्यां हामिदा यदि वक्ष्या नाभविष्यत्तदावयोरप्यस्मा-
समानरूपगुणादिसम्पन्नाभविष्यद्धारिका । इति सदर्पं समुदीर्य धीनगरस्य विजनेनाध्वना
स्वगोष्ठं प्रति सायासं प्राचलदध्वगः ।

२. तापसस्य पारितोषिकम्

मासोऽयं कर्त्तिकः । कौक्यावनिमण्डलमण्डनायमाने सुरमणीयसर्ववीरप्रदेशे महा-
बडेश्वरानानि द्वित्रादिनां सहस्रात्मन्मुषिग्रो मन्त्रावातः प्रचण्डः । अकटेऽपि सकट-
कटाद्यध्वनिविमोपगम्यमानो वायुस्त्रयोपविदम्बिनी क्षेत्रे पुन्यायान् सौपुग्यस्मृद्वान्
संयस्य, वातावातपायगगनं विधाय परशवानुक्षोचदुमान् सरभसं विधूय निगत्य च
समुन्मूलं धन्यमत्तान् अघान्तेन स्वनेन भाषयित्वा, गोमेषादिपशून् क्षयद्भर्माक्षप,
कृतकृष्येव विज्वंसकर्मणां नानानि कर्मण्यनाशयन् । तदध्वानवरत्नं नैकव्रतिका
यावत्तद्वत्तदाशब्दं शुद्धिश्चर्युल्लेखोऽप्युद्दिनारब्धवान् । मधवा । मध्याह्नेऽयं तु
वृष्टिप्रवाहोऽयं मन्दोद्युष शनैःशनैर्यस्यन् । मायस्यये चान्नं द्विगुणितुर्गवान्नाम्नः ।
मिन्दूरस्तावथा वरुणदिशा तरुण्या मन्व्यास्तौकृतकृत्यवाहनः पश्चिममागप्यन्तरं
प्रविष्टः । प्रदोषस्य क्षणिकदोष्याऽनूद्भवंस्तलमस्यायितम् । तत्रश्च क्षिप्त्वेव रजनीं
प्रवीक्षमागो रजनीनायः सार्धं कठो रजनीमाच्छिष्याच्छिष्य प्रकुलमित्रास्तेष्वि वां सुन्दर
विमलगानमञ्जक जालम् । परमसौ प्रमोदामृतमयापदिन्दुमात्रस्यन्दनेनापि मान्वगृह्यन्म-
न्दिमेकं विषादान्वक्त्रावृत्तम् । तथा हि । शयनागारेऽथ कस्यचित्तरुगस्यायुर्द्रावर्तिम्-
मोमपक्षेगे निहितस्य दीरकस्य तनुवर्तिरिव कम्पमानाऽऽसीन् । तत्र जीर्णधूमरनिष्ठिपु
त्रिप्रविचित्रविच्छापच्छापानिचयेन गाढनिद्राज्ज्वारवस्य गृहाद्विष्य मण्डूक्षता-
मनवरयेनारदनेन समवर्धेत् मौपगगनीरद्रा शयनागारस्य । गैगाम्नो युवा कश्चिन्मूर्धं
मुषट्पिशातीरोऽपुना ज्वरेण कृशाद्गन्, पूर्वं कुञ्जितकुञ्जितकचकटारः संप्रति कर्त्तव्यमलकेन्द्रः,
पूर्वं कमनीयकरोलपाठिरिदानीं तु कर्तव्यगुह्वराः, पूर्वं प्रमदवदनाम्नोक्तः संप्रति
विचनित्तेजोवर्गो निम्नचः गेजे स्त निश्रुतो मञ्जके ।

अथ व्यापृते नियत्रि रोगिणो नादीपरीक्षाधिकार्ये तदीयरेदिन्यूर्मिषा चोरचिन्ता-
पापतापोनिडोदित्वा निरच्छ्वस्ता बाष्पीर्च सपत्नं निरुधाना उत्तरस्यान्विकं तस्यौ ।
मेघमासौद् रूपयावनमस्यत्रा केतकीर्गमैगौरवगै मरलसरलान्ध्रिङ्गिग्लोचना मनो-
हारिणी च । यौवनमदभ्योत्साहप्रकुलता विलुतासौत्तदीपाननाध्वनितः । मृदुमृदुन-
कार्याम्यवरवेडियास्तस्या मृदुल्युवनानानन्देन नामवद्व्यक्षररन्म् । तस्या गौरवगै
शरीरे नीलकुटिलकुण्डलकटारः शुभुमेतान् । तदीयायतनेवे दीर्घपश्नाच्छदिते तदन्-
नृतमावनामरमर्शसिष्टान् । अक्षिपुगलेनाग्रनो निविलज्जगद्वशीकर्तुं प्रभवम्बमिति बहुधा
बहुमिर्जैर्निविदिताऽऽसीत्ता सगौरवम् ।

रोगोपशमः संभवेत् । परं हन्त रज्ज्वामेवाप्यते काष्ठनिमग्नं तस्माद्भवत्या सजीमाप्य-
मनिष्ट्यतिक्रम्य स्रुत् । अदे ! ईश्वरेष्टा बलीयसी ! देवनियोगमुत्तमयितुं कः पापेदिति
पाणिद्वयं संपश्य गृदुस्वरेणाप्रबोद्धैवः । अहो भिषग्वर्याः परिश्रायन्तां परिश्रायन्तां
भर्तृपादाः । नास्ति शशमन्यन्मे तान् विना । इति सरुरुगमुदीर्योर्मिला भावित्रिपट्टिभावन-
संश्रसप्रस्यमाना भाविदारुणस्थितिकल्पनालिखानना भिषजः पादयोर्निपथ गाढं तौ
पाणिपल्लवान्यां निराशाकुला समपोडयत् ।

“ अलमळे चिन्तातिरेकेण । जानाप्येव भवती यथायासक्ति सर्वोपचाराः कृता
आवास्याम् । इतः परं परमाश्रयं प्रमाणम् । तदिच्छाधोर्नैर्भाष्यं मर्त्यैः ” । इति तामुत्थाप्य
सानुकम्पमुपादिशद्गदद्वारः ।

“ भवतु, भवतु । अपि न किमप्यन्यत् कर्तुं शक्येत ? ” अप्राक्षीत्सा पुनः पुनः ।
तस्या ददोहृत्तदन्तर्किर्विवर्गाननं च परिदेवनोदेकमसूचयतां स्फुटम् । नेति नेतीति प्रोच्य
शितो विधूय च तूष्णीं स्थितवान् भिषक् । नेति नेतीत्यक्षरद्वयवाग्धनिश्च न्यपतत्तस्याः
श्रुतौ मृशुषण्डानिनाद इव । ततश्च तापुमौ पितृवनसंवादिन्या निःशब्दतया समाच्छादि-
तावाहन् । नैराश्वज्जमहतेर्योर्मिला नेशीयस्यासने निमग्न्य दुःखार्तां पुरतो बद्धदृष्टि-
स्तूष्णीं तस्थौ । अथ सइता पावकाप्रि प्रशान्तताच्छविः शीघ्रविमर्शजन्ता समुल्लसति
तदानने तावासा चिन्ताभारनताहीवाधोमुत्तौ तस्थौ । अतदंकारो निःशब्दं तदन्तिक-
मुपसृत्य विहरस्य पृष्टमीपदवलम्ब्य च तत्कर्मऽजपत् । वत्से ! समाश्रसिहि ! समाश्रसिहि !
अथ रात्रौ स्वल्पमपि सेवनीयमशनं भवत्या । इति फलके स्थापितं माप्पाद्विकानास्वावित-
मोजनसंभृतं पात्रमङ्गुल्या निर्दिष्टवान् । संध्रान्ता सा तद्वचनमधीरोत् । परस्ताद्-
मेवत्रूर्णां स स्वकीयमन्त्रूपां समुद्धृत्य निःस्वर्तं द्वारमपावृत्य च मन्दिराग्निरगाक्कौमुदी-
धवलतायां विभावर्यामगदद्वारः ।

अथ कुट्टिमसमृद्धं शयनगारं पितृकान्तस्थ भीषणवामभजनम् । प्रतिक्षणं कोणस्थो दीपो
निर्धरप्रपामर । गन्धवाहो गृहादहिः समुत्सृकारं क्वचिदाशक्चिदुच्चैस्स्वरमवदत् ।

अथ भवानकनिःशब्दतायां तस्यां पद्भिरिद्विद्वन्नापितमिव पाण्डुरमुखं दर्शं दर्शं
गमनेद्वात्रि चेदिति भिषजो वचनं मुहुर्मुहुश्चिन्तयन्त्यास्तस्याः शरीरं सवेपथु समजनि ।
अहं विवे किं नाम कृतं मयेह जन्मनि यदेकमाश्रयभूतं तम प्रागेष्टं मत्प्रेतं
यद्वातुर्गमं मतो निष्पृमाच्छेत्तमुद्यतऽसि । केन घोरपातकपट्टकलेन कलङ्कितास्मि यन्मम
जीवनमारमात्रिणीपुंसि । माविदुस्महापदमुपेक्षमाणां मां पराकीं कोकीमिव कोकाद्विर-
हितामुत्तेत्तां तास्वरी रुदतीं द्रष्टुं कथं एवं सइते । नास्ति ते हृदि कहराणेशोऽपि
सोदरासत्कारे निमद्भस्वतीनां मादसीनामवलानां विषये । इति चिन्तयन्त्यास्तस्या
अन्तर्यामनि विनश्युनिवी निमज्जविष्यजो विचेष्टेतेन सह गदसंस्थं समजनि ।
उद्वेगमन्शायाग्निरग्नदनायास्तस्या मनस्येकस्वरोक्तिरेवास्तन्दत् । यथा । नास्पेकम-
न्त्रेरोगान्यो मार्ग इति । साञ्जऽमायनि नियांरपन्त्यास्तस्याः प्रतिक्षणं त्रिषिषिचारभृग्य-
नुमारेण वरुण्या नवनयुधं सपरि परिवर्तनं मेते । तथा हि । क्वचिदाशक्चिद्विरागितं,

वद्विद्विद् द्योतमानं क्वचित्कचित्कङ्काम्भीरं तदभूत् । नास्त्येकमन्तरेणान्यो मार्ग इति
क्रियासममिहारेण प्रत्यन्ती सावधानं विमर्शपूर्वकं सूत्रपुत्रिकाया यष्टुच्छ्रितपदविद्विम्बिनी
सा शयनागारस्यैकस्मिन् कोणे स्थापितामोपचमञ्जूयामुरेतवती । तमोतमित्रे समेधमाने
परामृतादूर्मिळा काचह्रीसञ्चयं यावद्ययामीष्टं कूमीमुपालञ्च । एकाशेनानमात्रेगाळे
म्यादिति निश्चिप्य समीपस्थे फलके कूर्पे निधाय गवाक्षे प्रति च पुनर्गन्वा सुष्टेराळोकमा-
लोक्ष्यन्ती लोललोचना सा ममनिष्ठ । अत्रान्तरे वृद्धमलोहितकन्दुकं निजश्रिग-
धारास्तापितसाद्भवेवदारुमुवाङ्ग्यादिवनत्रुमप्रामारण्यं वेदोप्यमानं गगनपद्मज्ञेऽवलम्ब-
नानमायीत् । मरुत्कम्पितमहीरुहसमूहस्य सूक्ष्मस्वनैः पूरितमभूद्विगन्तराष्टम् ।
इन्द्रनीलवर्णाभ्यं द्योतमानशार्ङ्गैरिहकमनिमित्तिव मण्डितं प्यराजत् । क्वचिज्जनीकरक-
निकरविरोचितां शूर्पि, क्वचिद्वरुणस्यमपि दृष्टिगोचरं प्रजानुर्गन्गाधीरं, क्वचित्त्रंक्रपात्
सुस्नामकतरुविशेषान् विलोक्यन्ती समयं कश्चिद्विवाहयाम्यभूत् । प्रस्तुरचन्द्रकला-
कलिकाविलोकनेन मिष्टोन्नमरादिशङ्खरनिशमनेन, समुन्नीलितमालतीकुन्दादिकुसुम-
सुगन्धप्रशगेन, शन्यपाटलपरलपरागपुञ्जमुरमितविलोलशीतलसमीरस्य संस्पन्निन,
साध्रद्रुमनिक्षेपे वाहिकगदोसिजिम्बरलपोत्पुतिविलोकनेन, पयःकेनसारल्लविमच्छया
ज्योत्स्नया धवलितस्य समीपवर्तितडागस्यावलोकनेन, त्रिगुणविषादाश्रमदूर्मिळा ।
नेदीयमो गिरेर्मूलादेः मर्तुरस्याः फलवृक्षवाटिका परिणतफलमपद्यापि म्वनाथस्य
विमयोगादिवानापीकृतेन विपण्णेन स्थितवती । वस्तुतस्तु हस्तं पेलवौगन्धस्युपो विधिश्रवणैः
पणैः मान्द्रच्छापया च मृदुशीतलानि बभ्रांनि परिप्लवितानि । काचित्पि गूढपादिका
वृक्षपुञ्जेष्वन्तर्जिता प्रथमात् । शलभसमूहस्य शृङ्गारशब्देन प्रशान्तनिशाया
वैचित्र्यमेव समुदपादि । लिङ्गमालानाम्भ्यां श्लेशार्थवर्तिभ्यां वाटिकायां जलप्रपातस्यानन्त-
रनगर्जितं दिगन्तं परिपूर्य चिन्तावनमालङ्काया कर्मिळाया निरानन्दवत्स्यां समवर्धयत् ।
नेदीयमो प्रामाद्विवाहोऽसवनिमित्तेन क्वचिद्वीगामृदुस्वरः क्वचिप्यदमेरीमृदुरूपदिनिनादश्च
भेजतुः कर्दशायां युवत्याः कर्गशाकुल्योः । 'इह्यु! मुमूर्षीं हृदयेकरे कथं नाम निर्दयं
जनेनानेन सुगममुपसृज्यते । संहृदया चन्द्रिकापि आभ्यनुकम्पमाना मन्दमन्दपुतिर्वापोदकं
गोपुमिव मेघान्धरोष्णमानमवगुण्ठयति' ।

इत्येवमुद्देशमागायां तस्यां शयनागारस्य द्वारं समुद्घाट्य व्यापन्तनमोजनसंभृतं
पात्रमानीतवान् मेरुः । विधूतशिरसा तथा भोजनं नरेद्वयत् इत्येद्विनेनैव निर्दिष्टो बाहकः
शृङ्गं ध्यलम्ब्य ततो दीर्घं निःश्वस्य निःशब्दमपथमत् । शङ्गेऽस्मिन् रजनीकरस्य
मन्दप्रभाविरोचितं वनमालोक्यन्यास्यस्या न्यस्तम्भरगमराणीमेका पूर्वमनुभूया मुम्वमयी
घटलमुपाकरमुपाधारवत्कलिता विभावरी न्यत्रावाहस्य यस्यां सा मर्तुद्वितीया
देवदारुल्लयावृत्तपदमरण्यां पक्षिकुलसूत्रितं मधुरमधुरप्रगयवच्छ प्रेयसः श्रावं श्रावं विहारं
करोति स्म । उतश्च सम्भार स कञ्चित् त्रिषष्टिदेशीयं तापमं पुरागवस्तुपंचयद्वत्
रजनीसमये पर्याप्तं पर्याप्तं समायान्तं तयोः सतिधम् । वस्तुज्ञाने तस्यापीरेका पुरातनी
कुकीनाङ्गी कृपायिका । 'भद्रे कृपायिकया मंत्रिताया अस्या मंत्रगुणगणेन सुतयोरुम

शुभमेव भविष्यति । इति प्रतिज्ञाय तदर्थं ताम्यामुपाहरद्धानप्रस्थः पुराणवस्तुकोविदः । कृतश्रवया । तापसस्थोपायनं स्त्रीचक्ररोर्मिला । अथ ध्यायं ध्यायमिदानीं तदलौकिक-
 पारितोषिकं गवाक्षतः पवित्रस्य च शयनागारस्य सुधाक्षिसभित्तिकां प्रत्युपासरत् । कोणस्या
 पित्तलपात्रगतदीपिका सामिनिर्वापिताऽसीत् । तमीतिमिरकृतं नक्षत्रं शान्तेहीडं भित्ताव-
 चलम्बितं रत्नलवचित्रजतकोपच्छन्नं निःश्वसं समुद्रतोलयत् सा । 'भद्रे, कृपाणिकाया
 मंत्रगुणगणेन युवयोः शुभमेव भविष्यतीति तापसस्य वचनं मुहुर्मुहुः प्रजल्पन्ती
 क्वचिन्सनिःश्वासं सपुलकं तामस्तीपीत्, क्वचिदस्त्रियत्, क्वचिदकम्पत्, क्वचित्तामनिन्दत्,
 क्वचित्तां व्यङ्ग्ययत् । 'किं शुभमकारि मी कृपाणिके त्वये'ति सोपालम्भमुदीरयन्ती
 सतिरस्कारमुन्मत्तप्रायेवोच्चैरुपाहसत् सा । 'अहो ! विश्वासशीला मायाविनानेनाविश्वस-
 नीयेन सकैतवं प्रसारिताऽऽसं किल' । इत्यामने कथयन्त्यास्त्रस्या मनोभित्तिकायां
 सहसा काचिदभिनवकल्पना प्रादुरभूत् । 'किमेवा कृपाणिका मत्प्रयोजनं सफलत्वं नेतुं
 प्रदत्ता स्यान्ने । शीघ्रतरमेव कार्पेनिष्पत्तिर्भविष्येति न संदेहलेशः' । इति विभावयन्ती
 स्वगस्य पञ्चुरन्वितकुपेत्य क्षणं तस्य निःशोणितं वदनं न्यरूपयत् । 'परं यदि सुदैवाध्यागे-
 श्वरः पुनः स्वस्थो भवेत् तत्किमनया । नहि नहि न तत् संभावनीयम् । हा ! भिषजो
 मुखावलोक्षणेन, तस्य स्वरशब्दविन्यासचेष्टित्वैश्च व्यतिक्रम्य यदतिशान्तरोगोपशमाशः
 प्राणेशः सांप्रतम् । स्वल्पघटिकाभिरेव मजीवनप्रयोजनं पर्यवस्यतीति मनसा निर्धार्य
 सरभसं परावृष्ट्य मुहूर्तं शयनागारे प्राचलदितस्ततः । परस्ताच्च निरुद्धशब्देना गृहीतकृपा-
 णिका शयनस्य समीपवर्तिविष्टे स्खलितगात्री न्यमञ्जत् । नचिसदवर्गनीयप्रज्ञानं दुर्निममेव
 निरपेक्षेव विस्मृत्यात्मार्थं चिराय जागरणोपोषणादिहेतुः शिथिलगात्री दयितस्थाने
 घट्टदृष्टिस्तूष्णीमास्त । क्षणोत्तरं स्मावोपितेव सहसा स्फूर्तिस्फुरितगात्री किञ्चित्स्मेरानना
 वामहस्तेन मंगलसूत्रसज्जमास्पृशन्ती वामेतरेण च कृपाणिकां गाढमुरसि निपीडयन्ती
 विदितलोचनपुगढा । कर्हिप्रश्निदशातप्रदेशे पर्यवन्तीव विस्मृतसांप्रतिकपरिस्थितिरेव ध्यान-
 ममेव निश्चला वितस्थे । गृहाद्वहिर्न मण्डूककदम्बस्यास्त्रेण न वा शिष्टिकानां हंकारो न वा
 निशीथसमयसूचक्ये घण्टानादौ विस्मृताभदेहायास्वस्था गाढप्रशान्तता मनागपि
 व्यच्छिन्नत् । अपास्तं धाते वामिनीधवे गाढान्धकारेण कज्जलेणुपटलेनेव बहिःस्थवनप्रदेशो
 स्यासः स्थितः । शय्यागारं तु दीपिकायां निर्वापितायां सान्धकारप्राये समभूत् । अथ
 कतिपयश्लोत्तरं निवासस्य बहिराग्रे पादन्यासध्वनिस्ततश्च कर्कशस्वनो मण्डूरदूषित-
 कपाटसंघेर्षावुदघाट्यत द्वारम् । अयमस्तोर्मिला यावदात्मानं पृच्छति कोऽयं पृष्टो जनः
 शयनागारमावयोर्विषयं प्रवेष्टुं शृणोतीति तावत्कञ्चिदव्यस्तापस्वेवः श्यामवर्णो महादारा-
 कृतिरवदातो महाप्रमथ निःशब्दं प्रविश्य शयनशालां निमिषमात्रेण शोणितः पादयोरन्तिकं
 तेजःपुत्र इवोदगमत् । ऊहितशब्दो दुर्वर्ती मृदुगिरा सामिज्ञानसौहार्दं सस्मितं
 पान्ययुह्य 'अवि भवत्याहमाहुतः' । इति श्रोष्टा सा प्रतिपत्तिमूढेव केवलं शिरो
 व्यपूतोद । तमालोक्ष्याहस्मादेव संभ्रमपारावारकहोलविलोदितद्वया संश्रासद्गोमाश-
 वन्पुश्चिन्तरीरा स्फुरिवापरा विस्मरितलोचनाभ्यां निजमानसिक्विक्षोभमाविश्रकार सा

स्फुटम् । सुदृढं निजदृष्ट्यामपि न मा व्यधयीत् । 'परं मयमेव केनचिन्महापुरोगेग
माप्यमनेन । अस्य शरीराकृतिः स्फुटमेव भव्या किञ्च दृष्टिद्वये, एतत्स्वनक्ष परिचित-
जनस्येव श्रुतिगोचरः । अपि दृष्टव्योऽर्थं मयेति निश्चिनोमि' । इति मनसि विचार्य दत्त-
दृष्टिंदागन्तस्य तस्य सुवर्णमामण्डलमण्डितमाननं व्यस्ययत् । 'भदे, सुदुर्मुहुः स्मृतोऽहं
भवत्येति समायागोऽस्मि' । इति घनगर्जितगभीरस्वरगे स समुद्देशयत् । अहम्मात्मवेगं
चलित्व भयाद्यन्ता च निरुत्तराभ्यादुर्मिला ।

गृह्यागन्तः— भदे ! श्रूयतां भद्रधर्म्यज्यतां च मंछ्यतोऽर्थं क्षोन्मादः । वृथायं
व्यापारस्त्यजेति विद्धि । चटुतिथं कालं हि तत्रायूरेया विधिना प्रागेवादिश्रितास्ति श्वलु ।
इत्याकण्य तदादेनं वमनान्वलेन परासृज्य च विशाननं मर्मघ्नममप्रवीत् ।
'तोऽप्ये जीविनुमित्रः परम्' । गृह्यागन्तः शृताथंउपैवास्मैष्ट ।

गृ—(माप्रदन्) भवत्या सुदुर्मुहुःस्मृतं गार्हं स्मृतः मन्त्रगोपचिकीर्षुः समुप-
स्थितोऽस्मि । ममादेशं प्रविशत क्षिप्यतामहम् ।

ऊ—कन्वम् ? कुतः ममायागोऽस्मि ? किं तत्रागमप्रयोजनम् । किमर्थं पथेष्टं
न कुर्याम् ।

गृ—यतो नीतिशास्त्रस्य विरुद्धं भवेद्विरुद्धं चेष्टितम् । विधाया दत्तान् प्रागान्
हि विनाशयितुं न कस्यापि मर्मस्वाधिमरोऽस्ति ।

ऊ—मम प्राग मन्त्रोक्ता एव । न कोऽप्यधिकृतोऽस्ति मां पाठयितुं
मंकहितकार्यान् ।

गृ—अये नैतिकनियमाद् न वेत्ति किम् ? किमिति वादिशवचनेनात्मदग्धे
निजमुत्पन्नां प्रकृतपति । किमप्येवं ताम्यमि ? कथंकारं विपत्ते, दुःख्यमि, श्टापमि च ?

ऊ—अपि न धुतं भवता यन्प्राप्तनद्यादेऽम्भेदेशस्य छलामभूतानि छलना-
रत्नानि पत्रिनिधनोत्तरं तच्चित्रामारोहयति । तथापि तानि न कोपासदमभवन् परं
मनीमान्यान्यमरात्ममेव लेभिरे ।

गृ—परं न केनापि मुनेन चेष्टितं तामाप्रम्यनन्तान् ।

इयमिवाय विस्मृतपागित्प्रोऽञ्चलत् । उर्मिला चाधिकर्मभ्रान्ताऽऽमनादुत्पथेव
पाण्डुरागदतलविमृचरत्वेदविन्दून् वपनप्रान्तेन मात्रेयन्ती वेरमानदृष्ट्या ग्दकप्य च
कथं कथमप्यामानं वतंवर्दं विधायाज्यप्यरमममरयेति ।

गृ—किमर्थं त्रवोपचिकीर्ष्वे कुप्यमि । तव पशुः परलोक्षयात्रा निर्विज्ञा भवेदिति
ममागमनप्रयोजनम् । मा स्म दुःस्वप्नालाभिर्वैकुण्ठकुमुममिवामनः सुकुमारराशिरं पार्श्वीः ।

ऊ—ममरागमरेतः । किं कुर्यां प्रागेघरेग विना । स एव मे सर्वस्वं,
तस्माद्विष्यमेव मे सुखं, तस्माद्वचमेव मे जीविदमारग्न्यतिरेकमेव मे चनं,
यशश्चमुपापारैव मे मोक्षं, तस्मिन् भक्तिरेव मे जीवनहेतुः । तर्हि व्यामिधर्मेव वाचा

मोहयितुं मामुद्यतोऽसि । कुतो मधुरमधुरैर्वान्यैर्मचेतश्चञ्चलयसि । किमिति मां प्रतारयसि ।
अपि दुःखदावदन्दरुमानां मामालोकयतः कथं ते हृदयं वज्रादपि कठोरं मादं न भजति ।

गृ — [अग्रतः समुपसृत्य] भद्रे ! मर्त्यस्य जीवितं देवाधीनमेव । देवघटनाया-
मलं शोकेन । तव भर्ता सह स्वया वर्षावप्येव जीवेदिति चेद्विधिना प्रागेव निर्णीतमासी-
त्तदीश्वरेच्छावशंवदया भाव्यं भवत्या । को जानाति नियतेर्घटनाम् । यया हि प्रायोऽनुभ-
विष्यमाणतया संवृत्तं युवयोरुभयोरपि हिताय भवेत् ।

ऊ — आवयोर्हिताय ? किं नाम घोरतरं स्याद्विश्लेषादावयोः । न कदापि विवा-
होत्तरे विरहदुःखं प्रतीतमावाभ्याम् । क्षणमात्रमप्यनवलोक्यं हृदयेश्वरस्यासहमाना कथं ते
विना जीवेयम् । अपि जानाति भवान् किं भविष्यति मे बहुभस्य विरहात् । अहो सजीवं
मरणमेव मे भविता । अहह ! मत्कण्ठरत्नहारोऽयं, मत्प्रयनानन्दः, मज्जीवनसारः खलु ।

इति सगद्गदं समुदीर्य शरयामवलम्ब्य पाणिपल्लवाभ्यां पतिं च गाढमाश्लिष्य मुहूर्तं
निश्चला समतिष्ठत तरुणी ।

गृहा — भ्रान्तितरेव खलु प्रीतिर्मर्यादाम् । सायैव सा प्रतारयति मोहयति च
मानवान् । न श्लेषा परमपदं तान् नेष्यति ।

इति वदतस्त्वस्य लोचनतेजः क्षणं पद्मभ्यामाच्छादितम् ।

ऊ — (सोद्वेगम्) कथम् । आवयोः परस्परप्रेम भ्रान्तिरित्युच्यते भवता ? नहि
नहि । तदेतत्तारामण्डलस्य वास्तविकत्वं विभर्ति । अस्यापद्मरगान्मज्जीवनसारलोपो
भविष्यतीति विद्धि ।

इत्युदीरिते तया प्रक्रमनसंक्रासादिव सहसा मन्दिरस्य वितानमकम्पत । गृहागतस्य
च सद्यो वचनसमाकर्णनजनितसंक्रासादूर्मिला वेषमानाह्वयष्टिस्तथै । ततश्च सतेजोमण्डलो
भग्नपुरुष ईष्यस्मेराननस्तामुपरेष्टुं पुनरुपाक्रमत । 'मज्जात्मनो दुहितृवत्सलयोः
पित्रोर्गेहमि' ति ।

ऊ — इन्त ! आ वादयादनाथया वाग्ध्वैरमायवालिङ्गाभ्रमं प्रेषितया मया जननी-
क्रोडमुप नानुभूतं न वा पित्रलाजतामृतसरसः समास्वादितः किञ्च । अयं संजाताष्टादशवर्षा
द्विजेत्रोग कृतशमिरीडनमाद्यैकदोषार्हं तिरस्कृत्य परित्यक्त्य च तैश्चान्धर्वैः । अयं कस्याप्रे
दुःखं निवेदनीयम् ।

गृहा — प्रायो विवाहपूर्वमेवावगमनात् तैस्तत्र पाणिप्रक्षालनेन तरुणेन सार्धे
स्वरूपयत ।

इत्युपपन्नं तं नेदीपांममालोक्य विस्फारितनयनोर्मिला नवनीतदपोला
विन्तामहागंवरलोलसंशुष्पहृदया चित्रलिखितेव जडीभूतेव चावर्तत ।

गृहा — भवत्याः सुखमन्तरेण नाचिन्तयन् किञ्चिदन्यद् बान्धवास्ते । तद्गिरोधस्तव
हितावेत्येवमपिप्येक्ष्यता सोपहासं तान्यदम्बविषयः । एवमेव विरहस्तव भर्तुर्दुःख-
यशोऽपि मिथः शुभाय भवेत् ।

ह्युदीर्यं स भन्वपुरुषः पुनर्निमील्य नयने तस्यै चिन्तनावसरं प्रदित्सुरिव क्षणं
किञ्चित्पृष्ठतोऽपससार । ' नहि नहि ' इति पिहितकर्णी सहस्त्विक्षेपमूर्मिला चुच्येरा ।

गृहा — भद्रे शृणु मे वचः । दीर्घकालो व्यतीतः किल समागतस्येह मम ।
अपरं कार्यमस्ति मे । सत्वरं गन्तव्यमितो मया ।

इति सामिकर्णजल्पितां तद्विरं समाकर्ण्य ' किं कार्यम् ? कस्त्वम् ? ' इति ललाटतट-
मङ्गुलीभिर्निष्पीडयन्ती युवत्यमवीत् । ततश्चान्वज्रेरिवेव पवित्रभूता स्ववैवाहिकमंगलसूच-
मालिका स्वप्रीवापां सुरक्षितास्ति न वेति निश्चेदुमिव तां परासृजत् । तत्क्षणं श्रोढगता
हृमागिका नेदिष्टासने न्यपतत् ।

गृ — प्रथमं तावत्तोषकर्तुं साहस्यच्च स्वामभिरक्षितुं समायातवानहम् । अजोऽ-
धिकार्यानेन किम् ।

इत्यधिकाधिकान्तिकं यावदुपैति तावदूर्मिला व्यलोक्यत्यतिभ्रणं भर्तुरातनस्यैघमान-
मृत्सुचिक्रं पाण्डुरधूसरताम् । गृहाम्यागतेनोत्तमंदेहास्य भूतार्थमवपुष्याकार्णवं मयमस्तो-
षेस्तरामाचुच्येरा । " मुञ्च मे हृदयेधरम् । जहाहि जहिहि जहीहि तम् । " इति
सात्रेहमम्यर्प्यत तथा । " अहमाच्येसेन । न हिंस्यते मयासावद्यापि । " इति पुनर्निग-
द्यानितो वीक्ष्य च क्षणं ज्ञोषं स्थितवान् गृहागतः ।

अथ पुनस्तेनोदीरितम् । ' त्वद्गर्तुरन्तराग्नेर्वास्ति मे विधेयं न तु तरेहेन ' । इति
तट्टघनमाकर्ण्य शूलेनैव तोषमानकर्णी भ्रमावाकुञ्च्य गलितगात्री सवेपथुर्वितस्येऽसौ ।
स च रुग्णस्य पाण्डुवदने दत्तदृष्टिस्तामुग्रमय्य कथमप्यास्तरयितुमिव क्षणं निःशब्दं
तस्यै । सा च साक्षेपं किञ्चिदुत्थाप्य समुपाविशत्युनश्चासने संप्रथितहस्ता । ततश्च
नमितजालुमूर्मौ समुपविष्टा बद्धकण्ठुया सप्रध्वं सागद्वं च न्यलपत् ।

ऊ — भगवन् ! न करिष्ये किमपि साहसमिति प्रतिजाने । मुञ्च मुञ्च महपितृ,
प्रसीद प्रसीद भगवन् ।

गृहा — [तां गम्भीरवचसा गतवृत्तं स्मारयन्] उचिष्टोत्तिष्ठ । बान्धवानात्मानं
चान्तरेण स्वधर्मं मा विस्मर्याः ।

ऊ — किं विधेयं स्यान्मया । तं विना किं कार्यः ।

गृहा — त्वद्वैदिककार्यं तं प्रति, तन्नाम प्रति, तद्वं प्रति ।

ऊ — हन्त ! भगवन् ! कथं तच्छक्यं विना...

इत्यर्धसमासवचनावसन्नोर्मिला भूमौ निपत्य मुत्तकण्डं व्यसेदीत् । क्षणोत्तरमुद्यमि-
तनयनयुगला पत्युर्मुखं मृत्सुच्छायाकृतमालोक्य मयास्त्वम्भितगात्री यभूत् । अक्राण्डमबोधि
तया यत्प्रागिका निजहन्नाच्युवासीदिति । अन्विष्य च तामुपलब्ध्वासनस्योपधान-
वसनान्तरे । ससंभ्रमं झटिति च सा तां बलाज्जग्राह । तत्क्षणं विलक्षणाकृतिर्गृहाम्यागतः
कानिचित्पदानि पश्चादचलन् । सद्यस्मिन्नेन तस्य समाधासिता समुदतिष्टूर्मिला तस्य
सम्मुखीभूय च भृशं कम्पमानदेहपट्टिरघोमुखी ज्ञोषं वितस्ये । अतिनम्रा शितो

यावदुदनमयदियं तावदवासाशीर्वचनमिवात्मानमाकलयत् । अभ्यागतश्च गृहतः परावर्त-
ताधिकाधिकम् । तच्छिरोऽभितः पूर्णं देदीप्यमानं प्रभामण्डलमिदानीं शनैः शनैर्विरलम-
भूदस्फुटा च तदाकृतिः । पर्यन्ते प्रातःकालीनच्छायापटल एवालीयत ।

‘एयोऽजगतोऽस्ती’ति सदृसा मन्दस्वरेणागद्गुणः ।

अथ कृपाणिका सङ्गणत्कारं भूमौ न्यपतत् । ऊर्मिल्ला चाकरमादासनात् सञ्चालितेव
सपदि समुपायोपाविशत्तत्र करयोरद्गुलीः परस्परं संयोज्य इस्तौ प्रसारयन्ती विच्छिन्न-
नित्रेव मन्थरा प्रामाक्षीदक्षियुगलम् । शयनागारं सदस्तरदिमरश्मिभिर्देदीप्यमानमासीत् ।
कपोतकुङ्कुटशुक्रसारिकादयः पक्षिणोऽनवरतं गृहाद्बहिः किलकिलायन्ते स्म । मन्त्रिरस्यास्य
बाह्यभित्तिलम्बाया महिष्काबह्व्याः परिमलः सर्वतो गन्धवाहेन विस्तारित आसीत् ।
‘यदि सन्तरिष्यति रात्रिमिति क्रियासममिहारेणात्मनि ध्रुवाणा सरभसमूर्मिल्ला
शय्यान्तिकं पातितोभयजानु समुपाविशत् । तत्क्षणं रणः समुन्मीलितनयनो मन्दमस्तेष्ट ।
भावबोधपुरस्सरं तन्मुखमूर्मिल्ला निरुप्य प्रेमपारावारपूरप्लावितान्तरङ्गा दयितस्य पाणिं
मुहुर्मुहुश्शुम्बिन्वा तं लोचनाम्युधाराभिरस्त्रापयत् । तस्या म्लानशुष्काननमाशाङ्कुरेणोद्-
भासत । ततश्च सा प्रह्वीभूय कृपाणिकासुदत्तुलत् । सोत्कण्ठं च तां पर्यचुम्बत् । ध्रुवत्पा
ग्रहर्षद्विकेण देवतावदाराधिताऽभूत्कृपाणिका । पुलकोदञ्चितं शरीरमूर्मिल्लाया अभून्
मनश्चोत्साहमुपासारैरभिपिक्तमिव समुलसितं समजनि ।

पञ्चपथटिकाम्बः प्राग् वसुंधरा या मरुत्यलीव शून्यशून्येव भाति स्म सेदानीं
प्रकुञ्जपाकुन्दयकुलमालतीमहिष्कादिकुसुमैः समुलसिता मन्दनवादीवातिमनोहारिणी तां
समानन्दपदमन्दम् ।

पतिप्रतानां पुण्येन किंवा न भवति क्षितौ ।

३. परित्यक्ता

इदं प्रथममेव मनागमनमासीत् कश्नोरपि । उत्तरमारतालङ्घयमाना नन्दनवन-
विडम्बिन्यः कमनोया मरकतोपत्यक्ताः प्रथममेव मया निमालिताः । आगामिवर्षाकलस्य
पारुष्यमधिकृत्य प्रागेव बहुधा बहुभिः श्रोत्रोत्तोरपि कोटालाख्यमानादारण्य
पन्चविंशतिं योजनानि सृष्टिपौन्दर्यदिग्दृष्टासहस्रकैनुककनन्वेया अहं मार्गदर्शकद्वितीयः
पादचरोमैव गन्तुं प्रावर्तिषि । मार्गदर्शकस्तु कश्नोरदेशपरिचितस्तत्रत्यजनानाचारविचार-
ज्ञस्तदितिष्ठन्निष्पातव्यासीत् ।

अथ कोटालाप्रामात्रनृति नैकसप्ताहं पर्यञ्च चाल्प्रामात्रादुर्गं प्राप्तं, विगाला-
त्रेविंशतलतरनर्दि, रम्योरप्यकया रम्यवरोनप्यर्गं, महाजलप्रवाहान्महाजलप्रवाहं
पश्यन्तौ चाद्विपङ्गमानौ बारामुल्लानाम्नो ग्रामाभ्रातिदूरमात्रं सायं सम्प्राप्तौ । अथ सहसा
ममुपिजो हम्भापातः । उडितः कडकडशब्दैरतिभीषणैर्पविरीकृतं दिङ्मण्डलम् ।
ज्वालामुखसहोदरमीड्गु विमुद्योपोननं न मयाऽवलोकितपूर्वमासीत् । प्रमन्जनस्य
ऽलपकालीनस्यैव प्रचंडतायां परित्रो स्तेष्विषी समुग्जलज्वालाविडम्बिन्या क्षणप्रभया
क्षमाच्च क्षणशयां भ्रमसाकृजविति पुरो नागन्तव्यमिदानीमिति मार्गदर्शको मां
व्यज्ञापयत् । नैश्वरीयां धर्मशालानन्तरा विविधवासिनोऽभिजातय महाजनस्य कस्यचन
नासीदप्यस्तंभस्ययलम् । इति विज्ञापितमपि मां दोलायमाननातलमालोक्य पुनः
साप्रहमम्यधानमार्गदर्शकः । 'भवत आदिप्यपुरःस्तरं गृहस्वामी संभावयिष्यतीति न
मन्देहः । कश्चन मानुषविशेषान्तरा सर्वेऽप्यध्वगाः सक्रियन्ते सन्नेऽस्मिन् ।' इति
कञ्चन पूर्ववृत्तान्तं विस्मृतायं विस्मृश्विव समभायत मत्सहचरः । 'के ते मानवा'
इत्यनुपुक्तौ मया स प्रोवाच । 'परिवाजकाः कयाववक्ष्यारिणः प्रतिपिद्धप्रवेशा इह ।
उगुप्तत्वे हि गृहनापकस्तेभ्यः' इति स मन्दस्वरेणामगत्रं कथयद्विवागदत् । अथ
गत्यन्तराभावात्मयानुमोदिते समाश्रयार्थिनावात्रां प्रचलितौ नविराच्च निर्दिष्टधर्मशालां
समासद्वी । विचित्रोऽयं निलयः किञ्च लघुपर्वतोपरि निर्मित आसीत् । तदन्तर्बृहद्व्याङ्ग्यं
पाद्वयोद्वानेकभित्तिगतप्रतिमानस्थानं पूर्वकालीनं गढं मानस्मारयत् । प्रवेशद्वारे
पलितद्वेन स्पष्टिदौवपरिकेय गम्भीराकृतिना सादरं प्रवेशितौ प्राङ्गणमारोहाव
गृहाम्यन्तरप्रधगम् । इव उपत्यकयाः प्रकुल्लस्तान्द्रसस्वसरोत्रागामतिमनोहरोऽयमालोक्यो
लोचने मे प्रमोदयचराम् । सौशमन्या क्षणशगायमानाया दोष्या शोणितवर्ग-
कौटोपाच्छादितेव सा स्पष्टो प्राचकसीत् । विजने वर्धमानमिदं मन्दिरं कस्मिद्
विलक्षणाप्यापिकयाः पृष्ठमूषितिव प्रथमान्ने । अपर्याप्तप्रकाशो निवासोऽयं
गृहस्थामिनोऽन्धकारमिदंविमसूचयत् । परितो मन्दिरं ॥ व्यलसद्धानाविषविटपिनः
संप्रकुलकुसमसौरम्याद्या विविधफलभारावनताश्च । बहिःस्थालोके रमणीयेऽपि निवास्-
स्थान्तर्गतनिरातन्दनैरास्यादिवैषम्याच्च प्रविष्टमात्रोऽहं कथानि लिखतयानिर्गूलोऽनवम् ।
वेडीनासीत्त्रयविंशतिं गुह्या क्वचित्कोऽपि विडम्बनापारुष्यान्वितो विमोहश्च ।

अथ तावत्समाप्तस्नानसन्ध्यादिकार्ययोः परिमुक्तसरसमुलभभोजनयोगृहाम्यन्त-
 रालिन्दे समुपविष्टयोर्मन्दिरस्वाम्यतिशान्तनिजाम्यासिकृत्रम आवयोरन्तिकमुपस्थाप्यान्व-
 युङ्क्त—कचिच्छायां यथाविधि सत्कृताविति । कोणे निवेशिताया दीपिकाया मन्दप्रकाशो
 तदाननं दृग्गोचरं नाभूत् । मदीयमार्गदशकस्यापरिचितोऽयं महाभागः किञ्चिनमया साधं
 समभाषत । ततश्च मां नमस्कृत्य निजशय्यागारमगमत् । तमिस्त्रायां चाहं सहचरद्वितीयो
 भूमपानभोगसुखमनुभवन्नवास्थिषि । अयेदानीं प्रभञ्जनस्य प्राथमिकोपमायां विरतायां
 गुटिकास्थूलं वर्पितुमारब्ध मधवा । प्रघणस्याघःस्थं प्राङ्गणं पटलविहीनं जलौघेन समपूर्यत
 जानुद्वयम् । आगामिनि दिवसे पर्यटनं दुःसाध्यमिव प्रत्यभात् । अयान्वकारावृते
 प्रवणेऽस्मिन् घटिकाधमवस्थाय निद्रासुखमुपभोक्तुं यावत्प्रवर्तावहे तावत्कश्चन दीनदीनः
 शब्दः ध्रुतिसरणिमावयोर्न्येषत् तदनु सद्यो घण्टाया झणत्कारोऽभ्रात्रि । किमेतदिति मया
 कुटुहलास्पृष्टः सहचरो मे प्रत्युवाच । कोऽप्याश्रयार्थीति । गृहाद्द्विहिः शब्दो नेदिष्टतां
 प्रतिपेदे । न चिराचोद्घात्य प्रवेशद्वारं काचन योपिपञ्चमिश्रदुर्घदेशीया हस्तशकटं
 प्रचालयन्ती प्राङ्गणं छायाकृतिरिव प्राविशत् । शकटस्य पूर्वभागलभ्रदीपिकायाः
 प्रकाशेनालक्ष्यत यत्तस्याः स्निग्धकपायवसनं तदङ्गयष्टिलप्रमासीद् येन शरीरकृशता तस्या
 विशेषतो लोचनपथमगमत् । हस्तशकटे पिण्डीमूलाएनववर्षीयस्य किञ्चोरमानुषावृतिः
 शायनासीत् । विडोक्त्य परिवाजिकां तां मदीयः सहचरः सविस्मयमासनात्सपदि
 समुत्थायाघः स्थितामङ्गनां सूर्युलोकात्पुनरुद्दिशतामिव निरीक्षितवान् । तदेवा परिचिताऽ-
 स्येति मे स्फुटीभूतम् । प्रविष्टमात्रायाः प्राङ्गणे वृद्धप्रतिहारः शरणार्थिन्यास्तस्या
 भसङ्गायतामनारत्य निष्ठुरं कामपसारयितुं प्रवर्तत । अथ सा हस्तशकटमधिशयानं बालं
 गोपयितुमिव क्षणं हस्तपल्लवाम्यामाच्छादयत्ततश्च सद्यो यथागतं निर्तप्य सोत्फाल-
 मन्धकारमहोदयी सह शकटेन न्यमञ्जत् । सूक्ष्मेयतमिच्छायां तमस्विन्यां निक्षिप्ताया
 भराणायाः क्षियास्तस्या दीनदीनतामालोक्य दयाविष्टद्वयोर्भेदं सहचरमवबभूव ।
 मन्दमागायै तस्यै क्रियदपि धनं दातुमुख्ये येन सा काप्याश्रये प्राप्य निशां सुप्रेन
 गमयेदिति । मत्सूचनामननुमन्वान इव मार्गदर्शको विनोत्तरं क्षणं जोषमवतस्थे । न
 चिद्यत्तु साभिनिवेशं मामघोऽनैपीत् । निशब्दं च प्रवेशद्वारमुद्घाट्यापासर्पावाम् ।
 गृहाद्द्विःस्थं भित्तिमवलम्बमाना सवेपथुरशराणावला म्यल्लोकि । सा न नेदीयतः
 पुरातनचिनाराक्ष्यतरविशेषलाघो निरन्तरपरिश्रमकृन्तानाना कम्पमानसर्वापयया कञ्चन
 दुष्पतीकारमाधिप्रधानं व्याधिं स्पष्टयन्ती भस्मरूपिताङ्गी, शकटस्यं बालकं मधुरमधुरगिरा
 सान्वयन्ती स्थितासीत् । नानया क्षीर्गन्धपायचीवरवेष्टिनिविग्रहयापि व्यापविन्दुसन्दोह-
 प्रयुहेन कटितकपोलया विस्फलिताङ्गयया सामान्यवनीपक्या भाष्यमिति निरचिनवम् ।
 तस्याः पिङ्गलवर्णं पाताहते धानने दुष्टेदनाविष्टस्ये सर्वशशंसिनी कापि दिष्टपञ्चटाऽ-
 योवत्तराम् । विचित्रितं च मया यद्नया तपस्विन्या कस्मिन्नपि दुःसम्प्रधानसंसारनाटके
 दुःखितात्रामिनेन्या भाष्यमिति । अतो यथापूर्वनिदिशतं तस्यै धनविश्रगणनं कर्तुं नापातयम् ।
 मत्सदृशो मम रोलायमानविचित्रनुमाय सपदि परिवाजिकां सम्बोध्यामवीन । भवि

मणिनि ! कुतः शर्व्यामीष्ट्या पर्यटितुं भवती प्रवृत्तिः । सा च सखदृष्टदन्तत्रितिरायापि
मूर्तिमती धीरतेव प्रयुवाच—आतर्क्योपदानार्थमवन्निपुरस्थं देवतालं प्रति प्रस्थिताम-
मग्नोदये । आतरय को नु व्यतर्क्यद्वारिणं प्रत्यमीष्टामिति । कुत यास्यति
मवतीदानीमिति द्रष्टुमर्हणम् । सा च प्रयमायत—विधातुस्वनी विपुला म्लु ।
अवश्यं कापि कोगिता मयोपलप्स्यते । श्योदन्वान् भगवान् दामोदरो दीनाया
मम शयिष्यत एव । अस्यदूरमितो रिक्तमेकं गुरावतं मष्टपुत्रायतनं पर्याप्तं गच्छमिमं
धारयितुम् । एवं निधाय तत्र ममोपवर्तिनो वृक्षस्य कोटे स्थास्यामि मुग्धम् । इत्यपूर्वधैर्यं
नी ममाध्यामयामा । पूर्वकृतो घनविश्रान्तार्थंरूपो मे मार्गदर्शकेन तस्य निवेदितः, परं
कृतज्ञतापूर्वं तमनङ्गीकृत्य व्याजदार मा पुनः । अयि मो भद्रमुग्धाः ! अवश्यमनुभोक्तव्यं
कृतं कर्म शुभाशुभमिति पुण्यवचनानुसारं जन्मान्तरपारस्य फलमनुभूयते मपेक्षनीम् ।
अपरिवित्तजनस्यालयेऽमीक्षणमप्यविशो मयाऽश्रयः, परमज्ञातजनाप्राधावधि न्नीकृतं घनं
मन्दभातिन्या मयेति गृह्णन्ते मयने वसनग्रान्तेन प्रसृत्याम्यधारया । तदनु वाग्यम्य-
पूर्यामिर्तर्कचर्नः मन्त्रम्यामाहृतिं शक्यस्यां मान्धं मान्धं पुरः पङ्क्तिमार्गे शक्यं
प्रचाण्डपन्ती पयोऽपल्लप्रावृत्तया गगनस्य तमःप्रच्छादितायां मूष्यां शनैः शनैः प्राचलम् ।
तस्या अत्रुतेन धैर्येण विस्मायितावावां तमिन्ध्यां मार्गमन्विष्यन्तीमाहृतिमकिञ्चिताया
निष्पन्नतां क्षणं स्वच्छाववाग्यिष्यदि । अय मन्त्रमममस्तान्तरिक्षं सकृदकणं गतिनं धनः-
पुन्येनाहृति । अन्तरान्तरा च दुष्टजनमप्यदमिगानुकुर्वन्ती क्षणक्षणादोक्तप्रकारा व्यधोतत
क्षणप्रभा । पूर्वतोऽपि प्रचण्डतरेण दिशयेन प्रमज्जनेन मच्छतघटतलं जलामारः
श्रावयित्वा म्रष्टयेन प्रयामप्रप्रयं भाष्यमिति शङ्कितं मया । गृहेर्निष्ठुपेयाऽऽश्वन्तां
पशुशिङ्गिर्वायां परिचर्यां वराकीं शोचनीयतामिन्ध्यां तां विन्यपन् कम्योद्रेकैवमान-
हृदयः किञ्चर्यतामूढ इष मुहूर्तं स्थितवानहम् । कथायान्तरचानिषया दीनदीनाया-
न्तपक्षिण्या आश्रयाधिन्या दयमन्ति गृहस्वामिनं श्रायितुमिच्छन्तं मां ममहृदयः सतिरेधं
गन्धानोऽम्यघान् । परमर्धेपु व्यवहारो न माग्नमिति । अय तन्वन्तगमावान् मुक्तं
विषयः महर्चरेण मह श्राद्धोपारिस्वमिच्छिर् निवृत्तः प्रमज्जप्रवृत्तयोर्दोषद्वयोर्द्वयोः
परिचययोर्मूर्ती मन्त्रयो निरामयितुमक्षमोऽत्येवं महर्चरं कीदृशीयं घटना विधेति ।
स्वदीयेन कर्मणा निवृत्तान्ति मा । मन्दभागां तां विना न कोऽप्यत्र दोषाभ्यर्दं सतु ।
इति प्रयमायत मार्गदर्शकं ईशकिङ्कीर्तन स्वेण । परिव्राजिष्यामनुजितृक्षयाप्राप्तं किमर्थं
मगद्विस्तारोत्तमप्राप्तं निश्चिन्तामिति मेति । आगयेवं मनुजम्यामन एवाधीनं सतु । इति
मन्दस्वरेणोद्गारितं मदाध्वगस्योत्तरं शोचनीयवावांतांमिच्छामायेन मयदि मयोधम् ।
अक्षिप्ततामस्या शक्तिवृत्तं विदिनमिति । अय किम् । अतिशोचनीया सतु पात्राभ्याः ।
इत्यवदमहृदयो मे दीर्घं निःश्वास्य । तदनु मा तमाशुप्राप्तं प्रचलत्वं मांन्याये प्रगतिरपातः
परिमाजिकाया वृत्तान् कथयितुमुपाक्रमत ।

"आर्षादेकदा मा निन्दितवाम्बुन्दो आमन्त्रस्य श्रेष्ठितो गेदिनीति विश्रम्येत
किं भवतिः" इत्यनुयुक्तोऽर्थं क्षणं विमृश्यायत्वं प्रतीतोऽस्मि सतु तद्विषय इति ।

मत्सहायो मुहूर्तं विचारपरः स्थित्वेतस्ततो निक्षिप्य दष्टं नास्ति कोऽपि सञ्चिद्यो
निभृतप्रावीत्याश्वासयामानं सहजस्वरेणास्वधान् कथास्थानम् ।

“ दशम्यो वत्सरेभ्यः पूर्वं नासीन्किमपि धरातले दुरासदमेतया । धीलोऽयं
पत्नीप्रणयी पञ्चाभ्युदेशस्यामृतसरनामानि नगरे महत्तमसीधानामनेकफलवृक्षवाटिकानां
निखिलभारतदेशपर्याप्तफलोत्पादिनीनां स्वामी देवतामिवैतां समभावयत् । आसंश्च बह्व्यो
विषण्योऽप्यस्मिन्नायत्ताः । प्रतिवर्षं ग्रीष्मसमये जायापतो शीतानिलसुखोपमोऽगार्थ
कदमीरेषु भूस्वर्गावमणेषु धीनगर्वावर्तिनि रमणीयमवने दलनाम्नः सरसस्ते कलदलाल्ये
निजालये कतिपयमासान् कृत्वावासावास्ताम् । ”

“ अपि केनपि दुष्टकामुकेन दम्पत्योः सुखं विध्वंसितम् । ” इति सहसानुपुक्ते
मया ‘ एवमेव प्रत्यभातदानीमि ’ त्युक्त्वा क्षणं विरम्य पुनराख्यातुमारब्ध सहचरः ।

“ सुधाया अतिधमालुत्वादेव विनाशस्तस्याः समग्रिनि । निखिलवैभवद्युत्या
समुन्नासितमपि सर्वभूषाभिभूषितमपि मृष्टाक्षफलादिवैपुल्यवदपि रजतपात्रसंभृतमपि
प्रत्यप्रपुष्पसौरभ्यसुरभिप्रमद्वनेन समीपवर्तिना सुपसामरायितमपि जितेन्द्रभवनमपि
गृहभूषणभूतस्याप्यस्य विरहेण ह्यन्यमेवासीत्सदनं तयोः । दम्पत्योः परस्परप्रेमबद्धयोः
कीदृशसङ्घट्टितरिनि नेढे स्मृतेरभावाद्यापन्विक्कुलरसो मन्त्रिकपतनाक्षीरमिव दूषितो
यभूव । नन्दनानन्दाभिलाषिग्यानया सन्नार्था धार्मिकयुतिसंज्ञया सह भद्रां नानाविधानि
यवानि समाचरितानि भारतवर्षस्य भूमिष्ठाणि पुण्यानि तीर्थानि च समासेवितानि ।
प्रत्यङ्गं तथा जप्ता जपाः । अनुष्ठिता महारुद्रादिपञ्चाः प्रतिवत्सरम् । प्रतिसार्धं
पण्डितप्रमाणेभ्यः पावनतमानि श्रीभागवतादिपुराणानि श्रुतानि सपरिवारारभ्यां दम्पती-
भ्याम् । आसेष्यन्त तथा च नानाविधभेषजानि । परं त्रैकोऽप्यन्युपायः फलोन्मुखत्वमापेदे ।
निराशापिशाचिकया कञ्चलितचित्तायास्तस्या जीवनं शून्यशून्यमभूत् । अथ गच्छन्तु
कतिपुचन वर्षेषु तस्या अनुत्साहः प्रतिदिनं वृद्धिं गतः । पञ्चविंशतिवर्षेदेशीयाप्यात्मानं
पृष्टमाश्लयत् । तथा वराहीयमपि भर्तृवान्धवानां निरस्कारभाजनमभूयथा वन्द्याः
प्रायेण जनभिक्षारपात्रं भवन्ति । अभिक्षिप्ता च तैर्भूतं कटुराजैः कवलीकृता च
मानमन्यथाऽवसन्नप्रायाऽवतस्ये । अथ तस्मिन् समये सर्वतः पञ्चाभ्युदेशमण्डले
पूजितस्य फल्यचन योगिनोऽलौकिकप्रभावजन्याद्भुतवार्तास्तदीयश्रुतिपथे स्पष्टम् ।
नानादिगम्यो यात्रिभ्यः समावयुस्तत्सविधे—केचिन्निष्ठायाप्याधिप्रस्ताः, अन्ये दुर्माग्य-
परम्पराग्रहाः, केचिदितरे जन्मनः प्रभृति विवृताह्वानामपायानां चिकित्सार्थिनः,
केचिन्मुनेर्देशानुत्तुहफादेव । प्रादुर्भूता यास्त प्रतिवर्षं हेमन्तकाले यदा
धीमदमरनायस्य हेमदेवायतनाग्नौत्पावादप्रकाशं सहस्रतो यात्रिका आ हिमालयप्रा-
च्यानुमारीत आमुष्मन्मुष्मन्निष्कयैर्दूर्यधीरम्भरश्चपप्रसारादिपुनरुत्ताभरणादिभि-
र्बोणाराददीयपक्षिदुष्कृष्टमवराणां रजतहाटकमयप्राग्निर्बलविरलफलपुष्पपूरितमन्त्र्याभि-
रमूष्योपदारीः स्तार्धमहमहमिच्छया समुपवयुः । योगीन्द्रमेनं निरतिशयप्रभाववद्वाटो

मुग्धजनो बहुविधं कालं पूजयामास । सद्यः साक्षीकृत्य भवद्विरिधं तपस्विनी चापि
 तस्य दिव्यदात्री सन्नातकुन्तुहलादौ ततस्तद्विमोहजाले न्यपतत् । व्यवहारकुशलस्य
 शङ्काशीलस्य भर्तुः परिवाजककुलं सर्वथा तिरस्कुंवाणस्य विनानुमत्या स्वाभोगमिद्वयं सा
 प्राकृतजनस्य देवतामृतमेनं मुनिं दिदृक्षुर्महाशापूर्णमानसा ऋषीराणामतिरमणीयो-
 पत्यकाम्यन्तरनिवेदिते पहेलगावनामनि ग्रामे कृतावासमासमाद् । तस्मिन् रमणीयावसरे
 ग्रीष्मर्तुप्रमद्वतः सरोजदलास्तीर्णस्य दलाप्यसरोवरस्य तटे धीलः सभार्यः कमलदलनामनि
 निजालये निवसति स्म । अथ तापसस्याश्रमाश्लिष्टृताया अपत्याकाङ्क्षिण्याश्चेतसि
 द्वाशाङ्कुरः समारुहत् । तदनु रत्नस्रचितद्विरप्यभूषणानि हरिणनयना सा द्रविणपूरिताः
 कन्याश्च तस्मै स्नानन्दमुपायनीकृत्य तस्यापारप्रभावे क्रमेण जातप्रणयाभूत् । प्रतिदिनं
 किंचन पानीयं तस्मै व्यताम्मुनिः । अनेन जङ्गुकन्यायाः पूतसलिलेनाभिलाषो भवत्या
 ध्रुवं पूरयिष्यत इति तेनाद्व्यसिता वरवधुः प्रतिरात्रं मन्दानिलान्दोलिता लतेषु
 महाशापूर्णमानसा नवोदेष कम्पमानाङ्गपट्टिः पावनोदकं तत् सेवते स्म । सप्ताहव्यागते च
 स्वप्रकृतौ विकृतिं काममि वीक्ष्य परमानन्दगुम्फिला विहसितमुखाम्भोजा स्वशरीरजनित-
 विकारविषयेण तापसस्य कणौ सनायीकृतवती सा, न पुनः श्रुती स्वनाथस्य । भवत्या
 मनोरमसिद्धिचक्रमिदं परिवर्तनं खलु । परं परिपूर्णफलनिष्पत्तिर्जपभ्यानसपोभिरेव
 संपाद्यते तस्मादस्मदाश्रमे कञ्चित्कालमवस्थातुमर्हति भवती । स्वार्पत्यागः स्वक्रीयवस्तु-
 जातोत्सर्गश्चापेक्ष्यतेतद्यम् । वरदाया देवतायाश्चरणारविन्दयोः पुरो भवत्या
 सर्वस्वनर्पणीयम् । प्रसादपात्री सर्वमपि भवत्यै पुनः समर्पयिष्यते । इति तस्यादेशं
 श्रद्धालुः सिद्धवाक्यविश्वासादिव मुकुलितरुक्रमला प्रमोदाश्रुपूर्णा प्रत्यपद्यत सा ।
 समये तस्मिन्स्तदीयशयितः कार्यवशात्पञ्चाम्युदेशं गतवानासीत् । पत्युरनुपरिधत्या
 प्रचूडपरिहारेण समभूत्सुकरं तस्या निष्क्रमणं गृह्यतः । अर्धकस्यां निशीथिन्यां परिजनेषु
 सुतेषु संचित्य निःशेषमभरणजातं स्वहस्तगतं भूरिद्रविणं च निभृतमविचारपन्ती
 दुर्भागधेयं सन्तापेकठानहृदया स्वसंकल्पितार्थसंकुलवदनारविन्दा दयितस्य प्रयागमनात्
 पूर्वमेव निर्वर्तिष्य इति निर्धार्य स्वैर्भवं सदनं विसृज्य निःशङ्कं सूचीभेद्यतमस्ततायां
 तमिक्षायां, पूर्वनिश्चितस्यानं प्रयेकाकिनी प्रतस्थे । द्विप्रससादोत्तरं प्रायेण समाप्तकार्येण
 श्रीलेन निवर्तितव्यम् । परमतिवृष्टिबिज्ञानफलवृक्षवाटिकासु कार्यनिर्वृत्ती संजातायां
 सप्ताहान्धन्तरेऽकस्मादेव तेदिनीशून्यतया शून्यमिवालयं न्यवर्तत ।

विनोदाभिलाषिण्या रमण्या क्वापि गुप्तया भाव्यमिति तां भूयो भूयः समाहूयापि
 यदा तत्प्रतिजघनं नाप्नोत्तदा सर्वानपि परिजनानाकार्यान्वयुक्तं चान् गृहिण्या पृच्छम् ।
 परं स्वामिन्यां विश्वासघातं कर्तुमनिच्छन्तस्ते प्रायुत्तरमदत्वा तूर्णां तस्थुः । ततश्च
 स्वामिना निरङ्घ्रातिशयेन प्रणोदितस्ते स्वामिन्या निष्क्रमणवृत्तं लण्डरा एव न्यवेदयन् ।
 हन्त ! सण्डशो निवेदनेन महानन्यो व्यथायि । यदि सविस्तरं तस्मै वृत्तान्तस्तन्यवेद-
 यिष्यत तदा न्यवारयिष्यत प्रायः शोचनीयोदकस्तस्या निरागसः साहसकर्मणोऽपि ।
 संशयपिशाचेन श्रेष्ठिन्स्वेतमि नैरुत्तुस्तत्तदन्वितकर्णानां तुमुले व्यतिकरे समुत्थापिते

केनाप्यज्ञानेन पुरेण सार्धं भार्यायाः पलायनं व्यभिचारहेतुकमेवेति शङ्कितवानसौ । अपि चाभरणजातद्रव्यापहरणाखंशयोऽस्य पत्नीभूतः । योषीशंमन्येषु कण्टपरिवाजकेषु विद्यासातिशयजन्या अनयो विदिता घ्रासस्तस्य, तथापि मन्दभाग्नां गेहिनीं परपुरप-
मोहितां मन्यमानः परित्रातुं नोदसद्वत् । किंनैव दोषं मांसस्यैवैति निन्दिता पत्न्या च कोप-
विपयोकृता मृतप्रायेवाजायत सा । कुलकुलङ्किनीं तामाकलयतस्तस्य विवेकशून्यमतेः
पलायनद्रव्यापहरणादिदुर्वृत्तिजातमसह्यमभूत् । वरं तस्याः कालवशान्मरणं न तु कामुक-
पारवशतया पलायिताया जीवनमिति मुहुर्मुहुर्विचिन्तयन् विध्वस्तस्य कुलस्याभिनो
दुःखविपारं स्मरणसरण्या कण्टकमिव निष्कासयितुमिच्छन् क्वचिद् दूरेण प्रति
पर्यटितुं श्रीलोऽयं न निमग्नोत् । अथ कतिपयदिवसानन्तरं निःशेषपरिजनगणमपास्य
सदनस्य सर्वोपकरणजातं विक्रीय पिहितद्वारं तच्च विसृज्य धीनगराश्रयेया । ” इत्युक्त्वा
मत्सहचरः पुनः प्रयत्नयितुं तमास्तुपात्रं क्षणं स्थिरमत् । प्रदाम्तायां रजन्यां कुतोऽपि
नेदिष्टदेशादीर्घोच्छ्वासः समाकर्णितः । अत्रशिष्टकथावर्णनमुत्सृज्योद्गमामभिनो निरोद्धमक्षमेण
मया ततः किं संभूतं तस्या इतभागधेयाया इति सौम्यकथं पृष्टः स पुनरुपन्यसितुमारेभे ।

“ अथ निर्दिष्टस्थानमजानती सा सह तापसेन प्राचल्य यावत् काञ्चन ग्रामटिकाम-
जातपूर्वां निशीयिन्यां समासद्वत् । ततश्च तेन सा प्रापिवा कञ्चन भयानकं कारागृहसदो-
दरमुषभित्तिपरिवेष्टिं निलयं निलीनं सान्द्रविटपिगुल्मेषु कस्मिंश्चिदधिपकोपकण्डस्थेऽरण्ये ।
प्रविष्टमाश सा प्राङ्गं यावन्न किमपि । छिद्रमाधमपदसूचकमवलोकयति तावच्छङ्काप्रस्ता
स्विङ्गाग्री क्षणं कम्पमाना तस्यो । वृद्धमेकं सेवकं विना न कोऽप्यन्यो विशालालयेऽस्मिन्
स्थलोक्यत । मासन् वामतो न वा दक्षिणतः प्रतिवेशितः । नेदिष्ठं पुरश्चास्थानं सार्ध-
योजनमासीत् । दुर्गसदृशं भीषणगृहमभितो विरचितभित्तिषुत्थ्यादपमर्षगमशक्यप्रायमे-
वामभूत् । अथ तमिस्त्रायां समाप्य स्नानसन्ध्याभोजनादिकार्याणि तापसस्तान्मनास्वादितान्
रामाहूय गर्भारस्थरेणाम्यधात् । ‘ अयि चारुमुखि ! भद्रमिदानीं जपानुष्ठानादिभिः ।
न खलु मे बहुलकुसुमकोमला तनुस्तीव्रतपसे विनिर्मिता विधाशः । तथाभीष्टप्रदातारं मामेव
विद्धि । मय्येव सर्वं निश्चिप्य मम पूनवर्णयोरन्तिके सर्वत्र विसृज्य ममैव ध्यानं गुरु न
पुनरन्यस्य कस्यापि ’ । इथाकर्ण्य वयस्तस्य मुग्धेयं बद्धवाङ् संत्रासविषमविपज्वालाव-
लीढावपवा दुराचारस्य कष्टमंश्यं द्रष्टि व्यभावयत् । उदत्तवेदनान्याजेन वस्तुमशमेति
निःशब्दमिद्वेनेनैव निर्दिश्य, स्वकल्पितप्रघोष्टस्य द्वाश्वि दं पिषायोद्भिदनेन मयाप्रान्ता
मनेत्युः रणपिष्टलशायिनी दितां निमित्तां कथमपि विनाश सा । बहुलपक्षशरिकलेव
क्षामशामा निरादारा चिन्तयन्ती निजमार्ग्यं शिरोप्यतामूदा घोरसराद्यामात्तस्मात्क्षयमा-
त्मनो गीमुनिर्मेदिनि ध्यायं ध्यायं नेत्रजलविन्दुप्रवाहादीर्हतोषधाना विशयामुक्कण्ठी
गृणीव व्याप्राप्राग्रा व्याधिध्याजेन सन्तर्त शयाना कतिपयदिवसान् कथमप्यगमयत् । वरं
प्रागप्यागो न तु वल्लभमङ्गीमयं जीवनमिति सा मुहुर्मुहुश्चामानं चदन्यधिरुधिष्टमतप्यत ।
तन्मृदियगोपिनमदुलीयकद्वयं मृदाद्वीपकमजिन्वितमन्तरा तस्याः समस्त्राभरणजात-
मानन्याः कृतं धर्मकृष्णिना तेनार्थमिषा ।

तुमपारयन्ती कस्यचिच्चिन्तारतखिषेपस्य शाखायामुत्तरीयार्धेन मृतिसाधनं यन्त्रं
विरचय्य मर्तुकामा सा प्रायततात्मानं व्यापादयितुम् । नचिरादात्मानमन्तर्वन्नीमपश्यत्तदा
सर्ववैकल्यमयगणय्य क्षणं क्षणहीनापि सा प्रामोदत । चिराद्विष्टताभिलापस्य सन्निहित-
परिपूर्वैकहृदया जन्मतः सुखोपभोगमाजी सेदानीं कृषीवलस्य कस्यचिच्छेदे प्रायास्यद्
यावत्तत्र प्राप्तुं सुतम् ।”

इति कथयित्वा मत्सहचरो मुहूर्तं यावद विरमति चावत्त्वापि मन्दिरेऽस्मिन्नातवाद्:
श्रवणपथमावयोः समारब्धत् । ‘पर्यन्ते फलितोऽभून्मनोरथस्तस्या’ इत्युक्ते मया
सहचरोऽपवीत् — “सिद्धमनोरथया तंया साध्या यालोयं जन्मतः पशुभोरभूतोऽप्य-
एनव वर्षाणि पोषितः पतिपेक्षितश्च सप्रयत्नम् । तदधिष्ठितं इस्तदाष्टमारुर्पन्ती
पर्यटन्तीदानीं हतभागेयं प्रत्यक्षोक्ता भवद्भिः । वरं यदि विरुद्धाङ्गोयं नन्दनस्तद्यना-
नन्दनोऽपि नाजीविष्यत् । अथ तस्याः पतिर्वहुतियं कालमुपित्वा विदेशे, निवृत्तः स्वदेशं
विरक्तो विस्मृतप्रायो जनेन, कदापि विजने निख्येऽवतिष्ठमायुर्यापयति । यदतिशोचनीयं
तदप्रावधि ॥ गेहिन्याः सतीत्वं न वेत्तीति । कदाचिदैववशाच्चेन्मियोऽवलोक्येतां ततः
परस्परं नाभिजानीयातामिति विशङ्के यत्तु ।”

अत्र सहचरस्य स्वरो मन्दीभूतः प्रशान्तरजन्यां कर्णजलिपतस्य प्रतिध्वनिं
विडम्बमान इवाश्रावि । तस्याश्रसस्थानमिति मया कुतूहलपरवशेनानुयुक्तः स
प्रत्युवाच — निवसत्येव नातिदूरमिति इति ।

अथ कतिपयक्षणोत्तरमश्रावि कश्चिदस्फुटो नादः समीपवर्तिन्यां सोपानपङ्क्तौ ।
अथःस्यमात्रेण सङ्क्षिप्तिश्यावाभ्यामेका प्लायामप्याकृतिः प्रवेशद्वारं प्रति निवृत्तं त्वरया
प्रचलन्ती व्यङ्ग्ययत् । तत्परितनिष्क्रमणोदकस्य चिन्तया संक्षुब्धो मासहाध्वगः प्राङ्गणे
बद्धदृष्टिः क्षणं तूष्णीकः स्थितवान् । मन्दप्रकारे दीपस्य मां प्रति साकृतं दृष्टिमक्षिपदिति
विभावितं मया । क्षणेऽस्मिन्मन्त्रिह्वारे प्रभञ्जातमुत्तस्थौ, परमेकमपि समुदीरयितुं ॥
प्राभवम् । मदीयसहचरः सपदि सोपानमेवारुहत् । अहमपि कुतूहलाकुलस्तमन्वगच्छम् ।
प्रभञ्जनस्य तीर्थवेगः सतङ्किरुहकडदाव्यो भीषणो नाथापि हसितोऽभूत् । तस्मिन् ॥
सूचीमेघान्धतममेव मलीपटलेनेव लिप्तासीत् । गृहाद्विः कस्यचिच्छायाविष्टं मन्ददीप-
हस्तस्य विजनेन मार्गेण गच्छदवालोकि । गुहानिष्क्रमणस्योद्देशं तमस्विन्यामीदृश्यामव-
गन्तुमश्रमः सहचरमट्टच्छम् — ‘अप्यस्ति मन्दिरेस्मिन् कोऽपि निद्राचारी रज्ज्’ इति ।
स च निरूप दारः प्रत्युवाच । ‘नहि नहि । महाभागोऽयमनामयः सर्वथा ।’ यदुतियं
ममयं मूर्च्छानिद्राभिभूतः प्रथोद्यमगमदिदानीम् ।’ इति तस्यास्फुटेन सगृहार्थेन च
प्रायुत्तरेणाधिग्रथितसञ्जातकुतूहलो यावत्तं प्रष्टुं प्रावर्ते तावन्नैपुष्येन प्रस्तुतविषयं परिहस्य
य व्याहरत् । सर्वमेव इतो ज्ञाम्यते भवद्भिः । आगम्यत्पदिदानीं भयावहा हि न्यतिरय ।
इत्युक्त्वा सदनान्तः पुनर्मार्गमैषीत् । निशीथप्राये समये तस्मिन् तदिकेननृतायापाना-
मन्येतां निद्रामहो मा भूदिति प्रस्तुतप्रसङ्गस्य रितादीकरणे न मयाऽकारि निर्वन्धः ।

तदनु च चिरादप्यश्रमस्त्रिष्टेन मया निरवेशि निद्रासुखम् । परेष्वपि प्रातस्तारामुत्थाय
प्रातस्तनविधिप्यायृतः पूर्वरात्रौ सङ्घचरेण प्रोक्तस्य गृहार्थं प्रष्टुमवकाशं न प्राप्तवम् ।
समाप्तप्रातरात्रौ प्रणिष्टस्व बाष्पदूर्ध्वच्छोष्ठद्वरोहान्तराध्वन्युत्थद्वारेण विनान्तं प्राङ्गणं
परिवाजिकायाः शोभनन्दमप्यवर्तिन्या घृतवन्नं धृतं, मधुरमधुरगिरा गाम्भीर्येण द्रेष्णा
य मुहूर्तमुहुः सान्ध्यायन्तं च तां निरुद्धवाष्पां प्रहर्षनयनाभ्युत्थिच्छपोलां गृहस्वामिन्
धावालोक्तयाच । तस्य विनताननस्य शोकदुर्परसवैयम्यान्नाभायमद्गुहप्रवाहसंयमनपरस्य
पृष्ठतः शिथिकापाति पुरुषद्वयमन्वयात् । शिबिरामप्यास्त क्षापितोऽज्ञारीभूतोऽनभिज्ञेय-
पूर्वाकारो विपत्तासुः शिशुः । घाह-रूपोः पश्चात्प्राविशन्माणवकः यश्चिच्छाटयन् हस्तद्वयं
रिक्तम् ।

अथ धीनगरं प्रतिगामिना पोप्लरात्यङ्गुनविशेषद्विषमण्डितेन सुदीर्घपथेन
प्रपातपोरावधोर्मोर्गदर्शकोऽभवीत् । किमित्यस्मद्गृहस्वामी विद्वेष्टि कयायाम्बरधारिणं
परिमाजकवर्गमिति न स्वादिदानीं विस्मयावहं भवताम् । दिवाकरः प्रत्यगुदियाद-
म्बरतलमिन्द्रोन्नमण्डितं स्थाप्य परं न भवेत्कदापि तस्य विद्यासो घोरिमन्वेपु
कयायाम्बरधारिणु ।

किन्तु इतभागिन्या अनपराधायाश्चिरत्पत्तायास्तस्या दृढचिद्विषयैव मस्तद्वचरेण
व्यतीतायां रात्रौ गृहस्यामिर्कर्मोच्चरतया सदितिबुद्धपात्पातं स्यादित्यसङ्काशान्नं
पृष्ठवानहम् । इन्त ! विरहिजनसंगमं निपुणं साधयितुं प्रयत्नस्तस्य चिरादपि सफलभूत
इति तं प्रसंसातनिभिर्दीर्घाभ्यप्रथाससमयमगमयम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

४. मिथ्याग्रहणम्

चैत्रमासस्य सायं समयः । मोहमय्या मासगावनामनि स्थाने कस्यचिच्छीलस्य गेहे कन्याया विवाहस्य मण्डपमण्डनादिश्रायभिरुपमारोऽनुष्ठीयते स्म । क्वचिन्मङ्गलपाठकानां पुरोहितानां मधुरवचनैः, कठिनमणिकुट्टिमस्य निघननरचनेन, क्वचित् कर्मकराणां कलकलेन, संचरज्जनघरणविश्लेषणध्वनिना, धुमितमिव भवनमेतदभवत् । परेषुर्हि केतचिद्वनात्मेन सह वत्साया उद्वाहो निश्चित आसीत् । सर्वे विंशतिवर्षीया कृशाक्षी हृस्वाकृतिः परिमितव्रागपि मधुरस्वरा, गौरवर्णापि नातिरूपवैशिश्ट्यसंपन्ना, अमीनाभिधापि मीनाक्षी सह सत्या सरलाभिधया सरलस्वभावया गगनतलचरमार्धवर्तिनि भगवति दिवसाधिनायके रमालादिवृक्षभूषितायां वाटिकायां स्वपितुर्मन्दिपञ्चद्वारसमीपस्थायीं विजनकोणे बहुलतरोरेकस्याधः संलापं कुर्वन्त्यासीत् । पत्रप्रिणां झिलझिलरवोऽस्तं गतः । आलोलमालतीपुष्पसमूहादुत्पन्न्यालिङ्गदम्भकानि तूष्णीकं भेजिरे ।

सरला — सति, विवाहमङ्गलविधिस्ते कस्मिन्मुहुर्ते निश्चितोऽस्ति श्वः ।

अमीना — अस्तद्भूगमनसमये भगवतः सवितुः ।

म० — (सोपहासम्) अयि सखि, वरमष्टौ तस्यागिग्रहणं कथं नाम प्रतिपद्यते स्वया !

अ० — तद्दर्शनेन किम् ! भारतवर्षे भूविष्टानां कन्यानां वरस्य दर्शनाप्यागेव विवाहो भवति । अनतिक्रान्तदीदावापि मदीयाम्या विवाहात् पूर्वं मे पितृपादानां दर्शनामभ्यक्षानन्दमलम्भापि सह तैर्वस्तुमगमत् । अहं तु विंशतिवर्षीयास्मि । मातापिनरात्रवलम्बेमाना तयोराज्ञां शिरसाङ्गीकृत्य निःशङ्कं निश्चितवरस्य पाणिग्रहणं मुदा करिष्ये ।

म० — परं यदि कुमारो विवाहाप्याह परिचितः स्यात्तदा निजभाविषुष्ताप्राप्तौ प्रतीता भवेत्कुमारी ।

इत्यमभिधाय सरला किञ्चिद्वत्सा भूतले विस्तारितबहुलपुष्पनिकरात् कानिचिद्विचित्रं तदामोदमास्वादयत् ।

अ० — हुम् ! पाश्चात्यदेशीयानामेवानुकूला प्रीतिविवाहादिकल्पना । कृतप्रगयविवाहानामपि बभूवराणां व्यभिचारपरस्परस्वमाया सङ्गत्यादिभारगेभ्यः पाश्चात्यदेशेषु विवाह-विशेषस्य वृत्तपरम्परा क्रियासमभिहारेण श्रूयते । परमस्मदीयदेशे विरलः खलु व्यतिकरस्थारतः ।

स०—परं शापप्रभावान्कुपितस्य दुर्वासोमुनेन्ममवृत्तं न ॥ तयोर्दोषान् ।

कुमार्यादिमे आक्षेपवाच्यप्रतिवेक्षिन्यावाम्नाम् । यद्यपि भिन्नभिन्नरीत्या संवर्धिते अप्यापिते भिन्नभिन्नश्च तयोर्नैकविषयेषु गृहसंस्कारोऽमृद्, भिन्नभिन्ने च धर्ममते अभूतां तयोन्तर्दीप्ते परस्परं प्रतिबद्धलम्बये चिरं स्थितवर्त्या । अमीना द्वि कन्याशालाया-
मप्यापितापि स्वातन्त्र्यमुक्तं नान्वमवन् । सर्वे व्यक्तिविविहीना भावनाराजिता वैवाहिक-
विषये न कमपि पक्षमवालम्बन् । तस्या विवाहवाद्निश्चयो हृदिदनाम्ना केनचिद्वनाम्नेन
शिलयन्वस्वामिना सह पितृभ्यां व्यधापि । सोऽयं तरुणो मोहमय्यामेव कृताशमोऽभूत् ।
वस्तुतः रितुराज्ञया कस्यापि कुमारस्य पाणिग्रहणं मुग्धेयमद्वयकरिष्यन् ।

अथ परेषुः समाहितनानाविधार्त्तस्कारममीनायाः पितुर्मन्दिर् मज्जोत्तरमयं
मञ्जीतनुव्यादिष्वनिमयं दिव्यमन्दिशमिव ज्यमाक्षिष्ट । क्रमेण समुपतिष्ठतिः प्रापुर्निर्दः
मदनमेतद्वयराजत्वं । आत्मप्यरात्रं च समुचितमोजनैः सन्तः प्रापुर्निष्कममूहो
वाद्यज्ञानानुपममञ्जीतारिभिः प्राप्तिविनोदः श्रीलसालये सुखं कालमयापयन् । निर्वर्तिन-
विवाहा प्रातन्त्रं च यथुर्गममदरुणरादिना सुखमिदमेगानुत्तिस्मयाङ्गीर्णा धीतुदुष्टलवतना
धवलपुष्पमण्डितशिरा एतन्वचितरुग्द्वाररुग्द्वाररुग्द्वारभरणभूषिता पशुर्गोमया ।
यालसर्पौ सरलौ निष्कपुममहमाना नरोदेयं पितुर्गोहाश्रितमनाप्राग् यथाप्रविशुत्वं
प्रविदिनं वाहकेन सार्धं प्रेमोदेक्यमृत्तं पत्रं प्रादिगोन् । भवगीषच ऐन्ने समुद्रनदस्य
दीपमालाविहितबहुलचाकचक्यं हन्यहारि सार्धं पशुः, समुद्रासमानं संन्यासितामिना
चतुर्विधविषयाणि परिच्छदेन समन्वितं, नानाविधपुण्यामोदपुरमितान्दःपुर्न,
निजामूल्यरत्नचिताभरणजातं, पयोनिधेर्नुरममरोर्मिमाला यस्तस्या मार्तण्डवाराङ्गानि
मन्मरीकुर्वन्ति स्म दिवा, नष्टं च बीजपन्थो मन्मदालिं समधारयन् । यथायन्,
हामिदस्य मूर्ध्नासि यन्त्रवाहनानि, मन्दुरा घनेकवाजिभिः संसृता । इति मयैव
सविस्तरममीनया संगोत्रं वर्गितं, परं स्वमतंमधिष्ठ्य लेशमात्रमपि न कदापि
शंसितमिति सरलया लक्षितम् । न तु तथापि हामिदमुदिश्य किमप्यनुपुनम् ।
मज्जोदेयं पितुर्गोहं यालसर्पौ चानवरत्नं स्मरं स्मरं पशुरदृष्ट्वैऽममाने प्रामादे चलन्ती
मातृविहितं गृष्टाध्वकां नवशुक्ली महारण्ये दुमाद्दुममुद्वयमानमिवात्मानमकडयदमीना ।
निर्मिगेऽमृद्धि प्रासादोऽयं नानामूल्यहुलमोषलजातेन । भंतराङ्गे सुगहनगृहाम्यन्त-
मोर्गिरम्यता मरुत्तस्मान्नलम्बिता स्थिता । मुखोपनाजां मोघलधराधिपानां
कालादवशिष्टाधितिगाः पठ्ठा विश्वकर्ममदितिकर्ममैरालभूषिता आसन् । अन्तःपुरस्य
भूतलं चोत्कृष्टासीकदेवीषकैशेयालर्गलच्छादितमभूत् । भित्तयोऽपि कर्मिकशौभपट्टा-
वृत्ताः । अन्तःपुरस्य विशालाङ्गं परिलम्बमानरजतपत्ररुद्रोदाकुलं शुभ्यारिकाकुलं
कलस्वमनोहरम् । पार्श्ववर्तिन्येऽस्मिन् काष्ठजालयेऽन्ये पत्रिणो मधूरादयः कूजन-
कलरुष्टैः पत्रस्फुरणैः समञ्जीरशितननैर्नैश्चाप्रीडन् । विवाहान्पूर्वं मातृगृहे माविवाह-
विषयं व्यक्तियदमीना—“अपि मद्भिवाहः श्रीलेन सह हामिदेन गुप्तावदो भविता ।
कथं नामैककिनी दितालसौधेऽस्मिन् कालं यापयितुं प्रमत्तयेमिति = ।

अमीना द्वादौ व्यवसायमावाच्यन्त्यहृदयमायमानमपश्यत् । तद्वतां हि प्रातन्त्रां
नगरासाधेयोजनदूरस्थं शिल्पयन्त्रकार्यालयं प्रति गृहद्विर्गम्य सायं सूर्यास्तमनसमये
न्यवर्तत । अथाविच्छिन्नविविक्ततायां सौघस्य तस्मिन् सांस्मृतं चरन्ती, दासीभिः
पादयोर्निषोड्यमाना, विद्युद्व्यजनेन चञ्चक्रेण वीज्यमाना स्वभाग्योदयसोपानं
मनसि प्रशंसन्ती, अतृप्त्येतरजनसंपर्करहिता, चतुरमस्तीविरहिता, विविधमूषण-
विहितप्रयत्नचाकचक्या सुगन्धिर्नैलप्रसाधितश्चेकलपा, अन्ननरात्रिनलोचनाढिला,
द्विरमयसूत्राङ्कितपट्टाभ्यरधरा, सागरोगैर्मालातुषारकजिकापहरणशीतस्य समीरस्य
सुगन्धसंमनुभवन्ती, शुरुसारिकादिपक्षिणां कलकलं शृण्वती, अट्टालिकाया अट्टालिकाम-
ङ्गादङ्गणं पैनःपुन्येन ध्वंस्ती कालमयापयद्मीना यावत् प्रासूत यमलौ सुनौ ।

अथ कतिपयपर्यन्तं तस्या बालमल्याः सरलायाः कश्चित्छिन्ननीय प्रजुह्वमाप-
स्तल्लः पाणिमगृह्णात् । तयोश्च विवाहो विनाऽभ्यर्थं निरवर्तत । व्यवसायप्रवासिनः
सरलायाः पञ्चुर्नामीत् स्थिरो निवासः क्वापि । परं स्वकायाय मोहमयीं गतागतं कुर्वन्नेप
नगरीमिमामधिवस्तुं मतिं कृत्वा सरलाया इच्छामनुसरन्नमीनायाः प्रासादस्याधस्तात्
द्विप्रप्रकोष्ठाभ्यं वसतिस्थानमल्पिष्टमुपलब्धवान् । अतिविशालसौधेऽस्मिन्नेकभाटकमवन-
युक्ते बहुतिथं कालमुपिष्ठापि तत्र निवासिनोऽन्योन्यदृष्टिपथमपि प्रायो नेयुः । अमीनाया
अन्तःपुरबलभित्तुग्रावावापनादघो भूतलस्यस्य सरलाया गृहस्य सूक्ष्मरूपांस-
यस्त्राण्डादितवातापनान्तःप्रकोष्ठं स्फुटं यद्विस्तो दृश्यमानमगत् । यदा च सरलायाः
पतिर्नगराद्विरपात्तः तदा सा मनसो द्वितीयनिबन्धनमृतायाः सङ्गेऽमीनाया
भूयिष्ठमहोऽनयत् । इमे च सहचर्यां पुनः सङ्गेनामन्दानन्दमन्वयूताम् ।

अधामीना स्वधर्मनियममनुसृत्याऽवगुण्ठनपदार्थं निभृतवासप्रियोपायस्थितिमनी-
कृत्य क्वचिदेव विहाराय गृहद्विर्निर्गता । अतो नागरिकाणां प्रतिवेशिनां वा
वृत्तानभिज्ञापि क्रमेण संजातवद्रुप्रभा परं संतुष्टाऽस्त । यदा यदा तु सरला निजमुल्ला-
सिनायः, स्वभर्तुः साहचर्यं, तद्विप्रयोगोत्तरप्रत्यागमनोचक्ष्य शोभयोरित्यादिविवयमधिभूत्य
समलपन्, तदा नदामीनां विदूरवदृष्टिमलक्षयत् सा । अथ गच्छति काले
दृष्ट्याममीनायाः कोऽपि रोदकोतमे विस्तरे व्यलोकितः । तयोर्निवासयोः पुरःस्थस्य
पयोनिधेस्तटे सप्रेम प्रथिनान्योन्यस्त्री सरलां तत्पतिं च रजन्यां शतपदीं कुर्वाणा दर्शं
दर्शममीनाया विपण्णता वृद्धिमगमन् । सा च दीर्घं निःशक्नी दुर्मनायमानेन
अविशमानं मरोपमप्राक्षीपुनो निःशस्येन मृदेन स्वयेयमिति । तावन्ननिष्ठेऽङ्गति
मनुमुन्वददर्शनानन्दं क्षणिकमेवोपलब्धवती सा । सहनिवासिनावपि तावद्विप्राधिभ्रमयद्वद्वौ
म्यता । सोऽयं हि हृदिशो युवप्रियो नैकरीक्षमण्डलेषु प्रप्यहं विनोदितायामा गेहं
निर्वर्तिषु दिने दिनेऽपिस्वार्थं व्यलम्बन् । सा चाधीरतया पतिं प्रतिरात्रं
प्रतीक्षमाणा । परं क्रमेण यदा स्वपत्यागमसमय आप्रभाते विलम्बितः समगूतदा मा
प्रतीक्षन्ती मां, भोजनं समाप्य यथाकालं स्वपतिं । अहं हि गृहद्विः सखि करिष्ये इति
हनिदम्नामनापयन् । सा च तस्य तिलम्यस्य कारणं निगतां ज्ञातुमयापि वृत्तमवपाऽप

चिरायितमिति तं प्रष्टुमलं धैर्यं न वा ददाग्रहं भेजे । एवं तयोर्वैवाहिकसंयन्त्रे
कथारोपमात्रे संज्ञने इन्त स्वपतिं सा निजसन्तोर्जनक इत्येवावलोक्ष्यामास । प्रायेण
भूयसीनां धीमतीनां परिस्त्रित्येदकदोचनीयया भाव्यमिति मन्वाना पतिप्रेमानन्दरसे
स्वमेऽप्यनास्वादितेऽपि निजावस्थां शोचनीयां नामन्यनामीना मनागपि ।

अथैकदेयं पयोधितेनपाण्डुरे शयनीये कृतपदा प्रस्वाप्सुग्मनुवभूव । समयोऽयं
किञ्च ग्रीष्मर्तुः । अवसरेऽस्मिन् सर्वतो विज्ञातायस्य संपूर्णकलाप्रापस्य धुतिदुग्धाधरल-
धारानिचयेन धवलितमासीदरातलम् । जलधिचेरलानि हीरकनिचय इव चाकचर्च
भेजिरे । विहितेषु भयनहोरेषु स्वल्पद्रोहेषु परिजनाः प्रसुता भासन् । धनीनापि
प्रस्वपती कमप्यनिमाश्रारम्ये स्वप्नमदाधोत् । पतन्दीयवाटस्त्रया सरलया तद्दीयमर्ग-
स्यमपि विलुण्ठ्य सा इमिदस्य हर्म्याश्लिष्कापित्रेति । चण्डवापयया सहसा प्रहतेव मल्लं
प्रबुध्य शयनासुमुत्थाय नदने परिभृजती संज्ञमेण रुद्रकण्या चक्रितचक्रितेव विशिधि-
लाह्वयिः स्खलन्पादाम्भ्यां समीपवर्तिनः सौधस्याधो भूतलस्य सरलाया निष्ठयमव-
लोकयन्ती वातायनसमीपं चिरमवतस्थे । निखान्दविविक्ततया विपण्णमना अमीना
जलाशयेरुर्मिमाळाया मन्दमन्दमर्मरं श्रावं श्रावं परिभृजितमृणाळिनीव म्हागाङ्गी
प्रियजनस्य कस्यापि सुदुलस्पक्षगुणः मान्चनस्यामिलापुकाभूत् । वाक्सरलायाः शय्यागारं
विद्युद्दीपकप्रोतिषं व्यलोकितया । वातायनस्य सूक्ष्मनेपथ्यस्य पृष्ठतः सरलायाः
सुकुमारशरीरयधिरितस्ततश्चलन्ती दम्गोचरागमगादमीनायाः । भर्तुरि निपात्रि नगरान्
निशीधिम्यां किञ्चाम कर्तुं प्रवृत्ता स्यात्सरलेति व्यधित्तयसविस्मयममीना । अथ वाक्सरली
समाह्वयितुं प्रवर्तते सा वाक्सरलैव सौधस्याधोगृहपृष्ठभागो निर्गच्छन्ती इमिदस्याहृतिमिव
कस्यापि पुरस्त्वाकृतिं व्यलोक्यदमीना । तद्रुचि सरलायाः शय्यागृहस्य दीपिका
निर्वापिताभूत् । नीरवं निभृतं प्रचलन् पुरयोऽयं स्वपरिरिति श्रुतं सा त व्यधसीत्परं यदा
स्वहर्म्यस्य दृष्टिर्गामुदधादयान्तः स प्राविष्टात्तदर्थं इमिदमन्तरा न कोप्यन्व इति प्रतीता-
ऽभूत् । पाण्डुबद्धना वेपमानविप्रदा किं कर्तव्यप्रतिपत्तिमूढा स्थितवती च । प्रमादप्रायः समयो
नचिरान्नविवा । कुत्र एतावान् विलम्बः प्रत्यागमस्य भर्तुः, कुत्रश्च सरलायाः शयनगृहं
मध्यरात्रे प्रकाशितं स्यादित्येवकवितर्कजालेनाक्रान्ता वातायनात्परावृत्त्योद्भिदनेत्याभानूदयं
संश्रान्ताऽन्तःपुरे गतागतमक्रोदमीना । पेरुमिरीये पुनर्वास्तसविधे सा चिरं स्थित्वापि
सरलाया निष्ठयमन्धतमसावृतमपश्यत् । यद्धिः सर्वत्र प्रशान्ततादेवी ध्यातव्य ।
यामिनीकामिनीवदनविलकविन्दुरिन्दुश्चन्द्रिक्कन्याजेनाम्बस्तलत् सुधाधाराभिर्धरापलम-
पायत् । अन्तरान्तरा कारिधिरीप्सिमालावां मन्दमन्दस्वोऽमीनायाः कर्मशङ्कुड्रीमपूरयत् ।
अथ वाक्परवावर्तते सा वातायनाच्चवत्यादधारप्वनिमिव कस्याप्यधौषीत् । ध्वनिनानेना-
वृष्टेव गगाक्षसविधं पुनः स्य ययौ । न चिराच्च समीपवर्तिनः सौधस्याधस्तलमागान्निर्ग-
च्छन्ती इमिदस्य शरीराकृतिः पुनस्तस्या दम्पत्ये न्यपवत् । दिग्मधवलवमनोपरि
श्यामर्क्षगमाचारो रक्तुर्बोष्पीपथ निशाकस्करनिचये वैलक्षण्यं भेजते । ततश्च
गवाक्षजालप्रसारिते रजतमार्जनीनिर्मः कलानिधिरनिकरैः संशोषितान्धकारे पयोधितेन-

संदोहेनेत्र निर्मिते शयनीय उपविश्य संदेहकोपोन्मथितहृदया मुग्धमधःकृत्वा निःश्वस्योष्णं च सा तूर्णान् तस्थौ ।

एवं चतसृषु निशासु नैशान्त्रोपगमुपाक्रमतामीना यावत्सा सरलायाः कण्ठस्य संज्ञातप्रत्ययाभूत् । सरलाहमिदयोर्मध्ये निमृतासक्तिमन्वन्वविषये ॥ कोऽपि संदेहलेश इति निश्चितमनिः सा सममूत् । प्रतिनक्तं व्यतिकरमिमं प्रत्यक्षीकृत्य लोडितवदना कोपस्फुरदधरा जाञ्जल्यमानलोचना शयने कृतपदा पार्श्वद्वये मुहुर्मुहुर्कुण्टन्ती नैराश्यादवा-
निष्टा । कुतर्करावशेयं क्रियासमभिहारेणोद्गच्छद्रोपयाप्ता प्रोधाप्रिता ललितलुकिताङ्ग-
कैस्ताम्रयति स्म प्रतिदिनम् । अहो कथं नाद्यावधि सरलाया गूढकौटिल्यं न तर्कितं मन्दधिया मयेति मुहुर्मुहुर्विचिन्तयन्ती मृगमकुप्यदात्मने ।

अथ पूर्ववत्पदा सह तस्या सूचोत्थितं कर्तुं सरला तस्याः प्रासादं समापातदा-
मीनाऽयन्तनिरुत्साहा कोपेनान्तरेण तातप्यमाना, हास्यविवर्जिता समतिष्ठत् । कैश्चिदपि गूढकार्यग्यवस्थाङ्गैरौल्लेखिता स्यात्सहचरीति सरला तामुल्लासयितुं सविनोदं प्रायतत् । परमधिरूपाधिकमौदासीन्यमेवावलम्ब्य विमनायमाना स्थितवन्वमीना । उच्चैः पुस्तकपठनं विरीर्यु सरला सपदि सपदि सहस्तविश्लेषं प्रस्थाप्यात्सा । प्रतिवारं यदा सरला विश्रम्भालापं कर्तुं प्रावर्तत तदा तद्वचोभिर्भूयो भूयो वितुष्टद्वयमिवारमानं सा प्रादर्शयत् । तदनु सरला स्मारं स्मारं कवेरुक्तिम् 'अतिपरिधयादवशा संतततामनादनादनादरो भवती'ति स्वरमद् गमनात्सत्या हर्म्यम् । अमीनाया हृदि तावत्सहचरिं प्रति विद्वेषाग्निरधिकाधिकं समुद्वज्जलत् । अनुरक्तं च व्यचिन्तयत्सा यदायाव्वाचस्यां पूर्णशो व्यश्रुतं सेयमद्य कथमीदगधर्मकर्मणि प्रवृत्ताभूत् तत्रापि निजसख्याः सह बलुभेन । मधुरमधुरवचांसि मधुरः समुदीर्य परोक्षं मां कथं सा प्रवारितवन्ती । अहह ! कथं कमलामिव विमलां, शारदामिव शिशारदां, सतीमिव सतीं रयां प्रदर्शयन्ती मलिनहृदया स्थितवन्त्येतावत्कालम् । अहं च तां विश्वसनीयां प्रागप्रियां च अतिनीमिव समभावयम् । अपि हामिदस्य धैर्येण मोडिता स्यात्सा यत् स्वप्नेः फनीवम्बलस्य परोक्षं व्यभिचारकर्मणि प्रावर्ततेत्यम् । धीरशोऽयं विधामयानः । धीरशीलं चञ्चलता चित्तस्य, यन्मत्सदचर्येण विश्लेषां नमपात्रं कृतास्मि । अहह ! कथं नाम तस्या रिपयामार्कं वन्मरेप्रेनेषु नास्ति । कुतश्चेयं मन्त्रेहमग्निं कृतावाप्तामूत् । अपि भर्तुःपरोक्षे निमृत्तदुराचाराय व्यवसितमित्थं तथा । यादृशो मुग्धाननाया विनयसंघापाद्य तस्या हृदि कौटिल्यादिः कथमधिगताः स्यात् । मया अपि महचर्यं आप्मानं नितागमं प्रदर्शयन्त्योऽविश्वसनीयाः स्युः । इत्थं तर्कवितर्क-
कण्ठनिकरप्ययिता सा सरला प्रमृत्तविषयमुद्दिश्य शिशकल्य प्रष्टुकामाणि स्वप्रतिष्ठाया
अलीकदर्शजोषं स्थितवती । सरलायाग्निरप्यत्थं तदीयमधुरवचनं स्वप्न इवेन्द्रजाल-
मिव मायादर्शनमिश्रामीनायाः प्रत्यभादिशनीम् । आधिं ध्यायन्तो रहसि महमानाया-
निष्टा सा ।

अथ गच्छन्तु वर्षेषु शिशुमेकोऽमीनायाः केनापि म्याधिना ग्रन् इत्याकर्म तस्य शुभार्थां सत्यं साहाय्यं प्रदिशुः सरला मानुषं पत्रद्वारा तस्थे न्यरदेयन् । परं छेद्यनिमं प्रावरणादपपर्यव यथागतं बाहकायादापयदमीना । अनेन परमोद्विग्नापि सरला सत्ये नादुहन् मनागपि । इत्यामेकस्यामीनायाश्च वृत्तं स्वमेवकमुत्पादुपलभ्य जोषं श्रिता । अथैकवत्परोक्षं इमिदोऽकस्यान्केनापि निरुपाययोगादन्तो मरणोन्मुखः स्थितः । प्रमेज स च नष्टोऽप्यताशो नचिताद्विनष्टवायामक्षप्रायान्तकाल इति ज्ञात्वा सरलाया गृहस्य दिशमद्भ्युत्था निर्दिश्य सुहृमुहः कापि समाहृतयामितीदृतेनैवासूचयजोषन् । भर्तुराशयनवगायापितस्य वरपोषिरागन्धिमनभिजन्द्माना तस्यूनमवगमन्प्रमीना । सरलाया आकृतिर्हि हृदि तस्याः श्यामश्यामा मृशुप्लायैव मन्त्रमवाधितामीन् । अत्र पक्षप-
दिनोत्तरं भगवतो भास्करस्यात्मनममये इमिदः प्रति परलोकं प्रस्थितः । तस्य निघनवृत्तं प्रतिवेदिनां सपदि धुतिपथे न्यपत्रदचिराच्च सर्वतोपि नगरे प्रासरन् । भर्तुमुंयुना शोकाकुलाभूदनीनेति न, परं तस्याकस्मिन्नन्वेन न्मग्निना निजशयनागरे निब्रज्य-
दिष्टन् । परिचराणां तामनागमनिनादेन बुद्धमेवकानामाद्येराहलोद्येन च जागरिता । तस्या बालकाः संप्रान्ताः संप्रान्ताश्चान्वयावन्मानुः दाय्यालयम् । सा च बालकसला गाई तान् परिव्रज्य मृदुलवच्चोभिश्च ममास्वास्थ निजपर्यट्टे शायितवती । मुसुपु तेषु इमिदस्य सेवको निःशब्दं तामुपेक्ष्य न्यवेदयथा—स्नापितो धूपितो गन्धादिरुपितो विग्रहः स्वामिनः ।
न चिरादायास्यन्ति नागरिका जनुकम्पित इतो नेत्यन्त्ययः स्वामिनः पूजयेह-
मुत्तरविबेरनुष्ठानार्थम् । पुरोहिता हि समायाताः । इत्युक्त्वा शीघ्रमायामि तावदिति प्रशुनस्तया परिचाकोऽपासरन् । पशुरन्तिमदर्शनस्येष्टयाऽमीनान्तःपुराशिरांश्च श्रीर्घदीर्घ-
गृहान्यन्तरमागांश्च दीपमालामिष्टासिगान् समुलङ्घ्य प्रामादस्य विनालमोपानमनी-
पस्यम्य इमिदस्य दाय्यामृदस्य संनिधिं कथं कथमपि प्राप । अथ यावत्प्रकोष्ठस्य द्वारमु-
द्धारयितुं मा प्रवर्तते तावत्पद्यति सोपानपङ्क्तिमारोहन्तीं शनैः शनैः सल्लाम् । निशाम्येतां शीतशीतसमीरेण कम्पमानाङ्ग्यष्टिरिव तस्यै विपत्ता । अवनतमुन्नी सरला च यावत् सद्धानुभूतिं प्रदर्शयितुमिच्छन्ती सखी सप्रेम ममाडिद्विनुं करपल्लवी विन्मत्तापति तावद्-
मीना सां सदस्तविज्ञेयं निवार्य प्रवीति कटुस्वरेण समायातापि निःसंतापं बल्लभस्या-
न्तिमदर्शनायेति । नैव नैवम् । आयातामिम रातु स्वकृत्र इति पक्षाप्रचष्टिषा विक्रान्तिशिराः प्रशुवाच सरला । अप्रदत्तप्रशुचरा धनमंशयनममातृवद्दया यावदमीना भर्तुरावापद्वारं समुद्घाटयति तावदन्तः कात्वन कात्वनान्गीमङ्गानां एषा माकोशं पृष्टः प्रचलिताऽमीना । 'किमिदम् ? केयम् ? कुत्र इयम् ! अहह !' इत्युदीरयन्ती म्फितस्वरेण चक्रित विस्फारितलोचना स्तम्भितेव मा स्थिता । पुनरामान्दच्छादितस्य इमिदस्य हि शयनस्य सन्निधे विन्धस्तत्रातुः श्यामगृहमदुष्टाश्वस्वेष्टिगान्ध्याद्विधास्वदना गौरवगां शिरोपनुव्ममारतुमृत्तस्य पादयोनिहितशिराः शोकाज्वालवडीदेव इरिद्राशालित-
वदनेव निःशब्दं विलपन्ती मुक्तकण्ठं काचित्कण्ठी प्यलोकित । अमीनया मानुषाणां निर्दिष्टमेनामालोक्य सरला कण्ठोऽजपन् । 'मनि' सद्व एवाम्याः शोकोद्वेगजनितो

विलापो विगतासोः प्राणेश्वरस्य कृते । पयोर्दीर्घानुरागाभिज्ञया त्वया भाव्यम् । विदितवृत्ताः सर्वेऽपि प्रतिवेशिनोऽत्रे 'ति । कथम् ? कदा ? स्वमेवास्य प्राणेश्वरीति मयारुद्धितमि'ति प्राणपदमीनाऽस्फुटम् । निस्मिता स्वभिभूतेव वचनममीनाया नावगच्छन्तीव क्षणं विस्फारितनयनावतिष्ठत सरला । ततश्च विवर्णवदनममीनाया विलोक्य सा सवेगमभाषीत् । 'अयि मूढमते ! यथैहिकसम्पत्तिवैभवैश्वर्यैर्दिभिः स्नायीकृतासि त्वं त्रिभिना, तथैव तेन पत्न्युः प्रेमोद्रेकसम्पत्त्यैः सुखमाहू कृतोऽस्ति जनोऽयम् । प्राणेश्वरमन्तरे-गेतरपुरुषा मे भ्रातृसमाना एव' । इति समुदीर्य विस्तवचनाऽऽस्ते सरला तावदमीना लज्जया नतमुखी निःशब्दा स्थितवती । मुहूर्तान्तरं लज्जप्रवृत्तिदबाध सरला पुनः । 'अवगतमिदानीं मया तव मां प्रति दुराग्रहहलाहलविकारस्य कारणम् । बालसत्याम-मिन्द्यायां कुतः कुतश्च नितदुष्टसंशयपिशाचभारमारोप्य पञ्चसु वर्षेऽप्येतेषु तां हन्त इव पथादकारणं निष्कास्य दुर्मनायमानमा मानं पर्यतापयस्त्वं वृथा । वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि । वाचि एतलु सत्यासत्यहेतवो व्यवस्थिताः । यदि सरलवचनेन मामप्रक्षयस्त्वं तर्हि याथाार्थमवेदिष्यः । परं हृदि निभृतं धैर्यमस्यमाश्रित्य वृथा संशयजनितविभ्रोहाभिसन्तप्ता सृणीव घोरसंदेहजमितकोपव्याघ्राऽऽघ्राता निभृतमश्रुप्रवाहैर्बुधा स्नाता क्रियासमभिहारेण मां हृदि शपन्ती च दीर्घकालं स्थितासि । कामं तव भर्तुं श्रद्धितं मोचितमासीत्खलु । परं यवनधर्मेण स्वदारेतरायाः परकीयाया अङ्गीकारो यथान्यायमिति प्रतिपद्यत इत्यपि विदितमासीत्ते' ।

आकर्षयैतन्निपत्यामीना सरलायाः पादयोर्विशिष्टवचनविन्यासाऽतिमन्दस्वरा लज्जयाऽऽनन आविर्भूतत्रिविधभावमह्ना यद्वाञ्छितिरयवीत् । 'सखि ! क्षम्यतां, क्षम्यतां जनोऽयम् । स्नायाप्यहं चिरात्पराङ्मुखीभूते नाप्येनात्मीभूतेव कथं कथमपि कालमयापयम् । नायस्य निधनेनाद्य यथापूर्वं निर्विशेषमवस्थितास्मि खलु । परं तिरादात्मनैव निःसारितबालसखी द्वैवयोगान् पुनर्मयोपलब्धेति मद्भगवन्भास्त्रोऽयमिति प्रमुदितान्तरास्मीति वचः पुनरुक्तिरेव स्यात् । हन्त ! इतः परमाजीवमायायामुमे इदमिदमस्ये स्यास्याव इत्युदीर्य सरला ग्राहमाश्लिष्य निजशयनागारमेनामनयदमीना ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

५. वृत्तशंसिच्छत्रम्

राजदुर्गाद्यातिदूरं कस्याद्धिद् ग्रामदिकायां ख्याप्यामेकदा कस्यचित् पुरोहितस्या-
त्मजा रूपयौवनसम्पन्ना नवयौवने प्राप्तवधव्या सह वामात्रायमनोऽष्टाविंशतिवर्षेणि चतुरद्वं
श्रीहन्त्यास्त । पित्तलदीपिकाया मन्दमन्ददीप्या सुखशाला सामिप्रकाशितासीत् ।

“हंरो ! अनुपम ! पुनरपि त्रितोऽसि मया तृतीयवारमद्य” । इतीन्द्रिप्रबोद्धाभातरं
शारिष्टपस्तम्भनं सम्पाद्य । समाधिर्गोदासीन्येन पराजयः प्रत्यपद्यत जोपमनुपमेन ।
नानाविधजटिलचिन्ताशतैराकुलितमासीत् क्षलु कदीयद्वयम् । किञ्चिदज्ञानतीरं ममापस-
म्येव नाविद्वस्य तदानने काचिन्मन्दिशतौपालस्यत् । “किं संवृतं भवनोऽद्य ?
वैविचारतर्कैराकृष्टं चतुरङ्गपटोर्भवत्तत्रेतः” इतीन्द्रिरा वमदृष्टम् ।

अनुपमः— भावयोरितः प्रस्थानस्य चिन्तयाऽऽकुलोभूतोऽस्मि ।

ई— विप्राग्नेः पञ्चाङ्गावलोकनं कृतं न वेति ज्ञानुमिच्छामि यत् ।

अ— कुतः ?

ई— युवयोः प्रयाणानुसृत्युभमुद्धर्तौपलभ्ये ।

अनुपमस्याधरोऽस्फुरत् । विनतमुखः क्षणं ॥ तूर्णीं तर्ही, तत इन्द्रियायां
कन्दरुहिः किञ्चिदहस्यं तस्यै निवेदयितुमिच्छन्निव सम्भ्रान्तचेता बभौ ।

ई— भवत्प्रस्थानमागु मा भूत् ।

अ— अथैवं भवत्यामिलज्यते ?

ई— (सगद्गादम्) भनतिकान्तशब्दवास्ति मदीयवध्या मीरा । प्रथमत एव
भविताऽऽवयोर्वियोगः ।

प्रकोष्ठस्य तमोमयकोणे श्रुतिफलं कुर्वन्निन्द्रियाया जनशो जराकान्तो जागाद
“वाल्मेकावदल्पवयस्का मीरा । द्वादशाब्ददेशीया हि सा संप्रति । स्वमेकादशवर्षीयामी-
रद्धाहतमये । चतुर्दशवर्षीयायां च त्वयि समुपजाता तवात्मजा” इति । अत्र सङ्गता
चध्वेवेन्द्रिरा जिह्वां दध्वा पितरमदृष्टम् । “तत ! अपि पञ्चाङ्गमवलोकितं भवता”
इति । “आगामी आनुवासरोऽनुसृतः प्रयागे” इति प्रवया राजदुर्गावर्तिनो देवालयस्य
पुरोया भग्नधात् । ततश्च विशीर्णदस्त्रलेपान् सन्धिष्य जीर्णवस्त्रेण परिवेष्ट्य च तान् म
ममुत्पाप सुखशालतो मन्यरमपासुषन् । अयेन्द्रिरा सायतोच्छ्वासं दीपिकायां वैलमधि-
कमुत्सृज्य गृदुस्त्रेणामवीग्जामातरम् । सत्तादमात्रमनशिष्यते प्रयागस्य युवयोरिति ।

अनुपमः— म्हात्मायां देशान्तरमायास्यति भवतीत्याशास्यते बलवन्मया ।

ई— विनृपादानधीकाक्रिनो त्रिसृज्य कथं नाम निर्गच्छेयमितः । परिपेविनुं
तानयश्च कोऽप्यनेक्ष्यते ।

अ— अनेमि सर्वथा मया यदस्मन्मदन एव भवती निर्य कृतावासा भवितेति ।

इ—आदौ प्रायो लज्जाशीलेव वत्सा मे प्रतिभायात्परं क्रमेणातिशयान्तभीरुताऽऽ-
चरिष्यति पशुः परिचरणं विना निर्वन्धम् । अतिसौम्या मुक्षीला दक्षा च कन्यका मे ।

इति सबाणं नयनयुगलं मार्जयन्तीन्दिरा व्याहरत् ।

अ—देवालयं यानेषु भवदीयपितृपादेषु कथं भवत्यैमांस्त्रिन्ध्या स्थास्यते विजने
स्थले ?

इ—किं वा करणीयम् ? चार्धके गुरुजनस्य योगक्षेमं घोडुमर्हन्त्यात्मजाः ।
नोचेन्द्रिन्द्रास्पदं बलु ता भवेयुः ।

इति निगद्येन्द्रिरा स्वकेशकलापं विमुच्य करपटुवान्यां वेणीं विरचयितुमारभे ।

अ—अहो कामनीयकं भवत्याः कुन्वलानाम् ।

इ—मीरायारु चिरतरो भ्रमरसदृशमसृणकुटिलादङ्ककलापः कौशेयस्य मार्दवं
मज्जते ।

अ—न मयाद्यापि लक्षितोऽसौ ।

तर्हीदामीन्याङ्किञ्चिद् विपण्णामूदिन्द्रिरा ।

इ—आरुडनवयौवना धर्पद्वयोत्तरं वत्सा मे भवत्सहचरी भविता ।

अ—अस्येकैवावनिर्गतले—

इ—(सकुतुहलम्) का नाम सा ?

अ—भवतीमन्तरा न भवेत्काप्यन्या मत्सहचरी ।

इति किञ्चनतप्यनामूढस्य जामातुर्मुक्तादङ्कण्डे निःसृतं वचः । वचनस्य
याथाप्य मिश्रासुरिवेन्द्रिरा शून्यदृष्ट्या तं ध्यलोकयत् । निद्रालोरभंकस्यास्फुटजल्पनमिव
प्रत्यभासत वचनं तस्य यत् स पुनरभ्यधात् ।

अ—अपि जानाति भवती यद् भवत्या विपुक्तस्य मे शून्यशून्यं भविता
जीवितमिति ?

इन्द्रिराया मुग्धाञ्जल्य मृदुलत्वं सपदि रिडीतं, तत्र च कापि रक्षता दृष्टिगोचरता-
मापतत् । विस्मयस्तिमितेव सा स्थिता क्षणं तूष्णीम्, परस्तात्तद्वचः श्रावं श्रावं नितरां
मम्भ्रान्ता समभूत् ।

अ—मासपट्काप्याम् भवद्द्वारण्याम्बुनिधौ निपातितो मनसिजेन ततश्च
मन्तापगद्विदुण्डे निक्षिप्तः सन् द्वितीयं वेदनामन्वभवमिति न कोऽपि पृथिन्यामागच्छयितुं
प्रभवेत् ।

इति कथं कथमप्यगदक्षरणः । रोषाग्निनेन्द्रिराया नेत्रद्वन्द्वं नितरां प्रान्वलत् । “अल-
मलमीरग्न्यग्ने ” नि पर्यन्तरं सा निजगात् । अनुपमस्थाननं नैराश्येन विरगता भजे ।

इ—(सविषादम्) अहो नैवदुस्सुखं चेष्टितं भलः । क्षिमिति प्राज्ञेनेजाचयते
भवता । कुतोऽयमुपप्लवो येन भवतिन्द्रियसंयमो विनाशिनो घतिर्न चेतमदव निवृत्तम् ।
क्व तत्पुत्रिस्तितनं यद्वज्रा मर्गो विधातितम् । क्व इत्यल्लिखितानां गाथानां

विशुद्धिकार्यं यस्मिन् सुदीर्घं व्याख्याः स्य । इमिति रागाभिप्रेत्य कल्पोक्तं विद्वत्वं भवतः । नवोदयं मदीयवत्त्वा भवतो हृदि विराजमानाऽग्रिमपदमलङ्कृष्यात् । अहं तदीयप्रसूमादृभावेनैव सम्भावनीया भवतेति । अचिन्तयच्च । “किं भविष्यति वालिकाया ममाद्य । मुग्धेयं न चिराद्भवथौवनपदमारोहयति । पराहमुग्वन्ध पशुगंडे कीदृशी तजीवनपात्रा भवेत् ?”

इति चिन्तयन्ती जामातरि बद्धदृष्टिरस्यादिन्द्रा । ॥ च वज्राहत इव निप्यन्तः स्थितवान् क्षणमायम् । तदनु क्षिप्रमुत्थाय स्वार्थं कलितं शयनागारं प्रति स्फुरत्पुत्रिश्चालानुपमः । अपूर्वमशान्ततया गृहमेतशचतुर्ं स्थितम् । निक्षीयस्मयमाप्यानुं धामस्य प्रचण्डांस्व-मुर्धस्वनम् । सज्जानलज्जश्चिन्तासहातग्रहत्तश्च निजतमोमयप्रकोष्ठे दीर्घमितस्ततः समचल-तनुपमः । पूर्वमप्याभ्यादुद्गाहस्य सह गतमर्तुक्येन्द्रिया नैकाम्यान् परममाधिबुद्ध्य-मसहस्यः । पर्यन्ते भद्राशस्वदीयवालिङ्गमुपायंस्त येन विवाहोत्तरमिन्द्रायि तयोर्गुहे निवसेदिति । इदानीं तु प्रपाभिभूतः “स्वान्तरातयं समूलमुत्पाद्य कस्मिन्नपि गिरि-शिवराग्रे विजने भित्तिभिः परिवृतेनामनावस्थेयमार्जावम् । विषयोपमोगामिलापक्युपतां नयता मनमिजेनोपहान्यास्यदातां नीवोऽन्मि । अपूर्वेयं विद्वन्ना ।” इति मनसि कृत्वावर्गीय-कलेदार्तां गुरचिन्तनभारमसहमानो मुक्चालं प्रमुञ्चतप्रपदमचलत् । तस्यां तम-सावृतकक्षायां क्षणं यावत् तिष्ठति तावच्छस्या अपि योयितो रुतितनाई स्फुटं गृणोति । इन्द्रियाया परितापकारणीभूतमाग्मानं विज्ञानं वज्राघातेनैव प्रभिद्यन्तःक्षरगोऽभूत् । सार्तःसर्तप्रद्वारं प्रति गत्या भिःशब्दं सपति तमित्तायां न्यमज्ज । सूचिनेपतिमिरे तुःस्वप्नप्रमत्त इव निभृतमास्त मुहूर्तम् । दूराद् प्रामरक्षकस्य स्वप्रातिष्वनिरानिलसुक्कार-मिश्रितो धैरस्यमपूर्वं पतिनः प्रासारयत् । विरचाग्भाऽनुपमो रात्रदुरागामिनमध्वानमाश्रि-तवान् । अचिराद्गन्तीनाथविपुका रजनी विप्रलम्भदुःखमसहमानेव प्रमातं प्रपैक्षत् ।

अयेन्द्रिया प्रकोष्ठान्तरं प्रविश्य वग्यायाः पार्श्वे शयने शयितवती जामानुः पारसंकर्यं ध्यायं ध्यायमुद्धिन्नपन्ना । पापमुद्धिद् जामानुस्त्वस्यां शुशुप्ता महतीमजीजनत् । अश्वीचाग्मानं “हा किं भविष्यति वालिकाया मे । विषवाजीवनरेशपापि निरस्तुजपन्त्या जीवितं ननु दुःखतरम् । महानर्थोपनिपातेऽस्मिन् प्राणन्यागेनापि रक्षणीया वग्या” । इति मुहुर्मुहुश्च परिरूजितो वाग्वत्याद् विशादपरिवादिना नयनयुगलेन धिरं वालिकामवेशमाणा मानृपेननिर्झरणाविता नवनीतमृदुलं तस्याः कपोलं पर्यचुम्बयत् । अचिन्तयच्च । “मुहुरगोऽयं कथं नामाज्ञां वालिकामुद्रोद्धं प्रवृत्त इति यदादिनो विलक्षणं प्रत्यमान्ते तदिदानीं सर्वमेव स्फुटयन्ति” इति । तद्व्यानुपमस्यापूर्व-मौमनस्यं येनाहृष्यमाणासीशुरा स्वयं तदय रोपमेव हृदि तस्या अजीजनत् । योभस्मिता चामानमेव मा भूयो भूय उपालब्ध पर्यवज्जत च गार्ड दारिकं पुनः पुनः ।

अथ परेदपि जामानुः शयनागारं रिक्तमपश्यत् । कृष्णं दिवं न न्यवतत ॥ मन्दिरं न धान्येयुनं परधो वा । सर्वत्र ख्याप्यामे समीपवर्तिप्रायान्तरे च मध्ययायं तं रात्रेयमानाय ज्ञानः । परं न वयसि प्रयक्षीयकारानुपमं कोऽपि । ततःपरमपि चिराय आमीर्गमोर्गितोऽनी ।

नासीत्तु विना नैरादयं किमपि फलम् । मासाधौचरं जातुचित्तश्रामाश्रयाद्विदं छत्रं
शिरःशान्तिदीप्यं राजदुर्गोपकण्ठवर्तिनो लालपुरोनाम्नस्तडागस्य तटे गुल्मान्तरित-
मुपालभ्यत केनचित् । परितस्तमान्तेन तपस्विना प्रायः कासारस्य भीलमणिसवर्गजलेषु
परमानन्द उपलब्ध इति ताम्रितं जैनैः । पर्यन्ते च नामरोपमेवामन्यन् जामातरमिन्दिरा ।
एवं व्यतीतमन्दानामष्टदशकम् । क्रमेण भोरापि बालविधवेत्याम्नमाकलयामास ।
इन्दिरा च गुरुवरया चिन्तया कवलोकप्रियमाणेवावतस्ये ।

* * * *

वर्षाकालः । अमावस्या त्रिविः । अपराहसमयः । पुण्यपुरोपकण्ठे सहस्रीनामोद्देशे
समीपवर्तिन्या नद्यास्तटे यथैकश संज्ञीर्णं जनौघेन । अत्रात्रि नैराश्यंशसि क्रन्दनं
सहसा कस्याश्चिदुःखार्ताया भङ्गनायाः । मध्यमवयस्कृत्तापसः कश्चिदस्य प्रदेशस्यान्तिकं
निवसन्निसम्य दृष्टदृष्टीतदं प्रति तत्त्वरे । निवृण्णजलकल्लोलैः सहसाऽऽकृष्यमाणयाः कस्याश्चि-
त्किंकर्तव्यतामूढाया युवत्याः साक्षिष्यं क्षणायमासवान् । अथ निमज्जनोन्मुख्यास्तस्या
यसनाञ्जलाम्रं पाणिना पृथ्वा तटमुपेत्य तदीयशिरोपपुष्पेशलं वपुस्तदस्पृशाल्लोपरि
न्यधात् । उन्मीलितमयनयुगलं तरुण्या वीक्ष्य तापसो विस्मयस्तिमित इवामभवत् ।
कोऽप्यवर्णनीयमावविकारो हृदि तस्य प्रादुरभूत् । युवत्याः कस्मिन्विशेषशालिनमाननेन्दुं
निरीक्षमाणस्यारूढानेरुत्कर्षस्य चिराद्विस्मृतं पूर्ववृत्तं सहसा स्मरणस्तरणिमारुह्यदगमद्य
व्याकुलतां हृदयं तापसस्य ।

“ प्रतीक्ष्यतां तावत् । मदीयकुटीरतः प्रावरणमानेप्यामि क्षीघ्रम् । ” इत्युक्त्वा
युवत्याः सलीगर्भं विसृज्य क्षणात् कश्मीरदेशादिनिर्मितप्रावरणं कश्मीरजसवर्णं गृहीत्वा
न्यवर्तत तापसः । तेन च कुमाराः स्कन्धयुग्मं कमनीयं समाप्यदयामासुः सहचर्यः ।
ततश्चावलम्बमाना द्वयोरसयुगले नगरोपकण्ठवर्तिनं विधवाधर्मं प्रति मन्थरगतिः
सहचरीभिः सार्धं ययौ युवतिः । तापसश्च कृष्णवर्णकूर्चमाश्रित्य परामृशन् पाणिना
निजजीर्णकुटीरं शैवालाष्टादितमार्चिं ययौ । एष त्यागाराजाभिधो निखिलमप्यहः
प्राक्नदस्तलिलिततालपत्रपटने स्थापृतः स्थितवान् । न कस्याप्यासीद्विदितोऽसीत् ।

निशार्या तस्यां मुहुर्महुरापराद्विच्युतं तस्मृतिसरणिमारुह्यत् । संलभञ्जिलक्ष्मण-
रतनोः श्लयकुन्तलाया युवत्याः प्रतिमा सचेतस्यनवरतमाविरभूत् । साऽपि येन महाभागेन
परिग्रातासीत्पट्टात्तस्मै धन्यवादान् वितरन्ती चित्तय जागरितावतस्ये रजन्याम् । तदनु
प्रस्वपती चाद्राक्षी'स्वमे सृष्ट्यालुमुत्सं सौमन्यसंभृताशियुगलं तापसमेव ।

अथ द्विप्रदिवसोच्चरं तापसप्रावरणहस्ता तत्कुटीरमभ्युषाययौ युवतिः । उदजाद्रदिर-
दिन्दभूमौ तालपत्राणि पटन्तं संस्तरमध्यामीनमद्राक्षीण्या तापसम् । अथ मिथोऽभिनन्दने
जाते युवती रामीति सुगृहीतनामधेया घरातलमागता सधेव नयनाभिराममुग्रराजी-
बान्धयुक्ता त्यागाराजं सविस्मयम्, “ अपि भवद्विरवगम्यने शास्त्रीयविज्ञानमिदम् ” इति ।
तर्पणेषुक्त्वा तालपत्रैर्गैत्रेण पाणिं तस्याः सनाधीकृतवाल्यामाराजः । “ अहो कियदद्गु-
णाम पुरातनवशिर्लैः स्वहस्तलिखितानां प्रयन्धानामप्ययने वैदग्ध्यं भवताम् । ”

इत्यस्फुटमवदद्रामो साश्रयम् । “ पाठयिष्यामि यदि कदाचिद्वारागच्छेद् भवती ” इति
प्रत्यध्वावि त्यागराजेन । तदीयनिमन्त्रयमुरीकृत्य ममाययौ रामो पुनर्नदीतटे क्रियद्वाम-
रोत्तरम् । तदारभ्य तयोर्मन्यः साक्षात्कारोऽभूत्तयो भूयः । व्यतीता मासाः केचन ।
जीवितमुभयोर्यत्तच्चिराद्वाग् विसमासीत्तदिदानीं प्रमोदज्योतिषा समुद्रास्तितमिवामवत् ।
स्वस्वपूर्वक्यामनुगत्वोरनयोर्न विदितमासीद्यदष्टादितः पूर्वमुभौ यथाविधि परिणीता-
वास्तामिति । अयान्तरे प्रत्यहं च गाढाद् गाढतरो बभूव तयोः प्रेमबन्धः ।

अथ रुद्रा प्रदोषे जम्बीरपादपस्यैकस्य मूले कस्यचिन् महात्मनः समाधिपभीष-
वर्तिनि परिचिनपूर्वां मीरां परमम रामोति विष्णुनां प्रतीक्षमाणो विजनमागं बद्धदंष्ट्रि-
रवर्तिनि क्षेत्रे पृथक्काज्वातं निरीक्षमाण्ये विस्फारितलोचनश्चिरमास्य त्यागराजः परिचिन-
पूर्वांऽनुपमः । पर्यन्ते विदूरमालोक्य तन्वीमाकृतं काञ्चिदोमाञ्चिनकलेवरो बभूव सः ।
नचिराम्मुपेतां प्रेयसीं किञ्चिद्विवगंवदनां बोध्य हृदयं त्यागराजस्य निदिनशाल्यविद्व-
मिवाभूत् । अप्राप्तीच्च तां विषादस्य कारणम् । साऽप्रवीक्षितः परं मम निवृत्तमागमन-
मग्रामार्थं किञ्च । विषवाधमे तस्मिन् परवन्नास्मि क्लु । तथाप्यद्यावधि तत्र कस्यचिद्वि-
कारिणोऽनुमत्या भवदर्शनमुखं कथमपि मया लब्धमामीत् । दीपावलीमहोत्सवकारणाद्
विभ्रान्तिकालो न चिराद् भविष्यति तदाप्यापका विघातिन्यश्च भूयिष्ठाः स्वस्वगोहं
यास्यन्ति । इत्युक्तस्तथा त्यागराजः प्रत्यवादीत् प्रियतमे कृन् चिन्तयाद्यैव हि निर्गोप्यावहै
विवाहस्य मङ्गलविधिमिति ।

“ ननु रान्तर्ष्यं मया श्वः स्वग्रामे बान्धवानामनुमतिप्राप्यैः ” इति तस्या
बचनमाकर्ण्य तापस्तस्य पाहुयुगलमवमहं पार्श्वोश्चाश्लम्बितं निःसत्त्वनिव । नापावधि
दृष्टमासीत्तैर्न प्राप्तस्य नाम प्रेयस्या न वा तस्यै निवेदितं तेन पूर्ववृत्तमरामोपम् । अथ
ससाध्वसमनुयुक्तं तेन । अपि ते बान्धवा अस्मदुद्गाहं निरेत्यन्तीति ।

रामो—बह्वन्, गतमर्तृकस्मीति विदितमेव ते । अस्मद्ग्रामे विधवानां पुनर्विवाहो
न सम्भवनीयः । अतो व्यतिक्रेऽस्मिन् बान्धवानामनुमतिरवश्यमेव ग्राह्या मया ।

त्यागराजः—कियान् कालोऽपेक्ष्यते भवत्या गतागतयोः ।

रामो—मासार्धेनात्र नवन्तमुर्षय्यामि ।

इति प्रत्युतवत्यां तस्यां मुहूर्तं तूष्णीमपानिद्वैत्रासुभौ । वात्सरोऽप्यवसितमायोऽ-
भूत् । प्रदोषस्य निष्पन्नत्वं गाढतरं समञ्जनि ।

रात्रौ तस्यां तटिन्या घर्षतरार्द्धं श्रावं श्रावं चिताय न निद्रासुखमवान्नोत्तापमः ।
भाल्यनिदृष्टसुखविचारसदृक्कलमभूच्छेवः । मरुतो मर्मरज्वलिः कुटीरस्य हस्वद्वार-
कपाटाम्यन्तरे सूसूक्ष्मस्तदीयशोभवहचिन्तनस्य प्रतिच्वनिस्त्रिवाग्वाति । तमिष्य च
रमगममिदियासुर्लान्मुत्तमिन्दुं समुचितनीलवर्णाम्बरगुण्डनेन सावधानं तनुयष्टि-
माच्छादयितुमुपाकमत । अथ समयेऽस्मिंस्त्यागराजो विगतनिद्रो व्यचिन्तयत् ।
‘ किं वदिष्यन्ति प्रेयस्या बान्धवाः ? अपि न निवर्त्यन्ति सा मन्त्रविधम् ? ’ ततो
मूर्तिस्तदीया सहसा चक्षेतसि तिलिनाऽभूत् । अकथयत्त आत्मने । ‘ अनिवेद्य प्रियायै

मध्यमोद्वाहवार्ता तस्याग्निप्रदहनमन्याय्यं खलु भवेत् । परित्यक्ता नवोदा जीवत्येवाद्य
प्रायः । तथापि धर्मशास्त्रेवेकपत्नीवताप्रदो न प्रतिपाद्यते । परं गन्धा रण्याभामं
पुनरवश्यमेव तद्विषये विधेया पृच्छे'ति निश्चयमकार्यम् । त्यागराजः । तदनु द्विप्रदिनोत्तरं
राजदुर्गावर्तिनो देवतागारस्याङ्गने स प्राविशत्सायम् । आसीत्सन्ध्योपायनाऽप्यवसितप्राया ।
देवमन्दिरस्य घण्टानाद उच्चोच्चैरनवरतं शुश्रुवे । अथ गगनतलचरमार्धवर्तिनि दिनकरे
समूह उपासकानामेकैश्चो देवालयाधिष्ठायम् । त्यागराजः क्षणमात्रं प्राङ्गणे विलम्ब्य
भामे वावप्यचलति तावत्तस्यामुखीभूतायाः कस्याश्चिदङ्गनाया दर्शनेन स्तिमितोऽभूत् ।
तेषां पूर्वमपूर्वलावण्या युवतिरिदानीं मध्यवयस्कापि ससीद्वपुष्पाद्री चारवदनेन्द्रासीत् ।
तमेतं संवीक्षमाणायास्तस्या जामातराममन्दानन्दपूरेण परिश्रावितं हृदयम् । दृष्टिर्प्राप-
जडाऽभूत् । किमिदं स्वप्नोऽनुभूयत इति मन्वाना दीर्घतरं निशवाप्त सा । भिया
विस्मयेन कुतूहलेन च गृहीतं हृदयन्तरद्वमेतस्याः । जामातरं संबोधयन्ती “किं
भवाननुपमः ?” इत्यग्यधादध्रह्मत्वेन स्वेनेत्रयुग्मम् । जामाता निरुत्तरः स्थितवान्
क्षणम् । ‘किमुत क्षोप्यन्वो वा मद्भाषागः ?’ इत्यपृच्छता पुनः सन्देहात् । अभिज्ञातोऽस्मि
श्रीमत्या सम्यगित्यस्फुटं प्रत्यभापि सस्तम्भ्रमं साम्प्रतिकेन त्यागराजेन परिचितपूर्वगानु-
पमेन । ततश्चापृच्छद् “अपि कुशलं श्रीमत्याः पितृदेवानाम् ?” इति । “दिवं गतास्ते
पञ्चम्यो धर्मेभ्यः प्राग्” इतीन्द्रियाभाणि । अप्य सदीयकन्यापि प्रायः कालवशां गता
स्यादिति बलवदाशासानो विनताननः क्षणं जोषमस्थायुनस्तापसः । “अदि यत्सा
श्रीमत्या . . .” इति वचनार्थं एव स व्यरमत ।

इं—चिरादतिशान्तमुग्धावस्था लावण्यातिशयसम्पन्ना प्राप्नोऽपुल्लपोवनदशां शोभ-
तेतरां मे नन्दिनी । कुतः समायाता भवन्तः ?

इति पृष्ठोऽप्रवीदनुपमः पुण्यपुरोपान्तवर्तिनः खड्कीनाम्नः प्रवेशादिति । अथ
निशम्य नाम पुरस्य परमविस्मयसरणिमास्तासा । “अपि प्राक्तनहस्तलिखिततालपत्रेषु
नित्यं व्यापृताः एव पूर्ववदेव” इति तत्तादार्म्यं परीक्षितुमिच्छन्ती पप्रच्छेन्द्रा ।
तपेति तेनोक्ते व्यजानास्ता सद्यो यत्पुश्ये यस्मिन् निजान्मजेदानीं निबद्धानुरागास्ति
तेनानुपमेनैव संप्रति गृहीतव्यापराजनाम्ना भूवं प्राप्यम् । अयं च पथिकः एव
येन परित्यक्तानीश्रान्तिभ्यन्तरीशवा नवोदा मीरा प्रागष्टदशम्यो धर्मेभ्य इति । अभिज्ञा-
नेतानेन परमानन्दतुन्दितं समभूतश्रीयान्तरुदम् । हर्षानिशायेन रोमाञ्चिताश्रयष्टेस्तस्या
अक्षुरेण परिश्रावितं लोचनयुग्मम् । तथापि स्वान्तर्गतविचिन्तनस्येद्विलेशासपि तस्मै
नावबोधयन्ती वत्सजामातरी परस्परपारमार्थिकतादाम्ब्याज्ञा अकृदितविस्मयप्रदौ
परविष्य इति इदिति निश्चिन्ताप्रसीदन्दिता । “अत्रिवाहितः कन्यायमानोऽयमेता-
धान्समयो भवन्तं प्रवीक्षमायया मीरया । अपि नासीक्ष्णमपि धर्मेषु प्यनीतेषु सहृदयि
तावदगमानवेशिन्तु मनस्यभिलाषो भवताम्” इति । निरुत्तरोऽनुपमः । शुश्रूक्षुष्टो
मर्नरक्षानुगतरेण परिविद्धो हृदये निजानुजिज्ञासागण्डनैरुभयेन निरान्तलक्षितो
ननाननोऽपनम्ये । वक्ष्यामुदिश्य यथा यथा मा प्याहरन् तथा तथापूदनुपमो निश्रेष्ठः

स्तिमितश्च । पूर्वं यस्याः स पाणिमगृह्णात्सा मुग्धेदानीं क्षणमात्रं तत्स्मृतिसरणिमारुढासीत् ।
मूर्तिश्चान्यस्यास्तन्यानसचित्रफलकात्तिरोऽभूत् । यास्यावस्तावत्सदनं सत्वरमित्युक्त
इन्दिरया किञ्चिद्दोलायमानमना अवधीत् ।

अ० — कस्यचिज्जनस्य गृहे स्थापितं पेट्टिक्रमानेतुं गन्तव्यं मयादौ । गम्यतां
श्रीमत्या तावत्पूर्वमायास्यामि पश्चात् ।

इ० — पां मीरया अवितर्कितहर्षेदिकस्य विलम्बो मा भूत् ।

अ० — भगवति ! अपात्रे प्रेमानुबन्धोऽयं निहितो भवत्या किञ्च ।

इति निगद्य सगद्गदमङ्गुलीर्यावर्तयत् पुनः पुनः ससंभ्रमम् । मैवं मैवमित्या-
श्वासयन्ती रय्याग्राममार्गेण प्रत्यच्छदिन्दिरा जवेन ।

अथ निजालयस्य प्राङ्गणं प्रविष्टमात्रां तां मीराऽभ्यधात् सविस्मयम् “अम्ब !
कथमित्यसत्वरं प्रत्यागतासि ? ”

इ० — वत्से । धृतं किञ्चिद्भूतं मया ।

मी — किमुक्त पुरोहितैः ? कश्चिदनुमन्यते सैः पुनर्विवाहो मे ।

इ० — देवागारं प्राप्तया मयावलोकितो द्वारि कश्चित्सुहृदनुपमस्य । सर्वभूतं
तद्विषयं जानाति महामागोयम् । भोजनाय निमन्त्रितश्च मयासीत् । न चिरादागच्छयेवात्र ।

मी — अथ...अथ...जीवन्मृतापि...

इ० — नैतत्कथितं तेन । वत्से ! अहं चिन्तया । न चिरात्सर्वमेव नी निहितं
अविष्यति ।

मी — कथं गच्छंयं खड्कीपुरम् । अयि मातः सन्देशविश्रामाभिभूता
विगतप्रायप्राणास्मि खलु ।

इ० — वत्से ! समाश्रयिहि समाश्रयिहि । सर्वथापि शुभमेव भविता । एहि तावत्
किञ्चिन्मिष्टान्नं प्रसाध्यम् । अनुपमस्य सुहृच्छुभवार्तासुखेन पूरयिष्यति हृदयमावयोः ।

इत्युक्त्वा प्रसन्नानना प्रसूर्मीरामास्त्रिप्य गार्दं महानसमनैपीत् । अत्रान्तरे
तेवमन्दिराद् बहिर्विलम्ब्य किञ्चिदनुपमो रय्याग्रामं प्रति वयाज । अष्टादशसु परंपु
स्यतीतेषु न किञ्चिदपि परिवर्तनं तद्दृष्टिगोचरतामयात् । तान्येव क्षेत्राणि यथापूर्वम् ।
तदेव पतत्रिणां विस्तृतम् । त एव यथादौ शुष्कतृणराशय एकपाश्वर्षवणाः । कर्कशस्वरं
टिट्टीविशेषाण्डजानां शृण्वतोऽस्य स्मृतिसरणिं समारुह्यत्पूर्ववृत्तमात्मनः । शनैःशनैस्तु
तिरोभूद् भूगण्डः । यस्मान्नखलु इव तच्चेतसि दृढमूलः स्थितः । ततश्च प्रतिपत्तिमूढ
इव ‘ किं सुप्नोऽस्मि ? किं जागर्मि वा ? किं कुर्याम् ? ’ इत्यनिश्चितचेता विजनं ग्राममासा-
दयत् । अदूरादिन्दिराया गृहस्य धूमनालिकोद्गीर्णधूमनिकरमीक्षमाणस्यास्य प्रादुरामीद्
वेपथुर्देहि । ‘ आरुढानेककर्कस्यास्य व्याकुलतामवर्णनीयामुपजगाम हृदयम् । व्यचिन्त-
यच्चातौ । ‘ हन्त ! अष्टादशम्बो वत्सरेभ्यः प्राङ् नवोढां सजीवां भूमौ निष्पातवानहम् ।
तत्सविधे पुनर्गमनेन प्रेयसी मे रामी परिन्याज्या स्यात् ’ । इति चिन्ता निर्मर्यादेव

प्रवृद्धिमारुढा तं चिक्लेशतराम् । पर्यन्ते शिखायामेरुस्यामुपविश्य स्तिमितोऽवतस्ये ।
नैकघटिका व्यतीताः । प्रयासन्ना निशीथिनो । समाधेर्निःसन्देहयेव समावृतोऽभूद्
ग्रामोऽयम् । सूक्ष्मेयवमसा द्विगुणीभूतानुवापः शून्यदृष्टिसहाधिमन्वभवद्वराकोऽयम् ।
तदीयशोकाग्निर्नरादयेनेव संवर्धितोऽदन्दहत-तद्वाहकरणम् । सर्वतो दिशः शून्यतां गताः ।
निखिलं गगनत्रिप्रभमेव बभौ । आरुढवादकप्रायं सहसाऽऽमानं सङ्कल्पयामास ।
तदनु कृतमतिरिबोल्याय झटिति इन्दिरागृहगामिनो मार्गाश्रित्वैव तमिस्रायां निमग्नज ।

*

*

*

सताह्वयोत्तरमिन्दिरया सह मीरा खड्कीप्रदेतसमीपवर्तिन्यास्तटिन्यास्तटे यथा-
प्रतिष्ठुतमुपातिष्ठत । सुतरामवदीर्गहृदयाऽपि सन्देहाकृतनिश्चयासीन्मीरेदानीम् । “ अग्य !
किं नाम मया तस्मै निवेदनीयम् ” इत्यविदितबहुमतादारम्या न्याददसहृन्मीरा ।
“ वक्षे ! कृतं चिन्तया । सर्वमेतन्मयि विसृज्य विप्रबन्धं तिष्ठ । स्वयमेव तस्मै
निवेदयिष्यामि ” । इतीन्दिरा मीरामाभासयन्मृदुस्वरेण । अथ दिवसोऽप्यवसितप्रायोऽभूत् ।
क्षायन्तनचित्रविचित्रकुटिलच्छायाभिः सर्वत्र किमपि रुक्षवैलक्षण्यं प्रसृतमासीत् । सह-
केतस्याने प्रतीक्षमाणयोमार्तुदुहित्रोर्दीपः कालो व्यतीतः । निर्झरिणी सघर्षरशब्दं
पादयोस्तयोर्निःकटेऽमुलुवद् विमनस्केव । क्षेत्रेषु चरतो गोमजस्य ग्रीवावलम्ब्यमानघण्टानादौ
म्यूनीभूतः क्रमेण । प्रयासन्नायां निशायां वेपमानगात्रयष्टिर्मीरा शून्यहृदयेव तस्थौ ।
“ कश्चिज्जानाति तस्य . . . तत्र प्रियकरस्य वसतिस्थानम् । ” इति मन्दस्वरेणेन्दिरया
पृष्टा मीराऽङ्गुलैश्च तन्निर्दिशत । उभे च सद्यस्तापसस्य विविक्तायासमुपजग्मतुः ।
मलिनवातायनो रजःशुष्कनृणावृतः कुटीरो निरानन्दतां नितरामेषामास । शैवलाच्छादि-
ताम्यो भित्तिभ्य उदभूतः क्लिन्नताशयम् । कुटीरस्यान्तरत एव द्वारमार्गलीकृतमासीदिति
कीलकेनान्तर्गतगृहखलामुद्गूढ्य सलीलं द्वाररूपाटमुदघाटयदिन्दिरा । प्राविशच्च सह
दुहित्रा मुत्तप्रकोष्ठम् । कुटीरे सर्वत्र, परिमवनैरादयातिशयशोकादिभावा व्यक्तीभूता
आसन् । शून्यशून्यतैवावर्तिष्ठ सर्वत्र । अग्राशया समारूढा विपादस्य कोटिमिन्दिरा
कुटीराश्रिययी । मीरा तु ततो निर्गन्तुमनिच्छन्तीव मुहूर्तमलिन्दभूमौ धिराधिता
जोषं स्थितवती । शोभाविशयेनान्तर्दृष्टमाना बहिः शून्यकुड्याः स्तम्भितश्वाक्
कश्चिन्मलमिन्दिरा तस्थौ ।

मीरावदत् । “ मातः क्षेमार्थैव मे प्रायः सर्वमिदं संवृत्तं स्यात् । पूर्वप्राप्तमानमिदानीं
गवमर्तृकामाकलयामि । दुराशाभृगनृप्तिर्येवासी तपस्वी त्यागाराजो निर्लज्जया निर्लक्षणया
मया प्रसारितः क्रिड । तथापि स्वकृपानिवेदनाजिवातितास्मीनि शुभमेव ” इति । निशम्य
तस्या वचनमधिकाधिकमवदीर्गहृदयेन्दिरा व्यचिन्तयन् । “ जन्मान्तरोपार्जितस्य दुष्कृतस्य
मै च्छिपे परिणामो यन्मन्मनोरथैर्नृपन्यादनर्पपरम्परा समुदभूत् । इन्त कन्याजामातरी
विरमापविनुमिच्छन्त्यावन्तःप्रियतमेव व्यधापि मया । साहमेवंविधा पापकालिणी
नित्यच्छादिता गर्हणाया यथा स्वाभ्रजाया निर्मूलमुन्मूलितः सुखदुःखः ” । इतीन्दिराया
अभ्यष्टानुनापातिना भरमौक्तिक्यमार्गं हृदयमासीत् ।

अथ यावत्पुटीरान्निर्गच्छन्ती मीरा प्रवेशद्वारं पिघातुं यतते तावत् कपाटस्य पृष्ठे
 विलीनं छत्रमेकं तापसस्य नामादितं भूमौ महसा न्यपतत् । सपदि तदुद्धृत्याभ्यवाप्सीरा
 = अम्ब ! अम्ब ! पश्य ! इन्त तस्येदं छत्रम् । तत्समारब्धमिति रक्षिष्याम्येतत् । ” इत्युक्त्वा
 छत्रं सार्धं सबहुमानञ्जादाय बद्धमौनां प्रसूमुपेत्य समं तया प्राचल्यदोषे । अथ कतिपय-
 पदानि प्रचच्छन्तीभ्यां विजले भागे प्रदोषसमये दूरादेव चाम्यामञ्जालोकि कस्यचिन्मुखस्या-
 कृतिः । नचिराच्च तापसस्तयोः पुस्तस्तस्या । समालोक्य मीरा रोमहर्षाच्चम्पमाना
 विलुप्तवागिष बभूव । तापसस्तु स्वप्रगतदृश्यं पश्यन्निव भूलम्नस्तस्या । प्रहृष्टेन्दिरा
 सारीषांश्चोभिर्बन्धुजातावनिगम्य तयोः वरौ संयोजयामास । एतच्च सगद्गदं
 न्यादत् ‘ बहो ! अनुपम ! अमूल्यं रत्न भवदीयं छत्रमिदं येनाष्टादश वर्षाणि
 विश्लिष्टया भार्यया पुनः संयोजिता भवन्तः सर्वे च सुखावहं पर्यवसिनमिति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

६. हैमसमाधिः

दिवसोऽवसितप्रायः । अस्तं गमिष्यतो भगवतः सहस्ररश्मेररणरदिमभिश्चन्द्रितानि हिमच्छन्नानुचोचशिलरागि हिमाचलस्य विविधचातुमयत्वाद् देदीप्यमानानि नानाविध-
रत्नलचितानीव विदूरात्प्रतिभान्ति स्म । नगाधिराजोऽयमवगाह्य पूर्वपश्चिमी वारिनिधौ
भूमेर्मानदण्ड इव पूज्यमानस्तिष्ठतीति कवीन्द्रस्य सूक्तौ प्रेक्षकस्तं दर्शं दर्शं कथं न
प्रतीतो भवेत् ।

अस्ति निविष्टं भगिमयगिरिखेललायाः किष्टिवाराख्यग्रामस्य च मध्ये कचिद्वि-
वित्तस्थले कुटीरमेकं ग्रामोणस्य कस्यचित् । प्रदोषेऽस्मिन् काचिद्रूपयौवनसम्पन्ना
हिमानाङ्गी युवतिः सृष्टिसौन्दर्यमालोकेयन्ती कुट्या बहिश्चिनारानाग्रास्तद्विशेषस्यालवालं
परितो रचितायां वेदिकायामुपविष्टासीत् । दरीदृश्ये तस्याः पुरः कुटिलः पन्था यः
शालिक्षेत्रादारभ्य कारवाहीगुल्मेष्वन्तर्हितस्ततश्च पुनः सुदूरं दृष्टिगोचरो भवति । नेदीयसः
परशानपादायतस्य गिरेरधस्तात्सुदूरं प्रसृतः प्रचण्डो जलप्रवाहः प्रतिबभूवतः प्रस्तराच्च
शरुणीकुर्वन् केननिरुशोत्तरभासुरो निर्ह्वरक्षर्रनिनादेन दिगन्तमापूरयतिवासीत् । आस्ता-
मुभावपि पार्श्वे पर्वतस्यावृत्ता नानाविधपुष्पितवन्यगुल्मैर्नन्दनरनरमणीयताविडम्बिभिः ।
अतिमनोहरं हिमालयस्याद्भुतसौन्दर्यं दर्शं दर्शं विस्मृत्यात्मानं हिमा गाढं समाहितेव
तस्थी । सर्वतः शान्तताधिदेवता व्यराजत । समयेऽस्मिन् गगनचुम्बिशिलराः
सुर्वाह्यद्रुमाः पर्वतीयप्रदेशस्य दिग्भक्त इव निश्चलाः सावधानमिव तस्थुः । गन्धवाहो
निरुद्धास्त इवास्त निःशब्दः स्तब्धश्च । अथ यावत्तस्थी दीर्घं निश्चलिति तावत्तस्या
माता वृष्टनः समुद्रेभ्य तारस्वरेण पप्रच्छ । हिमे, अयि किं चिन्तयसि वचनं सर्वथा तस्य
मूढमवेस्तापमस्य धीनगारनिवासिनः । सहसाऽऽमनात्समुत्थापितेव हिमा परावृत्य
परिवतवयरक्षां कृताङ्गीं निजजननीं कुटीराभिर्गतामद्वाक्षीत् । दत्तप्रभुसरेह्रितेन
पुनरलक्षप्रवर्गराज्जिह्वेप्रविस्तारस्य निरूपये हिमा व्यावृता समभूत् । स्थविरा च
कुहिनुरन्त्रिरुपदिश्य ताम्बूलं चर्वन्ती व्याहरत्—अये, निमित्ततोऽयं धर्मकम्पुकीति
निश्चितोमि । किमेव तस्य सीदेतेन । इन्द, तस्मिन् विधसत्या त्वया समाकृष्टा-
स्मीयहूँ भङ्गारणम् ।

हिमा — मातः, किमिति वृथा तापसमुपालभ्ये ।

वृद्धा — अपि तेन मनिश्चयं ज्ञापितासि तव पशुरम्बुजस्य संकेतस्यानमुद्दिश्य ।
अम्बुजस्य वृत्तोपलब्ध्ये गतव्याहं सह त्वया तत्सन्निधे, न पुनस्तद्विविधप्रमुखावलोकनाय ।
भाः, पद्मक एवासी ।

इति मतिररक्षारमुक्त्वा सा नामिरुपा नस्यचूर्णमाददे ।

हिमा — मातः, वक्ष्येऽहं तेन यत्...

इत्यर्धाङ्गवचनो व्यरमन् तरुणी ।

वृद्धा—किं नाम व्याहृतं तेन । पुण्यम्—पुण्यमेव सिद्धिप्रदम् । (सोपहासं विदम्बयन्ती) यथा यथाधिकं कष्टं पुण्यवृद्धिस्तथा तथा । नैतदम्बुप्रस्योदन्तस्य कमप्यंशं व्यनक्ति ।

हिमा—तथापि तापसस्य संदेशोऽस्मिन् कोऽप्याशाद्भुक्तो व्यज्यते सलु ।—

इति सा शुभितनिष्पन्नचूसाग्वस्तब्धान् देवदास्तुमाञ्च जोषं त्रिलोक्यन्ती समुदैरपद ।

वृद्धा—वस्त्रे, का नामाज्ञा ? अपोदममरनायस्य हिममन्दिरं प्रति प्रयागं संगम-
विन्दति त्वामम्बुजेन ? व्यजोतं सलु वर्षपञ्चकं तस्य प्रयातम्य गृहान् । विनापि तस्य
ग्रिहो वर्षे परिभ्रमणसक्तो भार्या मासजातापथ्यं च विसृज्यामरनाथयात्रावद्वादो
गोहासिर्गो न पुनर्निवृत्त इति ध्रुवमस्माभिः । गेहिनी तस्यानवरतनयनाम्बुवारा वर्षन्ती
शोकानुलेन प्लुष्टेव स्वशिखं प्रादित्वाम्बुज्जलमकं तदानीमेकान्द्रवशीयं कर्मैचिन् मुढवे
समर्थं दिवं गतवतीत्यपि सुविदितमेव नौ ।

हिमा—परं पर्यटनासक्तिः पित्रा प्रेरिता तस्मिन्निति वत्पूषतावपात्रेषु दोषमारोप-
यितुं नोचितम् । अपरं च विदितमेव ते यच्चिरात्तिरोहितस्य पितुरन्वेपगीकथिया प्रस्थितो
हिमाचलं प्रति तव जामाता, न नु विहारसुखोपभोगाय न वा पर्यटनासक्त्या ।

वृद्धा—प्रवृत्तिरिदानीं वशापरम्परारागतास्तीति न संदेहः । हिमे, सुप्राहितवाशी
त्वमपि हिमगिरिमारोद्धुमिच्छसि नष्टस्य पयुगंवेण्यायेति न विस्मये ।

हिमा—अम्ब, किमप्येवं प्रकीर्षि । वेप्सि त्वं यदस्य पुनर्दर्शनस्य नास्ति
स्तोकमप्याशा । आप्युपशमनार्थमेव यात्रेयं मयि जिगमिषां जनयति । व्यतीतेषु पटभु
वत्सरेषु प्रतिक्षणं विरहजन्यमसहादुःखं सोढव्यमिदम्, इदानीं तु गलितधैर्यां संजातास्मि ।
मानसप्राप्तिमुपशमयितुमनेक उपायाः कृता अस्माभिः, परं सर्वेपि निष्फलत्वमेव पाताः ।
तस्मादेव धीनगरे तापसस्योपदेशोऽभ्यर्थितो मया ।

इयमिषाय श्वासस्पर्शार्थं मुहूर्तं विरम्य पुनश्चाक्रमत वक्तुम्—

हिमा—अम्ब, पर्यटनमिदं प्रशान्तं मे प्रदात्यतीति नास्ति संदेहोऽस्योऽपि ।

वृद्धा—परं पुण्यस्य कः सम्बन्धोऽत्र ।

यथा यथाचिदायासः पुण्यवृद्धिस्तथा तथा ।

पुण्यं हि सात्त्विकं नूनमज्ञान्यमपि साधयेत् ॥

इति भविष्यवादिनं तापसं विदम्बयन्ती मुक्तविकृत्या क्रियासमभिहारं तद्वचनं
प्राज्वलन् स्थविरा ।

हिमा—मातः, जानासि यथास्ति पुण्यादन्याकिमपि महत्तरम् । ध्यानवपुत्रता-
दिहेतोर्जरमधिगतापुण्यान्माद्भ्यमेवोद्भविष्यति । अपरं च वर्षपञ्चकात् प्रादु श्रीमद-
मरनाथशेवरात्रेवाम्बुवस्य प्रथमं पत्रं समाप्तादितं मया ।

बृद्धा — कञ्चित्कालमुपिन्वा च तत्रास्मिञ्जन्मनि समं बहुमेन संयोदयसे पुनरिति तत्र विधास उपहासास्पदं खलु ।

हिमा — को जानीते ।

बृद्धा — वत्से, बृद्धाया मे वचः शृणु तावत् । अतिशैयादावां न यावच्छिळायिते भवावस्तापदेय धीनगरं निवर्तावहे ।

हिमा — (सविस्मयम्) किम् ? इयद् दूरमागत्य निवर्तिष्यावहे ?

बृद्धा — (अत्यन्तोपस्वरेण) हन्त, मार्गहेतावाहुस्वस्य मालिपटमपि व्यतर्किं मया प्रयाणान्पूर्वम् । उपप्यकाया अथ और्णवस्त्रजातभारवाहकस्योरणस्य पतनाशरम्य क्रीत्या-
च्छक्लोभूतास्मि । को जानीते कीदृशी घटना घटेत् पयोति । अपरं ॥ समयेऽस्मिन् विशेषतः ध्रावणमासे यात्रिकाः परस्सहस्राः पुण्यक्षेत्रं समागता विकरिष्यन्ति सर्वत्र मालिभ्यं व्याधिं निर्मरं च । एतद्वेतीयवायुजलादिकमपि नानुदृष्टं तवेति प्रत्यहं अशिमानमापद्यते दिवणां च संजातासि । अतः स्वदेशं प्रतिनिवर्तावहे शीघ्रम् ।

हिमा — मातः, प्रोक्तमेव मयाऽस्तदृच्छ कोऽपि जगतीतले मत्प्रतिज्ञां मिथ्या कर्तुं प्रभविष्यतीति । तस्मादल निषेधवचोभिः ।

बृद्धा — (किञ्चित्कुपिता) मृदासि त्वं यत्पराधीनेऽपि विषय एवंविधा प्रतिज्ञा कृता स्वया । अतो गम्यतामेकाकिन्यैव । निवर्तिष्येऽहमितः धीनगरम् । नाहं व्याहन्मि तवोत्साहम् । (मुहूर्तं विरम्य) परिभ्रमणावेशप्रवृत्तिं पैतृकधननिवासवानश्रुजः, परं कस्मात्त्वयाधिगतेयमिति न जाने ।

अथ मातृवचनमाकर्ण्य किञ्चिन् स्मितानमाऽग्रहवोत्साहा वरुणी तूष्णीकं वितत्ये । अथ परेष्वपि भानूद्याप्रागेव विसृज्य शय्यां विना जननीं प्रस्थातुं प्रावर्तत हिमा । ह्रस्वकायस्त्रिविष्टपदेशीयः कश्चित्तस्याः पोट्टलिकां वहन् स्कन्धेन तत्तृष्टतोऽचलत् । प्रस्थान-
ममये मानरमियं यदाह्वयतदा तस्यै प्रदाम्याशीवाहं बृद्धा तूष्णीं तस्यै । परस्तात्तुदीरस्य द्वारेदहल्याः प्रयान्तीं कन्यामादृष्टिपगतां प्रेक्षमाणा स्थितवती ।

अथ हिमानेकाहानि चिनारदेवदारुमुवां ह्यादिदुःप्रप्यासे महारण्ये पर्यट्य पावदे-
कदाऽपराद्धे चेनायनामर्कं रज्जुनिर्मितसेतुं समासदत् । समागत्यात्र कस्यचिचिनाराण्यतरु-
विशेषस्य प्रच्छापशीतले तले निजं शयनीयं विसृज्य कञ्चित्कालं विश्रान्तिसुरमसासेवत । पराहस्य मान्ययैगं स्वातं गन्धवाहं निर्मलं परिमलमयं च अस्त्यै सपरि तस्यै निद्रादेव्या सुष्यापमुखमदीयत । घटिकोचरं श्रुत्वा शय्यां निवप्य पुरः प्रयातुं यदा सा प्रवर्तते तदा मार्गदर्शकस्तस्यै विरज्जुण्वभ्राऽद्भुत्या निर्दिश्याम्रवीत् — अन्त्या पदव्या गन्तुमर्हति धीमद्रीति । परं धीनगरनिवासिनस्त्रापसस्य संदेशो यथा यथाधिकायामः पुष्पट्टिस्तथा कथेति तस्याः श्रुतिगण्डुलीं पूरयन्प्रीत् । तद्वचने यद्विधासा च सा शिरः कम्पयित्वेद्वेनेन मार्गदर्शकस्य मूचनं निराकरोत् । सद्गतायन्नेन पया त्रिगामिरोस्तस्या निमग्नं विदिवा साश्रयं तस्यां बद्धरुष्टिः क्षणं निरुत्तरः स्थित्वा त्रिविष्टपदेशीयः प्रशुवाच

—भगवति, पुरो गन्तुमक्षमोऽस्मि, पादव्यथा मां पीडयतीति । 'यच्छेष्टं विधेहि' इति तं श्रोत्य युवतिः पोष्टलिकामेसे समारोप्य रञ्जुनिर्मितसेतुमतिरामितुमुपाक्रमत् । ततश्च पर्वतश्रेणीतः पर्वतश्रेणीम्, भटवीतोऽष्टवीम्, शिखराप्राच्छिन्नप्राम्, अधियरातोऽधिव्यकां समुल्लङ्घ्य पुरतो दतीमेकामन्यगाधामधस्तनीमालोक्य तस्या मस्तके कोऽपि सङ्काररवः समुदित इवामात् । एकमात्रं पदस्त्वलितमस्नादान्दोलयद्भञ्जुमेतोर्मां प्रवण्डप्रवाहसिन्या अस्मिन् प्रनभं पानयेदिति विभावयन्ती सा स्वच्छगात्री स्वपथुः समजनि । ततश्च परमाण्वनः परमकरुणामेवावलम्बनं प्रतिपद्य परेशस्यागाधमहिमानं च ध्यायं ध्यायम-
गगिलाध्यहेदावन्यसत्त्वभयादीन् विगगय्य कुटिलवर्मेनैव निर्भयं सनिश्वयं प्राचलत् प्रगल्भेयं तस्मी । देवशरदुर्भोगावमाच्छादिते महारण्येऽस्मिन्त्पात्रविन्याससालनन्तरेण न कोऽपि ध्वनिरश्राद्धि । प्रदेशोऽयमन्यन्तभयावह इति यात्रिकैर्वर्जितप्रायोऽभूत् ।
अचिह्नोनायुस्तखुस्नाद्धिर्गन्धं तां न्यल्पवत्, ततश्च भयोद्भिन्न इवामनोऽभिरिरक्षिपया द्रुतं पलायितः । अश्रंकपरापुरनामकानां पारमीकृतोद्भवतत्त्वितोराणां मोगलमाग्राण्यकाला-
दारम्य सर्वत्र कश्मीरेष्वारोपितानां श्रेणिः, निविडतमच्छायायां पिशाचपङ्क्तिरिव घोरकाश्यं कुर्वन्निव व्यभासीन् । हिमा तु निर्भयमूर्च्छांभ्वमारोहन् । पृष्ठतस्तस्याः पुरतश्च तत्पुरुषोद्यश्रेणयोऽन्यन्तविशालहिमश्रेणिनन्यानाम् । अचिद् द्विरेफस्य सङ्काररवे तस्याः श्रुतिमराणि निपथ्य पुनर्विरते प्रशान्तता प्राप्सत् ।

पर्यन्ते श्रीमदमरनाथगुहाया बहिःस्थाधिप्यका दक्षिणोपरऽभूत् । ततो यावत् विमुक्तान्तः शैलस्योन्मत्ते स्मयमानोपनागायसरोवरमवलोकयन्त्यधिप्यकं समुपति सा, तावद् बृहदशोऽष्टुमस्वापो ध्यापन्तं कञ्चित्तापमवृद्धं व्यलोकयक्षिमा । प्रदोषसर्वध-
मानान्धकारे निष्पन्ननीललोहितपर्वतच्छायाभिघर्षनीभूते स प्रदया जीर्गपगमिव वलित-
पीतवर्गास्य भानाभिविलम्बमानसितमान्द्रवृक्षो अस्मधूलिरुपितज्यमृदकोऽतिविष्टा-
बुद्धिगगाप्रो दाक्षिण्याद्विलल्लारो भद्रतयेव स्नातसारीरो भूमध्यस्थापिवाचलदष्टिः
शगाधिक्रवपदेशीयः पुरात्रनकालप्रीक इव समुदलमत् । हिमायाः पदन्याससद्-
मारुण्यापनघोतमानं नयनयुग्ममुन्मील्यान्वयुङ्क्त तां 'वन्दे कुत्रः प्रतिपन्नं त्वयेदमति-
हेराकर्णं प्रयागम्' इत्यनुयुक्तया युवत्या तस्य वेजस्विमुक्ममण्डलं निपुणं निरीक्ष-
माणया श्रीनगरकृतावागमस्य तापमस्य संक्षिप्तो निवेदितस्तस्यै । योगीन्द्रोऽनितन्य
तन्मंस्त्वयं तस्यै मेरुदुन्धपल्लानुपहारं व्यतरत् । ततश्चेद्विनेन समीपवर्तिनीं
निम्नपटलां निजकुर्यं तस्यै स निर्दिष्टवान् । सवीर्यं दोलायमानमानमामेतां साग्रहं
ममार्द्धं घामागिष्ट-काले, अविश्रुतां कुरोरमिदं निषंरण्याग्रतश्च रिगान्तिमुत्वं
मेयतामिति । तच्छारण्येन प्रकुलहृदया तस्मै श्रवितान् कुटीम्, शिन्ध्य
चास्तरणं भूमी सरदि गाढन्द्रिया गृहीतामृदामिशीयम् । ततश्च गराशान्तनिविष्ट-
मुषाधरस्त्रसुमित्रानना आगस्तिरेयं शय्यां विमृज्य कुटीरादङ्घ्रिः स्थित्वा कौमुदी-
दुग्धप्रवाहपूरयवलितं खननमालोकयन्ती विधातुः सृष्टिचमक्रेण परवशीभूतामीन् ।
कुट्यः स्वामी योगीन्द्रः पूर्ववर्तिनारपादपस्यापो भगवद्भूतेन मनसा विस्मृतदेह इव

चन्द्रालोकसीन्दर्यं कदाप्यनवलोकयन्निव विगतचेतन इव निमीलितलोचनः समवस्थितः । तस्य समाधिविच्छेदो मा भूदिति मन्दमन्दं कानिचिपदानि गत्वा कस्यचिदिशालवृक्ष-
स्याधःशिलायामुपविश्येयं कतिपयघटिका वापयामास । बृहत्तमप्रश्वन्तपर्वतानां हिममय-
शृङ्गाणि कश्मीरजवर्णकान्त्या हिमांशो रजतरदिगमिश्र देदीप्यमानानि शुशुभिरे ।
मरकतनीलेऽस्मिन् शेषनागासरोवरे रजन्या ध्यानपरा वृत्तिः प्रतिविमिश्रताऽऽसीत् ।
भालोरुस्यात्यद्भुतरमणीयत्वपराधीनायास्तस्या विचारसरण्यां समापतत् स्मरणं विराग-
सीतानां वर्षाणाम्, स्वमनसनाथोक्तस्वगेहस्य, आत्मीयस्वल्पकालस्याधिवैवाहिकजीवन-
यात्रायाः, अद्भुतप्रकृतः पूर्वं संकृतस्याम्बुजस्य प्रस्थानस्य मन्दिरात् । ततश्च जन्मान्तरा-
नुभवारब्धेवाभासमयतामापयमानेव तस्याः स्मृतिर्मुहूर्तं ग्लानिमभजत् । अपराविलक्षण-
चिन्तार्णवोर्मिलोडितमभून्मनस्तस्याः । व्यचिन्तयच्च—यदि तस्यां प्रचण्डव्यामभुजः
सरभसं विरागप्रलीनः स्यात्ततः किम् ? इत्याकलयन्त्याः पद्मपङ्क्तिद्युगलं पाण्डोद्वारेण
सिक्तमिव, शरीरं च रोमाञ्चकण्टकितमिवाभूत् । करणासागरकूटोलैराकृष्टाया मनस्तस्या
विपादगण्डशैले न्यस्यत । अकल्पयन्नाकाण्डं सा यच्छीनगरनिवासिनो भविष्यज्ञस्याकृतिः
स्वरूपये निपत्य क्षणादेवशरुदुमानां पृष्ठनः समुत्प्लुत्य झटिति पाण्डुवर्णविभावर्षांशुयाया
क्षेत्रं दृश्यमाना पलाशिनां मण्डलेषु विलीनेति । दूरस्थाधिपकालस्तस्य स्वरप्रतिध्वनिर-
भ्रावीति च सा व्यभावयत् । भावनेयं तु क्षणिकस्वप्न इव दिनप्राऽभूत्पुनश्च गाढनि-
शब्दता शर्वपाः सर्वतः प्रासरत् । शीतशीतोपःकाले योगीन्द्रं पूर्वैशुरिव ध्यानावस्थित-
मद्राक्षीत् सा । तं ध्यायामस्यान्तरायो मा भूदिति यावत्सा धुरञ्छितुं प्रवर्तते तावन्मुने-
नयनयुगमुन्मीलितं वलितानने चास्य किञ्चिन्मन्दस्मितमाविरभूत् । कृतशताभरपुरस्सरमा-
पृच्छमानां युगतिं मुनीन्द्रोऽभाषिष्ट—वत्से, याहि पुरः । शशरस्थास्यति तव पुण्यम् ।
भूयाच्छिवं ते । आशीर्वक्षो वितरन्तु ते देवाः । इत्युदीर्य भानूदयं प्रति समुजमिते तस्य
क्षीणक्षीणानने पूर्णशान्तता व्यराजत । न विरागिदितलोचनस्य तस्य मुखमण्डलं
समीक्षमाणा सावरे करपङ्क्तये। संपुटीकृत्य शीतमहानुत्तमनुभवती हिमा सोऽसाहं
पुरः प्राचङ्कत् ।

अथ द्विशदिवसोत्तरं मार्तण्डमण्डले निम्लोचति समासदशुवतिरभीष्टस्यलम् ।
अपर्याप्ताशनतया पाण्डुवदना कम्पमानाद्वयष्टिः श्रमेण मृतप्राया च तद्गुह्यनुद्दिनसंश्लिष्टं
तुद्दिनगिरेः शनिः दनैररुपत् । प्रकाशे दिनमणेर्हीरकमयिमालानामिव देदीप्यमानानां
शिरसरमालानाम् दुग्धजलेजम्भा दृष्टिस्तस्याः ग्रन्थहन्वत । पर्यन्ते नानाविधविलक्षणभावना-
मद्भिप्रवाहपूर्य्यविगान्तरा श्रीमदमरनाथस्य गुडान्तिकं संग्राप । आसीदिशालस्यत्वा
चन्द्राद्विपांश्चिक्कनार्णवः—वचिच्छतशः परिणतप्रयत्नाः कुघटिताद्वयष्टयः, वचिप्पर-
म्वद्वहार्णां दास्यगानां समूह इतस्ततो यात्रिकेभ्यो घनाशया साहाय्यं चिसीपुः, वचिप्परश-
तानामन्धपद्ममूक्यधिरादिभिश्चुकाणां प्राणो जीर्णवीवरवेष्टिताः कम्पमानः, वचिप्परशतानां
परदेसीयानां समुद्रायो निवर्तमानः धीनगरम्, वचिदर्शननाः शिरायः स्वस्वमातृ-
निगम्बलगाः । हिमा च यातायातार्थमुत्थजनतामहार्णवाभ्यन्तरे संघर्षिता निरीदिताङ्गी

य सर्वेषां पार्श्वतः कथं कथमप्यवलत्, यावत्सा प्राप पवित्रगुहम् । अविष्टा च
तथाप्याक्षीद् दूरवर्तिनि कोणे गोलाधोऽङ्गोऽनुपाररातीन् । मध्यमागे च गुहाया च्यातव
शशाङ्कमौलेस्तीर्थम् । अदृश्यत देवतायाः पुरो विशालहैममयशिलासन्धि भगवद्गुहान्तरः
साष्टाङ्गपादं नतो भक्तानां समूहः । कैविदन्वेष्यन्तामिनिविष्टाः सोऽष्टं गायन्तो दिव्यं
स्नवन् । परमाणैकपायागे तं जनकदम्बं दर्शं दर्शं हिमा पुलकिताङ्गी प्यविष्टा
विस्मयातिशयाकुला । न चिरादुपामनां रिधाय याविष्टः सोऽष्टमावरोऽप्यहिता
उद्योचैरगायन् साष्टवेदपदक्रमोपनिषद्गतानि दिव्यपदानि । यथिरीकृतिनादमयाग्रन्तं
तन्मन्त्रं सुगन्धप्रयोऽनेकस्त्रोभ्यो निर्गन्धं कपोतकृन्तं समुद्दिश्ये यद्विःकन्दारात् । द्विजा-
लोक्तान्प्रहृष्टान्तरा याविष्टा द्विजवराग्र सम्पन्नं बहिर्निर्गन्धाद्येरात्-प्रमथोऽस्ति
भागवानमरनाथ इति । अस्त्रण्डपुण्यसम्पादनयमाद्यामी जनसंमर्दः शर्तः शनैर्विहीर्गोऽभूत् ।
तेषु कैचित्तपोधना भक्तिहेतुमयवचर्मनाऽवास्त्रहन्त्ये च श्रोत्राः सुगन्धेन पथा प्राचलन्
महद्यश्च पृष्ठवक्षिरापिदा अवस्थिताः । वेपमाना हिमा भगवतो मूर्तेस्तत्क्रमुपेय निपातित-
जानु चोपविश्य शिलासां पद्माशलिः समप्रचं सौन्दर्यं लोकेष्यभिलापमपि प्रार्थयत् ।
ज्वलद्भूपनारभमातं मलनगार्शो तां पुनरुदनीवपदिष । न चिरात् सा पयन्त्वेन सयाप-
नयने प्रमृग्य यावन्मुत्तिष्ठति तावन्पृष्टः सा चक्रिचक्रितेव प्राचलत् । तस्मै हि तपाय
मद्वनिष्ठं तां सङ्कीर्णं निरीक्षमाणः प्रवया योगीन्द्रो येन स्वहृदरे कतिपयदिनेभ्यः पूर्वं
प्रज्ञाप्रयासीत् सा । कथमसौ समायात दूरेति निगतां विस्मितां यद्वाचं तां प्रपन्नवह्नि-
वत्प्रवर्तितसिद्धान्तप्रोत्साहो मुनीन्द्रोऽभाविष्ट-वत्, अवलोकितामि मयाप्राऽद्यान्ती
मुदुष्करेणाध्वना विगम्य सर्वमसङ्गहेतुजातम् । धन्या ते धर्मनिष्ठा । इन्त, धन्यस्ते
भक्तेः प्रभावः । भागवानमरनाथस्तवामीष्टं तप्यतीतुयान् । मूपात्तर पुण्यातुरुपा सन्ततिः ।
इति समार्पितातीर्वचनेयं निरुद्धकन्दनाऽङ्गमानं कथमपि संपन्नाधोमुत्ती तस्मै । मूपात्ते
पुण्यमन्त्रपल्लवदामानां दिव्यंश्रोऽपीति योगिनो बृहदमुदीक्षितं वचः समाकृत्यं युवतिः
मरिचार्धं विभूष गितो हस्तौ निषीदयन्ती निरुत्तरा वितस्थे ।

योगीन्द्रः—बाले, कोऽस्ति ते विपद्भारः । किमर्थं लिखामि । कथय सर्वं दृष्टं
सविस्तरम् ।

ध्वनेऋकुहोष्वेकं प्रति प्राचलत् । सा च जोषं तमन्वसत् । क्षणोत्तं प्रविश्य तत्र शवरीठिकाकारं वृद्धतमामेकां द्विमशिलां समुपेतवन्ताबुभौ । ततस्तुपाराशिमहुल्या निर्दिश्य प्राह प्रवयाः—वत्से, पश्य पश्येममिति । अथश्च सा विलोक्य सद्यो विस्फारित-
लोचना स्थगितेव क्षणं जडीभूतेन तस्यै । ततश्च स्थलपद—अहह मम दयित !
यम दयित ! ! इति । अवसन्नगात्री मुक्तकण्ठमरोदीद् विलोक्य हि द्विमशिलयोरभ्यन्तरे
निवेशितं कस्यचित्तरुमस्य पञ्चविंशतिवर्षीयस्य कलेवरम् । पञ्चम्योऽप्येभ्यः पूर्वं गृहात्
प्रस्थितोऽम्बुजो यथालोचयत् तथैव किञ्चिस्मेतननः प्रेतोऽपि ददत्ते । स्मृतिरिति सा
ललाटमण्डनापमानं सौभाग्याङ्गं कुंकुमं कमलोदरसोदरकोणे प्रमृज्य प्रीवायाश्च मङ्गलसूत्र-
मालामपनीय पारदर्शकद्विमशिलां च सूक्ष्मं निरूप्य प्रेतस्य हेमाच्छादनपटोपरि तां
न्यधात् । अहह हृदयेष्वर ! हृदयेष्वर ! ! इति परिदेवमाना शोकपारावारकलोल-
निक्षिप्तेव सा भूमौ स्पष्टत् । साक्षात्पराशाया मूर्तिरिव विह्वलविवर्णानना द्विमवत्पाण्डु-
वर्णा समभवत्सा । क्षणाच्च तदाहुपलुर्वा निर्जीवोपागमिवाल्म्वेतं निःसरौ । वत्से !
वत्से ! ! प्राणिनां जीवनं जलबुद्बुदस्य मंगुरस्वमनुकरोति । अलं चिन्तया मृतस्य ।
भगवतो ध्यानं कुरु निर्वाणं चान्त्रिय । इति सहस्ताशेषं सर्वं प्रापञ्चिकचिन्तानिर्झरं
विस्मृतिसिन्धौ निरस्यस्त्रि पलिवशिरा योगिन्द्रो युवतिं साम्बयामास । ततश्च समार्चनं
सकलं क्रान्तीमबलां बालां समुत्थापयामास । सा च कृतनिश्चयेव किञ्चिभिर्गोपावसर-
देहल्यामात्मानमाकलयन्तीव मुहूर्तं जोषं वितस्ये । क्रमेण सतीयानने शान्तित्यागादिभावाः
प्रादुरभवन् । ततश्च जानुम्यामवनीं गत्वा ब्रह्माञ्जलिः सप्रश्रयं साऽभाषीत्—साव,
अहमप्यत्रैव स्थित्वा गिरिआशंकराम्यां देहं समर्प्य जपध्यानतपोभिर्जीवनवाशां यापयि-
ष्यामि । इति धैर्यगणेशिना स्वरेण कर्णे जल्पित्वा बाष्पराशिता जडीभूतेन नवमुत्ती-
तस्यै । तपोनिधिस्तावद्विमितेनैवानुमतिं दत्त्वा तां कुहरस्य श्वेतद्वारं प्रत्यनैपीत् ।

अथ पावण्डीतशीतलईमसमाधिकुहराडुमौ निर्यच्छवस्तांवदवादां तौ श्यामश्मभुक्
चर्मकञ्चुक्रधारिणं एतलोमशशिरस्कं दीर्घदुष्करपर्वतध्वान्तं भूडीरूपिताननं च त्रिशङ्खपे-
द्वेतीयं पान्थमेकं समाधाम्स्तम् । अथ मियोऽवलोकितमात्री तरुगीतरुगी क्षणं
सम्रान्तीं स्थितौ । पथिकः सहसा पृष्ठतश्चलितस्ततः क्षणमात्रं साक्षाद्भ्रमान्द्रोह्यमानचित्तः
समाह्वययुवतिं हिमे ! हिमे ! ! इति । इत्थं सम्बोधिताऽध्वगस्यानने दृष्टिं स्थिरयन्ती
स्थगितेव स्वचक्षुषोरविषसत्रीव च हिमा तस्यै भूलप्रेत । स च स्वतीर्णगोहलिर्का
भुवि निक्षिप्य सरोमाश्रं सविस्मयमवस्तपरमप्रमोदसन्दोहो स्मृतिरिति सोज्ज्वल्यं हिमायाः
पार्थमासाद्य तां सरमसमुद्भूतं गच्छामाक्षिप्यत् । अवगन्तुमश्रमा विहक्षणमिमं
प्यतिक्रमं युवतिर्भ्रान्तभ्रान्तामूत् । स च तामुदासीनामवरिषतां क्रियाममभिहारेण
सम्बोधयन्प्राह—प्रेयसि, अरि नाभिज्ञातस्त्वयाहमनुजस्तव भर्ता । इति तेनानुपुत्त-
या शून्यरष्टया क्षणं तं मूढं निरक्षत । तपश्च शिरसा संज्ञं दत्त्वा तस्मै, परावृत्त्य च
समाधिकुहरं पुनः प्रावितत् । पान्थश्च योगीन्द्रतीर्थः सहस्रहृष्टं तामन्वगमन ।
उपेतशवरीठिका सा क्षणं जोषं स्थित्वा प्रभपूर्वकमिद्विनेनैव पथिकाय द्विमशिलामधि-

शयानं तद्वृत्तस्य समाधिं निरदिशत् । स च प्रेतमालोक्य विस्फुरितनेत्रः क्षणं निरुप्य
विस्वरमावन्दत् — अहो, इमे मे तातपादाः । प्रेयसि, व्यतीतानि पञ्च वर्षाणि
पितुरन्वेषणैरुपरायणस्य परिश्रमतो मे । सर्वेऽपि मयत्ना मोक्षीभूताः । परं हन्त, त्वयाद्य
तत्कार्यं सफलत्वं नीतमिति धन्यासि खलु । अहो, दैवघटनाया विचित्रता । इत्युदीर्य स
निपातितजानुः शिलायामुपविश्य कसौ संपुटीकृत्य साष्टाङ्गं पतितः । ततश्च मुहूर्तं विडलास
प्रकाशं शान्तिः । हिमा योगीन्द्रश्च नतविग्रहं पथिकं सविस्मयमवैश्वेताम् । अथ समुत्थिते
तस्मिन् मुनिरह्नुल्या हिमशिलानिवेशितं श्रुत्वा निरिदंश्य व्याचक्ष्यौ — अहो विधातुः
सृष्टेरयमेकतमोऽद्भुतचमत्कारः । शिंशतमन्त्रान् हि सद्गस्यास्य हिमशय्यायामस्यां कृतपदस्य
निरन्तरप्रस्वापसुखमनुभवत इव कालहस्तेनासृष्टं कलेवरं स्थापितम् । इत्युक्त्वा हिमशिखो-
परि निहितं मङ्गलसूचकज्जमाशय पुनरववीदम्बुजम् । बधानैर्वा मालिकां प्रोधायां ते
प्रेयस्याः । स्वद्वेषणपरस्या साज्जयानया पुल्लेणासि दुर्गन्धेन वर्त्मना पादचारिण्या
श्रीमदमरनाथचन्द्रारोहणं साधितमिति शिष्टेणानिबर्धत एषा । समागमोऽयं युवयो-
रस्यास्तपसां परिणामः । इत्युदीर्य हिमाम्बुजौ प्रमोदपासवारप्रवाहपूरझावितौ विसृज्य
कुहराशिर्ययौ योगीन्द्रः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

७. मायाजालम्

अस्ति किल कर्मिश्चिद्रमणीयोलुप्तशैलशिखरे लोच्छ्लोचनानन्दप्रदं गुर्जरानिमण्डले विराजमानमावुनाम पर्वतावृतं श्रीष्मविहारस्यानम् । व्यराजत तत्र गोवर्धनोद्धारिणो दारुणदानवविदारिणो भगवतः सृष्टिसुन्दरीचूडायमानातिमुन्दरशिखरमण्डनं मन्दिरम् । परितो देवगारं व्यलसन् नानाविधा विटपिनः सुगन्धपुष्पाढ्यः । सुरालयस्यैकास्मिन् विविक्तकोणे बधिरमूकः कश्चिद् देवज्ञो नित्यमुपाविशत् । विलक्षणान्तर्बोधसंपन्नस्यास्य सविधे नानादिग्भ्यो घालछीपुरुषाणां समूहाः स्वस्वदेवगतिजिज्ञासया समापयुः नैसर्गिके वैह्वन्ये सत्यपि मूढाभिनयेनैवात्मेक्षितं जनाय बोधयामास ज्योतिषिकोऽसौ विपक्षणः ।

स सत्यगवेपी ध्यानजपादिसाधनैर्भगवन्तमाराध्यन् स्वाश्रितजनैरुपास्यत । अथैक-
दात्र घतस्तः प्रमदाः काश्चन गवेष्ममाणस्यात्मनः प्रियजनस्य नामधेयं प्रसूनैश्चित्रयितुं
देवज्ञेन मूकबधिरैरारिष्टाः । अतो देवमग्निश्चरस्याह्नयमनवरतनिपतद्रकुलकुसुमकदम्ब-
सुरभीहृतमधारुह्य लेखार्थं स्वस्वदयितनाम्नः पर्याप्तानि प्रसूनानि संचिन्थ प्रदोषस्य
सुवासितपवनमासेवमाना विटपिनामभ्यन्तरे शब्दायमानं मरुत्सुत्कारं शृण्वत्यो विभ्रान्ति-
सुखमुपाभुञ्जत । देवतायनात् पुरोहितानामादौ स्तोत्रगायनं ततश्च घण्टातालभेरी-
सुदह्ववीणादीनामाकर्णितो मन्दतारोऽपि श्रोत्रहरो विनादः ।

अथाह्नासु घतस्रसु संश्रुतपरस्परालापस्वेकतया ज्येष्ठा दयानाप्ती निजराद-
एकैक्यास्मासु यथाक्रममारमीयकथा निवेद्यतामिति । तासु कनिष्ठः सुगधानाम्बुमध्यात्-
भवतु, रम्यतमायां राकाशार्चयामस्यां परस्परवार्ताश्रवणेन प्रायोऽस्मदीयव्यथा शिथिलीभवेत्
सर्वांसामस्माकं किञ्चिपरितान्त्रनमपि भविनेति । तन्प्राप्तम्यतां कनिष्ठया भवत्या
स्यकथेभ्यन्यभिसुगन्धद्वयार्थिना मुग्धा स्वचरिताख्यानमुपाक्रमत ।

मुग्धा — गुर्जरदेशे कचिष्योनिधेस्तद्वर्तिनि हुमसनामनि ग्रामे मम पितृपादा
न्यवसन् । ते च यथायं प्रदाय वंशपरम्परायां प्रतीत्य अभूवन् यदुद्वाह एव प्रयोजनं
प्रमदायां जीवनस्येति । पठनलेखनाभ्यामन्तरोच्चक्षिणं स्त्रीणां नावश्यकमिति तैर्दं
प्रत्यपद्यत । अतोऽनाप्तान्तर्देशवाया एव मे कुमारं कश्चिदनाथाभ्रमाददृष्ट्वंस्तातचरणा
म'पाणिप्रहणोद्देशात् पौड्गशर्पदेशीयेनानेन सार्धं सुवकेन यथारिधि विवाहवाङ्मिथ्यं
व्यधुश्च । दिवं गतायां मे मातरि कचिच्छिष्टमरुकोऽयमस्मदुपवने निवृत्तं माममिलत् ।
अग्नद्वयनमभितस्तयाभूतमुत्तारं रमणीयं तथा च व्यलसन्नित्थीन्द्र्येण निर्जितनन्दनयनं
यथा तापगम्य त्रिरपय्यावृत्तस्यापि चित्तमभिनन्दयेत् । उद्यानेऽस्मिन् नानारिधाः शाखिनः
कच्छीनारिफेडाप्रदादिमीनारुद्राज्जीरपनसादयो व्यराजन्त । पुरातनवटपादपानामधो
विभ्रान्तिसुखोपभोगार्थं वेधः कदिरगा आपन् । सर्वतः कुमुमछतिराः समुल्लसिता
अनुत्तमामोदं प्रास्तार्यथ ।

अथैकदा सायमावाभुपवनेऽस्मिन् पिच्छूवननादिते निवृत्तं परस्परसमागमामन्दान-
न्दमुखमुपभोगं मिलितावात् । घण्टयति वमुपातलं धवलकरे निशादरे करैः
सुधाधवलैर्यकुटमलिकादिमुमनस्यु सौरममातन्वस्यु मन्दं मन्दं वाति गन्धवादे यामिन्यां
सौन्दर्यशालिन्यां वृद्धिं गतः प्रमोद आवयोः परं कोटिमास्तत् । व्यस्मरं साक्येनाहं
रितुः शासनमुपदेशं धात्रीदेव्या निदिवायाश्च । पुष्पनं प्रथमं बलुभस्य मे राक्षयां
मनोहारिण्यां तस्यां पुलकिताङ्गुलिं मां व्यामोहयचराम् । नैरुवर्षेण न्यतीतेष्वपि
तन्मरणमवर्गनीयभावं मय्युत्पाद्येदानीमपि रोमाञ्चयति मे शरीरम् ।

समाप्ताभ्यषनः कुमारोऽयमष्टादशवर्षदेशीयस्तावर्षार्धे पाश्चात्पदेशगुचशिक्षणो-
पलब्धये प्रेरितः । संपाद्य कार्यं शीघ्रं निवर्तये स्वदेशमिति प्रतिश्रुत्य परदेशं प्रति
स प्रतये । अष्टौषीत् सोत्साहं तरुणोऽयं प्रणयपत्राणि, परं न चिरादेव पत्रव्यवहारात्
व्यर्ज्येत् । अयमन्तर्चिन्ताकुलस्तस्मै जनकदेवो मे तन्वीसंदेशान् प्रेषितवान्, परं नोपल-
ब्धोऽर्चं चिराय भैराव्यात्पुनर्देशनाशामपि व्यजहात् । क्रियममद्या व्यया सोढा मया
तस्मिन् समय इति वर्णयितुं न प्रमत्तेन् कोऽपि जनः । प्रियकरस्य पुनर्दर्शनमुखमागु मे
भवेदित्येक्यबाशाया मृदीकान्तस्यामा स्थितास्मि । तद्वारम्य च गतमर्गं च जीवनयात्रा
भीषासीममया, परं स पुनर्मैतथिधं प्रवृत्तमायास्वपीति यद्वातयायास्थिति चिरात् । परं च
देवजोऽयं अधिरमूकोऽपि तस्य बोधयिष्यति मामिति समुपस्थिताहमत्रैति ।

समाप्तारमकपाया युवत्याः स्वरध्वनिर्मन्दीभूय यववपुतोदितस्य सायन्तनिकस्य
भक्त्याङ्गनस्य प्रतिध्वनिपर्ववसानमिव सत्त्वे ।

अथ निसृज्यन्तमाह्वना कृताङ्गी श्यामवर्णापि प्रियदर्शना सामिपिहितमन्दाक्ष-
मन्दशोकाकुलमन्दस्वरा मन्दानाङ्गी न्यस्यत् ।

मन्दा — अयि सखि तव प्रेमबहुरी सौन्दर्यामोदविषये छजितनन्दनदिव्यलया
स्वप्ने दृष्ट्वाश्चर्यां गता विना दर्शं तद्गुण्मन्तर्गतशोकभुजङ्गिन्याः किल ।

इत्युचयती मन्दाऽम्बामिस्त्रिभुविर्भोदिता निजयात्रां निवेदयितुमारप्सीत् ।

मन्दा — महानगर्यां मोहमय्यां चितानृतावासाभ्यां पितृभ्यां साकं व्यवसम् ।
प्राक्तरुद्वयनुमार् संवर्धिताभ्यां बाल्ये प्रायमिकषाटशाखायां केवलं कृताभ्ययनाऽऽसम् ।
उचशिक्षणविरोधी जनक्रे मेऽनवीर्यनिष्ठमेव स्त्रीणामभ्ययनासाज्जयत् इति । तादृशविचार-
परिणामतो हन्ताश्रयायाहमस्याम् । निविड्राहनि धन्दीकृताया इव सदनं काञ्चन यान्धराण्
विना न कोऽपि मे दृष्टिगोचरोऽभूत् । अथ सामाजिकमण्डले कर्ममश्रिन्ममाग्रजानां सह
मुदगतेन केनचित्तरणेन रहस्यया परिचयोऽभूत् । कृताभंमहीपर्वततोऽयं युवा धर्मेन गौरी
विराजन्तयनः शिष्टाचारोऽधिगतशयाभ्यसम्भारः स्वदेशाचारनिषेधी विदेशानभिज्ञाने बन्धून्
मृतामाचर्य । पाश्चात्पत्रिधनेषु वागिज्यव्यवहारे समाधिगतदर्शानुभवेन मया वाणि-
ज्यनियोगोऽन्विष्यत् इति ममाग्रजेभ्योऽकथयदमी । तदा मदकालिं व्यग्रहारदर्शं कङ्किन्मार्गा-
यन्तो जनकपरणा मे कुमारमिमं स्वकायांलये हुतं न्ययुञ्जत । अथ गच्छति काष्ठे संप्राप्त-
परिणययमि मयि योग्यव्रतान्वेषणरात्रभूतां पितरौ, परं मदीयकृष्णकाद्याणाञ्च कोऽपि

मामुद्रोदमुपगतोऽभूत् । पर्यन्ते चिन्ताकुलो मे जनिता सहकारिणोऽस्य सविधे मद्विवाहविष-
यमधिकृत्य व्याजहार । दैववशात् चिरात्तत्त्वोऽयमदृष्टपूर्वं मां परिणेतुमुद्यत आसीत् ।
विस्मयस्य परं कोटिमारुहः प्राप्तस्त्राङ्गारमिवात्मानममन्यत जनको मे । हर्षाद्विक्रूरश्रवितः
सुमङ्गतीं संपत्तिभागिनीं मां विधाय युवानमेकमेव विधायकं व्यवस्थापयत् । अहं च निता-
न्तपरितुष्टा वशंवदा मदोद्यमाविपत्तिं तोषयितुमयतेतरां प्रत्यहम् ।

अथ निर्वर्तिते विवाहे यथाविधि वरो मां वीक्ष्य प्रथमतः शयनागारे न बभौ भग्नारो
नातिशीर्भसितो वा । पादयोस्तस्य प्रणिपत्याहमनुरागनिर्क्षरेण प्लावितात्मा प्रमोदांशुपूरेण
सावह्लादयम् । स च किमप्यनुक्त्वा समुत्थापयामास माम्, चिरं च निशार्वां तूष्णीमवा-
स्थिष्यहि । अपाङ्गदशा लावण्याजितमारं कुमारं वरं वरं पुलकितान्नयष्टिर्विस्मयसागरे
न्यमज्जम् । क मन्दनभिज्ञता, क च तस्य वैचक्षण्यम्; क मङ्कुरुपता, क च तस्य सुरूपा-
तिशय इति ध्यायं ध्यायं गाढं तमालिङ्गितुमुत्कण्ठिताभवम् । परं मत्तः स जुगुप्सितः
स्यादिति भिया कम्पमानाऽधातिष्ठे नतानना निःशब्दापि ।

इत्यमुक्त्वा महसेयं सागद्भितस्वरा व्यरमत् । अयान्याभिर्युक्तोभिः पुनः प्रणोदिता
पुनरुपाक्रमत निवेदयितुमवशिष्टवृत्तान्तम् ।

मन्दा — अथ मोहमय्यामेव पयोनिषेस्तटे दयितेन साकमल्पस्पर्शनलये न्यवसम-
हम् । प्रारम्भे भृशं संभावित्वाऽऽसं तेन । वसनाभरणाङ्गरागादिप्रसाधनसाधनानि परि-
धानौचितोपान-पादुकाश्चाप्रीगात् स स्वयं मदर्थम् । अहं च सहर्षं सगीरवं सर्वमेव तेन
नीतमुर्यैकरयम् । परदेशीयोपानदोरपरिचितपूर्वाया मे पारी संप्रीडिती भृशमास्ताम्, परं
नाथं प्रीगयितुकामया सर्वा वेदना असह्यन्त मया । प्रयहं सामाजिकक्रीडामण्डले स मामनै-
षीत् । विवाहापूर्वं गृहाद्विनिर्गमनानम्यासवशात् समाजव्यवहारानभिज्ञामाधुनिकशिष्टा-
चारं मामशिक्षयत् । पाश्चात्यदेतानुकारिणोऽस्य साम्प्रतिकशीतिमत्तादिभिर्वशीकृताऽऽसम-
चिरात् । अथ काले प्रसूताहं शिशुवर्धनादिकार्यबाहुल्याद्विहराय सह तेन पहितमनं परि-
त्यज्यालिङ्गाहो मन्दिरेऽनास्थिषि । श्रमेण मदवस्थितिमपि गृहे पनिमं न केवलमवागमयत्
किन्तु दिग्भ्रमपि नी । कृत्स्नश उषैश्चत । दिवा कार्यालये व्यापृतः सप्त न्यवर्ततालयमाम-
प्यरात्रम् । कुतो विलम्बः क्रियते प्रतिदिनं गृहं प्रयागम इति वचिन्मृष्टे मया तिरस्कारा-
त्पत्नी स्थितवान् । अर्थकृदा सूर्यास्तमनाप्रागेव गेहं प्रयागम्य ससंभ्रममम्यधान्—इतः
सञ्चरमेव गन्तव्यं मया । मदीयवितृषादा हि भरणोन्मुक्त्वा इति समुपलब्धवृत्तान्तस्तत्स-
विधं विना विलम्बं यास्यामि । पितृगेहं समापन्नमाग्रस्त्वं परं लेखिष्यामीति मुहुर्मुहुः
प्रतिश्रुण्व सदनं व्यसृक्तप्रागेवहरः । न कदापि पूर्वं निजपितरमधिकृत्याक्षरमपि प्रोक्तमासी-
त्तेन । अतः पितृहीनः स्वादेय इति तर्कितमथावधि मया । अथ प्रयहं तत्पत्रं प्रतीक्षमाणा
सोऽच्छब्दं सोऽग्राहमस्यामहम् । परं नामीक्षराश्वं विना फलं प्रतीक्षाया मे । तस्य वृत्तविरो-
धोपलब्धये मम पितृचरैर्व्यधाताकि प्रयेते किन्तु निष्पत्यमेव प्रापुः प्रपत्तास्तेषाम् ।
व्यतीता इदानीं पञ्चशः संवत्सरास्तस्य निर्गतस्य गेहात् । विना परोमं च न कोऽपि मनुजो

जानाति क्व वर्ततेऽसौ किं संवृत्तं तस्य वेति । दैवेन ॥ प्रेरिताहमत्र समायातास्मि
दैवज्ञोऽत्र तथ्यं वथयेदिति । ओम् ।

समीरविभूतमुखा नाम क्वासि विनोपस्य मन्दगन्धमिव मन्दायाः स्वरो मन्दमन्दो मूखा
अगणपस्यागोचरतां ययौ । क्षणमात्रं यावदत्र विलक्षणनिद्रादृष्टा विराजते तावत्समां
तामु मनोहारिणी मोहिनीनाम्नी तृतीयपद्मना लावण्यविरसूत्रान्नजाया सरोजनपता
मुल्लिखिताद्वपष्टिः सुवर्गगंगा व्याहरत् । अपि युवायुगे अपि दैवेन प्रवारिते स्यः खलु,
मदीयविषये स्वहमेव दोषास्पदीभूताऽस्मि । कस्यचिच्छ्रेष्ठिणो महानगर्या निवासिनः
कुलेऽहं प्राप्तमभवत्तस्मै । विनृत्यामनीव छालितां प्राप्तयावतां महती सुधानो
मासुद्रोदुमहमस्मि क्वास्याप्यर्थयन् मदीयजनकम् । परं धनिकस्यामजां धनिकार्थय ह्येति
कृतनिधयौ भवयौवनचुम्बितमात्रां मां पितरौ मध्यवयस्येन केनचिद्धनादयेन
मीनित्वविज्ञा म्हा पर्यायपेताम् । पाणिग्यन्त्रेक्षाराय भर्ता मे सुहृदुर्मुहूर्तलेन्द्र-
भवनायितं रमणीयतमं प्यारिमनपरं गच्छति स्म । पुरुषा च सह तेन तद्वारमज्जत-
मगममम् । नगरीयममराजनीम्नीन्ध्यापरीकारिणी, यमुषाणलनिम्बिलनारीललामनूता,
शुवादुल्लोयन्-सुलरीनामकविधिपरम्यत्रमोपवनजितमन्दनवनरामणीयकृतोभिता, कूजसा-
नाप्रिमुनराण्डजविलम्बिलोपगजलातयमुपमानिधेर्देवता, आर्कदप्रियोम्ननामकविराडा-
लपयमंगमभूयिता, शान्तलीलनामकदेदीप्यमानविन्वीगंराजमार्गविराजमाना, निगिलमही-
वलदेशीयाध्रयभूता, नाटयमंगेतनृत्तचित्रशिल्पादिकलापधाम, अमंग्यकुलेवाशान्तमहावी-
धिजनगुजिता, नोप्रदाममादुल्लम्बाक्रेस्त्राद्यदिरीपदेयलाडपपेवित्रीकृता, शिल्पमीन्ययम-
मलंकृता, विपगीरात्रायनरक्षितरचिताम्बररजतहंसपात्ररत्नशिलाड्वारादिभूयिता मां नितान्तं
प्यमोहयत् । विद्यते कश्चिद् क्रियात्मे मागो नगयांसस्यो रुद्धात्माया प्रहृष्ट-
छाहारगृहमंघ्रः । पश्यमिच्छेतेषां प्रतिशत्रमाहारमुपभुज्य निवामं निवर्तमानयोरावयोः
पतिमं द्रुतं मां विहृत्याप्राप्तवैद्विद्वान् । ईनिदृश्योऽयं विलक्षणः प्रारतंत पटुविधं
काढम् । पर्यन्ते चिराचरित्तुराचारमवतर्कयमेतम् ।

अर्धकृदा भोजनायमे कश्चिन्पत्राहकः पत्रमेकमानीय हस्तेभ्यः पशुः समर्पितवान् ।
पश्यातु तद् विजगद्वदनः गहमासनादुप्याय प्रतीक्षस्व क्षणं तावच्छीघ्रमेव निवर्तित्य इति
प्रतिश्रुत्यैकाग्रिणीं मां तत्र विहृत्य मयममं भोजनालपाश्र्वयौ । तमहमेकां दोरां प्रवीक्षमाणा
तर्त्रोपविष्टाऽस्मि । न तु प्रथममद्विष्टोऽयम् । अत्रान्तरे यथा यथा बुभुक्षरो जया
अधिकधिकं आपयुन्मया तथा मण्डोलागमादुद्दिष्टाऽभवत् । अस्मन्परिमितभोजनस्य
यवमूल्यस्य प्रदिमया घनकोशमाम्बो वाग्दधातुगोमि तावत्पेरदय पाणिपेरिक्कदाना-
यापि पर्याप्तं धनं न गिलोह्यामीनि नितान्तं लज्जिताभवम् । आर्यादिष्टया भारतीयमन्त्राः
कश्चिन्मन्त्रीरर्चिभोजनकृच्छ्रान्तरमपि बुज्जान उपरिष्टः । सोऽयं ममानदेती प्रपदम-
दति मयात्र । प्रमद्रेऽस्मिन् शिष्योऽयं संघान्तां मां दीपे म अदन्तिदुनृत्य माहाय्यं
विहीनुंमातुशमपायत्र । उपहृत्यामि अवनोपुटे मया न्यसिता भोजनमूल्यं मया
गृह्यामिने अविशमं मादरं यामनीत् । तद्वारम्य द्वांतीयतरीराहृतिरादौ गिरवर्गे

युवासौ प्रतिदिनमादौ भोजनालये तदनु विहारभूमा उपवने वा मामभिलत् । ततश्च परस्परसंगतिमुखमावामन्वभवाव । न चिराच्च परिचयश्चावयोर्वृद्धिं गतः । मिथः संभाषण-सहवासविनोदक्रीडादिना प्रेमबंधो नौ सलीलमभिप्रविश्यादोऽभूत् । अथ माताम्यन्तरे यद्यदासीन्मन्त्रविधे तत्सर्वमपि संगृह्य प्रणयिना सार्धमीजिसेदं प्रति निभृतपलायनम-करवम् । प्राप्य तत्र कस्यांचित् समुद्रतटवर्तिन्यामविव्यातप्रागटिकायामावाममन्दानन्द-तुन्दिलौ मासपट्टकं न्यवसाव । सोक्षेपं सोल्लटं समां चक्रमेतराम् । अमितप्रेम बहुमस्य मे कचिन्मपि भयमजीजनत् । तथा हि प्रेमशङ्का तस्य तत्रेमापेक्षयापि बलियसी बभूव । प्रेमशङ्काशीलः स कचिदकारयदाभानमेतावद् हास्यास्पदं यत्तमुपडासाधमेव पीडयितुमस-हृदक्रीडि मया । अथैकदाशुनिधेस्तीरे स्नानार्थं याते तस्मिन् सुहृदा सह केनचिर्बैरोनामिहो राजधानीं प्रति यामीति संदेशं पत्रे लिखित्वा मन्दिराधिरामम् । सर्वमिदं विनोदार्थमेव चेष्टितमासीन्मया । परोक्षः प्रेमनिलधं नौ निवृत्ता तमनाधीभूतमवालोक्यम् । अस्मद-रमस्यानदेशीयसेवको भवत्किंवनिर्गमजम्बविप्रलम्भमभिभूतस्य बहुमस्य मे नैराश्याग्नि-ज्वालामजनं न्यवेदयत् । अन्यानुतापानलसंतप्तया मया सर्वतस्त्वन्नेदयन्त्या न नैराश्यं विना फलमुपालभ्यत । पर्यन्ते गतिमन्यामपश्यन्ती स्वदेशं पुनरागमम् । भवतागमाध्यात्वे हन्त पितरौ मेऽपरिमितसंपत्तिभारिणीं मां विधाय दिव्यं गतौ । परं धनसंपत्त्या अपि मे सुखलेशमपि न विषते । विनानुरागं हि प्रणयिनः प्रमदाया जीवं व्यर्थमेव खलु । सर्वतः हृन्त्यतैव प्रतिभाति मे । कार्धक्यं चासन्नप्रापम् । इति कथयन्त्यास्तस्या वचो यत्सुदचरमासीत्तदिनानीं शिथिलीभूय शनैराकाशे विलीनतामयासीत् ।

अथ ज्येष्ठा तामु योषिषु दयानाञ्जी व्याडरत् — “अपि कथं वृद्धा स्मास्वम् । वयसाहं त्वत्तो ज्यावस्यपि प्रागनायस्य मे संदर्शनपिपासया व्यथितास्मि ।” इत्याख्याया-ङ्गणस्य समीपवर्तिनः स्तम्भस्य दृष्टभागे विलीय पुनर्यस्य यदागतासीच्छदा प्राप्तोरुपान्तरा सा धमौ ! तदीयसान्द्रमेचक्येन्द्राकलापस्य स्थाने भूसरवर्णविरलविरलकेशतन्तव प्लासज्जिरसि तस्याः । तदाननाकारो निम्नभागनिमग्नः सप्तो विमृष्टरुज्जलं निस्तेजश्च तत्प्रयुगलम् । तदीयसङ्कर्षस्तस्यां ध्वस्तपथः अष्टविप्रहा इव विशल्लिखिता इव संवृत्ताः । क्षणोत्तरं निजकथानिवेदनमुपाक्रमत दया ।

दया — कस्याश्चित् संगीतकुन्तालाया गणिकायाः कुले गृहीतजन्माहम् । गायन-शिक्षकमेकं प्रणयसमन्तरा न केनापि पुरयेण सह परिचयमनुमेने प्रपूर्वं । योऽश्वर्य-कल्याऽभवत् पदा तदा मदीयाम्या बहुभिस्तरुणैर्धनार्थीः साधु कुमोगार्थं मत्समर्पणसम्भानं कर्तुं समुद्यताऽभवन् परं गणिकप्रीतिजनमसहमाना नैसर्गिकधीमत्सया तन्मनोरयाभुवर्तनात् पराऽऽशुग्री मनिग्रयमाश्रयम् । तथापि मत्सहृदयमविगम्य केनचिद्विनिता क्षेप्रपतिना सार्धं मोदविश्रयप्यरदारः समपाद्यत तथा । अथावयोः प्रथमसंगमाध्यागेन मातुरालयाश्रितं पलायिताहम् । ततश्च पुरापुरमदन्त्या दीनदीनाया मे यानां शुब्बा दयालुः कश्चिन्तुरोहितो भृतामार्दीभूय मृगृहे प्रदाय संश्रयं मे, क्रमेण मां पुत्रीकृतवान् । दत्त वपाणि महानुभावेन कल्याणिधिया तेन स्वकन्यानिर्वर्तितं पात्यमाना छाडिताऽप्यापिना शोड्डावनिमण्डले

ग्रामटिकायां कस्याश्चिन्त्योनिधेस्तद्वर्तिनि गृहे सुखं न्यवसम् । मामन्तरा नासीदन्यः
कोऽपि तमन्यासितुम् । यतः प्रसूतिस्मये तद्देहिनी विंशतिवर्षायां सार्भका कालवशं
गतासीत्, न चान्यमुपायेसीद् मूसुरचरोऽयम् । अथ गच्छति काले समारुढनिर्भरयौवनां
मां परिणाययितुं सुतरां प्रायतन्त पितृपादाः, परमाकर्ण्य कर्णपरम्परया संभवं मे न कोऽपि
तस्यो मत्याग्रिग्रहणं ग्रन्थयत । विध्येतारां पूज्यतमजनकदेवस्य हृदयं दर्शं दर्शं
मामनूदां प्रतिवर्षं वधमानां च वयसा । सञ्चपिक्षया बलीयस्यारोति मट्टिवाहविषये
सम्प्रयाशोऽवतस्थे स भाजीवम् । अतिश्रान्तपट्टिंशतिवर्षायां मयि पितृपादा दिवं गता
विसृज्य मे सर्वमेव स्वार्जितं वित्तमालयं च । ततः परं विनष्टैकावलम्बनाहं चिरं
पितृदेवानां मृत्युं विलपन्ती नामरोषाणां तेषां स्मृतिं पूजनीयां निरन्तरं दधाना हृदि
वल्गुमिद्रे म्यवसमेकाकिन्यहम् ।

अथैकदा सायं समुद्रतटे शतपदीं कुर्वाणां गणदशैले शयितं कञ्चिन्मूर्च्छाभिभूतं
सुवानमद्राक्षमहम् । सोऽयं गीतवर्णं जायतललाटो दीर्घबाहुस्तद्वर्णश्चिंशद्वर्षदेशीयो
हृदकायो म्ळानमुखो मन्दं मन्दमशसीत् । यथा यथा तदीयगणदस्यलमस्पृशं तथा
तथाऽपूर्वविधिधमिश्रमावनातस्त्राभिभूताऽहम् । चिराद्दिनद्येपलब्धयालका प्रसूरिव
परितोपस्य परां कोटिमरुक्षम् । यौवनसुम्बितवाननमालोक्यन्यास्तस्य मे वक्षःस्थलं
सरभसमस्तन्दत । अथ ॥ वेयाश्चिन्मस्त्यग्रीविनां साहाय्येनागीयत मन्त्रेहम् । क्षमतावातेन
प्रोक्षकैराक्षितः कल्लोलमालिकाभिः प्रहतः पोतः क्वचित्सागास्याम्भस्यमजत् । वैवगत्या
तु तद्योऽयं प्रभाते तीरभूमिमगमदिति तन्निवेदिताऽऽसमहम् । द्विग्रघटिकोत्तरं
लब्धसंज्ञस्य तस्य स्मितगविसमस्तीर्य मे न्यवेदयद्यभूतं वस्तुजावम् । तदनु स कियतो
दिशसात् साभिन्मूर्च्छादशायामवतस्थे । क्रमेण च प्रकृतिमापन्नोऽभापतास्पनेव ।
साधेदमनुयुक्तोऽपि स्वपूर्ववृत्तान्तनिवेदनेन मत्सुहृदं परिपूरयितुं स्मृतिभ्रंशात् स
प्राभवत् । अहं च तत्पारतन्त्र्यादधिक्राधिकं तस्मिन् स्नेहयद्वाभवम् । कदाचित्संभ्रान्त-
मनाः प्रच्छन्नाभिं स्मृतिफलकात् परिमार्ष्टुं यतते स्म । अथ गच्छन्तु मासेषु मामव-
धातुमारप्सीदसौ । मदीययसनाभरणनयनाञ्जनपाणिरुहरावादिफलपरः क्रमेण तद्बद्धि-
विषयोभूत् । ततस्तस्मिन् प्रेमाद्गुरोदयलक्षणाभ्युपगम्य सद्बलोकनेन सुतरां
मनमिजशरविदेव रोमाञ्जिताङ्गी स्वान्तर्भावविकारमगोपयमहं समयत् ततः । सोपि
पृथग्भावमाश्रित्य चिन्तापरो नित्यमस्ति । अथैकदा सायमुद्याने विहरतोरावधो-
रवादीत्स युवा गन्धर्वमिदानीमितो मयेति । वचस्तस्याकर्ण्य सुतरामवदीर्णहृदयेव
विपण्णान्तरात्माऽवोचम् । क प्रस्थास्यते त्वयेति । यत्र कुत्रापि, अहं चिन्तया
मदर्थमिति सविशिष्टवचनविन्यासं सशोकं च ॥ प्रयुयाच । इत्थं युवाणमेनं
परिसान्त्वयितुमालङ्कितुं च भृशमैच्छम् परं लज्जया तदप्रसादभिया चावरुद्धा क्षणं जोर्यं
स्थित्वाऽप्राक्षमहम्—किमितो निर्मान्तुमुद्यतोऽसि । अपि नास्ति क्षेमं तवात्रेति पृष्टः
कृतज्ञतासूचकं हस्तनिक्षेपं कुर्वाणो निरुचरोऽवतस्थे स युवा । अपि स्ववृत्तिं पुनर्ग्रीहीतु-
मिच्छति प्रायः, किं निकटशान्धवानाहोस्विदिदृशुरसीति मयातुल्यकः प्रयुचरमवचा
सकन्धरकम्पं तूष्णीं स्थितवान् ।

अग्रान्तरे धवलयति वसुधातलं धवलस्रैर्धवलरश्मौ धवलोज्ज्वलताप्लावितमुद्यान-
मिदम् । चरणपथेषूपलसण्डानि देदीप्यमानान्यम्यग्न्युपलानोच विलक्षणभावोत्सेहं मय्यजी-
जनम् । स एव क्षणो निश्चायको मञ्जीवनस्येति प्रतीतामवम् । शनैः समर्थं तत्करमादाय
समार्दवं परामृशाम् । निजपारतन्त्र्यमाविष्कुर्वन् सविधासं सविनयं चान्वमंसि तेन महस्त-
ग्रहणमागमनः । कचिदुत्कण्ठिता कचित्संभ्रान्ता कचित्कम्पमाना कचिन्मंत्रस्ताहं कियन्ति
क्षणानि जोषमस्याम् । अथवीच स तावत्—अहो भवत्परमसौजन्यभारेणाभिभूतोऽस्मि
किञ्चिद् । न तु भवत्याः प्रेमपात्रं भवितुमर्हति जनोऽयम् । वचनं तद्विशम्य मदीयकरो
निःसत्त्व इवागलत्तदीयहस्तात् अभाणि च कथमपि मया—“भवन्तं परिप्रेषमानाम-
न्दानन्दतुन्दिलासि । एकाकिन्येवासि मन्दिरेऽस्मिन् । सदैव भवतां पदाब्जपुगसमुपासि-
तमनुमोद्यतां जनोऽयम् । अस्ति पयांसं घनं मत्पविषे उभयोरावयोः पोषणाय ” ।
इत्युक्त्वा रुद्रकण्ठा व्यरमम् । स च मां सदयमालोकयन्मरकटं परामृशत् समार्दवम् ।
निजपूर्वकथास्मरणाक्षिता तप्यमान इव स प्रथभात् । कयापि निर्दययाङ्गनया
कचिद्व्याग्वक्षितः स्मारिति व्यतर्कं मया । परं नाश्लेषापि तेन किञ्चिदपि व्यक्तीकृतम् ।
मीनमस्य तावन्मां किञ्चिदाधामयामास । चिरं च पतत्रिकुलकृत्रिर्व दविष्टमलारायनिर्झरध्वनिं
ध्रावं ध्रावं चन्द्रिकाया रामणीपद्मेन प्रहृष्टान्तरङ्गी कुन्दकुसुमैः सुवासिने लतामण्डपे
जोषमवास्थिष्वद्वानिदीधम् ।

परेषुः प्रातस्तत्रां यदा जागरिताऽसं तदा हृदयबलमस्य शय्यागारं रिक्तमलोकि
मया । दुग्धापूपादिस्मातरासं परिवेषयितुं तस्मै गृहवत्तं यावद्वारोहं तावन्मुखशालायां
मध्यस्थपल्लवोपरि स्थापितं तद्वत्तल्लिखितं पत्रमेकमद्राक्षम् । सवेपथुरवसद्वगात्री सचक्रितं
समर्थं पत्रं तदपठं यया—“भवत्याः सौहार्दांशिशयभारेण सुतरां निर्जितोऽमीति
वचनं पुनरुक्तिरेव स्थान्तरु । अयोग्यस्तु जनोऽयं भवत्या विस्मरणीयः । सन्ति मदप्रेक्षया
परदाता जना भवत्सौजन्याङ्गीः । अज्ञातमुद्रजनस्यास्यनेकनविततयोऽङ्गीश्रियन्तामिति
प्रार्थये । स्वस्ति भवत्यै ” । इति स्वल्पसंदेशं हृदयेष्वरस्येनं पठित्वा निश्चला चिरमवानिष्टेऽ
हम् । निविलहनि सर्वतस्तं गवेपयामामुर्ध्वमवामिनः परं हन्त न केनापि विलोकितोऽसा-
वाप्रमादादासूर्यास्तमनम् । ततश्च सन्ध्याद्वारा संदिताः प्रेषिता मया समीपवर्तिनपारक्षा-
धिकारिभ्यस्तत्पण्योदन्तोपलब्धये । अहर्हपारितोषिभ्यश्च दाने शोषकाय प्रतिपुतेऽपि नैषस्त्य-
मन्त्रेण मान्यश्रेष्ठमुपान्तं गवेपणस्य । अहं च पातालतलमवतीर्णं ब्रह्मणं त्रिमकरं
ष्यस्पर्षं किं भुजं किं पीतं केन सेवितं न किञ्चिदप्यज्ञामिपम् । अनेकपुस्तहिष्णोर्मम
वस्यापि जन्मान्तरोपासत्य कर्मणः फलेनानेन भाव्यम् । आदौ हि कामवराको मामपारानन्द-
पणेनिधौ विनिमज्ज्य ततो हृदयेष्वरममामसुखनगतिं ताराचद्विरहान्धरूपे न्यगतयत् ।

इत्युक्त्वा दीना रुद्रकण्ठा शिथिलवचनविन्यासा विललाप सकरुणं दया । निराम्य
च दयाया दयनायक्यां स्वस्वदयितार्थिन्योऽङ्गनास्तिघस्ताः सदयान्पुनयना बभूवुः । न
विरागवत् इमाश्चन्द्रः स्वस्थः कश्चित्प्रमाणं गन्तुं यत्कुलं नु गुप्तगुच्छस्ता देवमन्दिः प्राविशत् ।
देवशस्यांस्तं नुम्यं स्वस्वदयेष्वरस्य मामाश्रितोऽहः पुष्पशिल्प्य परोमुक्त्य पुनरागमन-

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

८. स्वाप्तिकव्यामोहः

अहस्मादुन्वितो क्षत्रज्ञावातः प्रचण्डः । मृदुलघवलबालुकापटलेनापहतः सर्वतो
दृष्टिगतप्रदेशः । प्रमञ्जनवाःस्योदताभी रेणुकाभिः शुष्कशीर्णपत्रनिकरैः पुनरेव द्वैगुण्यं
प्राप्य कुटिलाकारो धूसरपीतवर्णसमुच्चयः समसं विदूरमम्बरान्तः सहसावपत्याधश्च
धूर्गयन्मानवाननविवराणि सर्वाणि पर्यपूरयन्नयनयुग्ममन्धौचकार, अच्युतं च प्रत्यरुणत् ।
सायन्तनोऽन्धकारस्ततोऽपि द्वैगुणितो मेघमालाभिः । अच्यनः सुऽभरेता भीषणनिर्गल-
महस्यत्प्रां सपेन्ती शून्यशिखरश्रेणीतः शिखरश्रेणीम्, भरण्यावरण्यानि प्रचण्डोष्णसिक्ता-
स्वकाण्डे खण्डिताभूत् । नास्ति सरलो मार्गो नाविषमा भूमिर्वा, नाबलोक्यते दन्त्याः
कोऽपि वा । यस्मिन् विलक्षणमिदं प्रयागं मयाहीकृतमासीत्तोऽपि भद्रासार्थः क्रमेण
श्रीगङ्गायोऽभूत् । मामन्तरा च सार्यवाहेन सह सर्वेऽपि यात्रिका पृथक्वास्तितोऽभवन् ।
अतिश्रान्तः पिपासाकुलो दाशेर एवावशिष्टो मे सहायः । अल्पस्फातसामग्रीभाक्
परिमितार्धं भोजं भोजं पर्यवसितनिम्बिलाद्यांशः प्रतिपदिहं जलकिन्दुभिः स्वल्पैरामानं
परितोपयन् न विराज्जीवन्श्रीगङ्गाप्रस्तुतश्चावसन्नसत्त्वः समभवम् । अस्तहायः सन्
गाग्रचालनाक्षमः क्रमेण जडतां नीजोऽहम् । रेणुरूपितरोमकुड्रो क्षत्रज्ञावातोत्फालित-
मृताङ्गितोऽसद्यदेनामर्दितमहत्क्रः प्रमत्तपिपासाकुलीभूतो मृतप्रायः स्थितवानहमेकाकी ।
परं इदमङ्करोऽहमभीष्टललाभिगमनात् ध्वरमम् । अपानवरलं बालुकाघनराशिभिः
ग्रहतः प्रचण्डवागधंशीर्षपटकुटीरे गविमम्यामपदपन्नरापिणि जोषमयोमुखः । तदारभ्य
किमकावं वशात् किमुपनतं मे केनावटोक्तिः किप्यत् वा कालं नष्टतंशः स्थितोऽहमिति
न मनागपि किमपि मत्सृजिमरगिमापाति सम्प्रति । अङ्गितीयः पटकुटीरे दायित एकवि-
पयमाग्रमधिहृत्वा ध्यायं ध्यायं युगद्वयं कालमवास्थिति ।

तुणीं स्थितवान् । विनष्टासोः पुनः पुनः समासजीवितस्य कस्यचिन् मनुष्यस्यालोक्षनेनैव
 कचिदप्रत्ययं कचिद्विस्मयं सूचयता विशालनयनयुग्मेन मामनिमिषं न्यरूपयत् । तस्य
 वलिनमोवाया अवलम्बमाना रुद्राक्षमालातिदीर्घोपयोगादिव जीर्णप्राया तनुदिनधेतकृच्च
 प्रतिक्षणविशालऋचतन्तुः कृतातां भेजे । तथापि प्रातेह्यवसादचिह्नस्य वलिनभूतस्यानने
 तस्य प्रत्यभादात्मसंयमप्रशान्तताभक्तिवैराग्यादीनां किमपि निर्दर्शनं तेजो विस्मयकारकम् ।
 सूक्ष्मं निरीक्षमाणायाम् दक्षि तस्य ध्वराजत स्थैर्यानुकम्पौदार्यादिगुणरत्नसन्दोहः । अथ
 सुहृत् मरुस्थली विलक्षणं परिवर्तनमवाप । सर्वमप्यस्फुटं स्पृशांगोचरमिव दृष्टो ।
 भेतसिक्तावर्तो मभीर्गकुटीरमास्फालयंस्तत्संयज्यविवरान्दल्लवप्रवेष्टाः सवेगं पर्यभ्राम्य-
 दमितः । पुञ्जीभूतवालुक्यासन्दोहेन क्षणार्धमन्धोऽकृतः सम्भ्रान्तचेता निश्चलश्चाहमवा-
 स्थिति । पलितशिराः गलितवयस्कोऽयमध्वगः पितृचनादुत्थित इव प्रथ्यभाम्ने ।
 नेविष्टामुपेतस्य तस्याभारः काष्ण्यविक इव ययौ । अविश्वासोक्षिप्तं स्मृतिछोपाभिभूतं
 प्रचण्डालापिपासासार्दितकण्ठं स्थविरस्यास्य पृच्छासूचकं निरीक्षणं मामसंशदिनमकरोत् ।
 द्वाद्यतनसमये गन्तुमुद्यतोऽसीति पप्रच्छेय अथताक्षियुगलेन तुल्यभ्रमसृणभूलताच्छत्रि-
 तेनाविरतं निरूपयन्मात् । सुवर्णययी नगरीमिति कथमपि समुदीरिते मया ॥
 नितम्बनिहितकरो लोलधेतकृष्णं दयार्द्रस्मितस्यः प्रवया इतिवेनैव सुवर्णनगरीं प्रति
 मत्कक्षितां यात्रामभ्यनन्दत् । ततश्च मयुरया गम्भीरया च गिरा प्रोचवान् ।
 आः ! सुवर्णपुरीम् ? अद्भुतनगरीम् ? यात्रेयं पवित्रीकरिष्यति त्वरामानम् ।
 अप्यस्ति ते विश्वासोऽद्भुतचमत्कारे सुवर्णनगर्यास्तस्याः पवित्रगिरिकन्दरे च । इति
 स्वप्रतिपादनस्यः साक्षात्कारादिव मां वशीकृतुमिवाप्राप्सितः । अपाठि मया तन्माहा-
 त्म्यस्य वर्णनमित्यस्पष्टमवोचम् । अपि जातुचित्पुलस्तवयात्मा किमिति सुवर्णपुरी
 जीवनाखिलमुल्लोपपन्ना स्यादिति, किमिति, सा व्याभिर्दुर्भिक्षविह्वलविमुक्तेति च
 पुनः स प्रवया मामन्वयुङ्कत । शिरो थावद्विष्यते मया तावत् स्ववचसोच्चैर्हृष्यः
 समुद्धत इव तस्मृतिसौन्दर्योर्ध्वपदमास्व इव प्रत्यभात् । क्षणोत्तरं च सुवर्णपुरेतिहास-
 भाष्यानुमुपाक्रमतातिगम्भीरया गिरा—“अहो सुवर्णनगरी यमवैरुदा निरानन्दा
 मरुस्थलीव यावन्म पवित्रीकृतासीत्केनापि दिव्यशक्त्या सिद्धात्मना । सततमुदासी-
 नागामपि प्रतनुप्रभावाणां साम्निध्यात् तपस्वितां दुःसहं दुःखमपनीयते, किमुतेऽज्ञानां
 सन्तोषामृतवृष्टानां सिद्धिमार्गोपदेष्टृणां महात्मनाम् । विपद्प्रस्तामवलामभ्यंरक्षदात्मानं
 निर्मातुं धरातलमागतः साक्षाद्विष्णुर्विव स पुण्यात्मा ।” इत्युक्त्वा क्षणार्धं स व्यरमत्सा-
 कल्येन स्ववृत्तान्तं मच्चेतसि ददं निवेशयितुमिव । ततोऽभ्यधात्युनः । “दिव्यपुल्लोऽयं
 नूनं सत्याय धर्माय ॥ स्वप्राणानुपाहरत् । मद्बचसि श्रद्धासि चेन्मामनुव्रज, अहं
 सुवर्णनगरीं दिव्यकन्दं च नयेयं त्वाम् ।” इति साम्रहं निर्दिष्टवति तस्मिन् सयः समुत्थाय
 वसेतं मरुप्रदेशं प्रत्यन्वसरम् । देशं तं समग्राप्य, किञ्चिपर्यटनं च कृत्वा पश्चिमोत्तरदिशि
 शुक्लविज्रनवनस्पतिविरहितस्य पर्वतस्याधो विशालां नगरीमेकामद्राक्षम् । तन्मन्दिराणां
 सुवर्णशिलारण्यभितप्रदोषे देदीप्यमानानि दूरास्तन्तश्चामीकृतमिव चकासिरे ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

८. स्वाप्तिकव्यामोहः

अकस्मादुत्थितो ज्ञान्नावातः प्रचण्डः । मृदुलधवलवालुरुपटलेनापहतः सर्वतो
रक्षितप्रदेशः । प्रभञ्जनवात्योद्धताभी रेणुकाभिः शुष्कशीर्णपत्रनिर्झरैः पुनरेव द्वैगुण्यं
प्राप्य कुटिलाकाशे धूसरपीतवर्णसमुच्चयः सरसं विदूरभम्बरान्तः सहसावपत्याधश्च
घूर्णयन्मानवाननविवराणि सर्वाणि पर्यपूरयन्नयनयुग्ममन्धीचकार, उच्छ्वासं च प्रत्यरुणत् ।
सायन्तनोऽन्धकारस्ततोऽपि द्विगुणितो मेघमालाभिः । अर्धनः सूक्ष्मेखा भीषणनिर्जल-
महत्स्यक्या सर्पन्ती शुन्यशिशिरश्रेणीतः शिशिरश्रेणीम्, अरण्यादरण्यानि प्रचण्डोष्णसिकता-
स्वकाण्डे खण्डिताभूत् । नास्ति सरलो मार्गो नाविपमा भूमिर्वा, नावलोक्यते पन्थाः
कोऽपि वा । यस्मिन् विलक्षणमिदं प्रयाणं मयाद्वीकृतमासीत्तोऽपि महासाधैः क्रमेण
क्षीणक्षीणोऽभूत् । मामन्तरा च सार्यवादेन सह सर्वेऽपि यात्रिका एकैकशस्तिरोऽभवत् ।
अतिश्रान्तः पिपासाकुलो दातेर एवावशिष्टो मे सहायः । अत्यस्पाक्षसामग्रीभाक्
परिमिताद्यं भोजं भोजं पर्यवसितनिम्बिच्छायांतः प्रतिघटिकं जलविन्दुभिः स्वल्पैरात्मानं
परितोषयन् न चिरात्क्षीणक्षीणगात्रस्ततश्चावसन्नसखः समभवम् । असहायः सन्
गात्रचालनाक्षमः क्रमेण जडतां नीतोऽहम् । रेणुरूपितरोमकुडरे ज्ञान्नावातोत्फालित-
मृत्पादितोऽसह्यवेदनामर्दितमस्तकः प्रमत्तातिपासाकुलीभूतो मृतप्रायः स्थितवानहमेकाकी ।
परं दृढसहस्रोऽहमभीष्टलब्धलाभिमनान्न स्वरमम् । अधानवरतं घालुकाघनराशिभिः
प्रहतः प्रचण्डवाताधेरीर्गपटकुटीरे शतिमन्वामपश्यन्नशयिणि जोषमधोमुखः । तशरम्य
क्षिप्रकावं कशमं किमुपनर्त मे केनावत्रोक्तिः कियन्ते वा कालं नष्टसंशः स्थितोऽहमिति
न मनागपि किमपि मरुद्विसरगिमायाति सम्प्रति । अद्वितीयः पटकुटीरे शयित एकवि-
पयमात्रमधिष्ठाय ध्यायं ध्यायं युगमृत्यं कालमवास्थपि ।

अभूत्प्रसन्नमुदित्य क्षिप्रपुरातनगिरिकन्दरं साधुनेतिहाससमुच्चयम् । पश्चि-
रमैकप्रमदप्रदेश इषाकृष्टप्रवाससाहसाय मां स्थलोभवद्यथासुतेतिहासप्रवणरोमाश्रिताः
मां तथैव समादृत्यपवा वार्धकागमाहोर्षप्रपाणस्य कष्टं सोदुमक्षमो भवेयमिति प्रागेव
सर्वदुःखं समुच्छेदोऽभवत् । परमिदानीं नैकतियं कालं प्रचण्डोष्णदन्द्ममानशरीरः
पर्यव्य विज्ञे प्रदेशे दृष्टान्तनिष्पत्तसम्प्रसन्नभावनाया भग्नमनोरथो विमनस्तद्वाभयम् ।
सश्रितगुडामाहात्म्यं परमया पुनः पुनः मनोदृष्टिविषयीकृतमासीदिदानीं कादरनिष्पेय
मे प्रथमात् । मदभीष्टस्यानसन्दर्शनममाप्यं मन्त्रानो निराशया विदीर्णद्वयोऽभवत् ।
दुःसागतपरयास्य दृढस्य यन्मां पूर्वं बद्धातं व्यधात् तदिदानीं प्रसन्नपतनसमिप्यग्रासु
शयानं मां स्पष्टमभवत् । पर्यगे मरीया बलेशमयी विषारमरगिः सहसा खण्डितासी-
न्प्रताप्यता च सप्तो व्यरात्रय । सर्वतः दृष्ट्यदृष्ट्यता । निःशेषतः स्मृतिश्रोतोऽपि ।

अपान्धीकुर्वीतः शिष्टत्राणमुत्तपादाशिरमूचश्चिद्विनीर्णमात्रः प्रवयाः प्राचीनतम-
मनुजमेपूर्वेष्टाणयममद्वरक इव । दिमाच्छेदेमशिशिरसहोदरसाग्न्यनद्विगुणितेयधाययं
काशतोऽज्ञातमिदमवलो महादेशः मन्त्रदेन मातुगेव मभीष्टता निरीदय मां क्षणे

सृष्टीं स्थितवान् । दिनशसोः पुनः पुनः समासवीर्यस्य कस्यचिन् मनुष्यस्यालोक्तेनेव
 क्वचिदप्रत्ययं क्वचिद्विस्मयं सूचयता विद्यालनयनयुग्मेन मामनिमिषं न्यल्पयत् । तस्य
 चलिनप्रीवाया अवलम्बमाना रुदाक्षमालाविदीर्घोपयोगादिव जीर्णप्राया ततुडिनभेतकृच्च
 प्रतिज्ञगविगलकचतन्तुः कृशतां मेमे । तथापि प्रतेजवसाश्चिह्नस्य चलिनभूतस्यानने
 तस्य प्रत्यमादात्मसंयमप्रशान्ततामत्तिवैराग्यादीनां किमपि निदर्शनं तेजो विस्मयकारकम् ।
 मृदं निरीक्षमागायां दृशि तस्य व्यराजन स्थैर्यानुकम्पौदायादिगुगलनसन्दोहः । अथ
 मुहूर्तं मस्स्यली विलक्षणं परिवर्तनमवाप । सर्वमप्यस्फुटं स्पर्शागोचरमिव दृश्ये ।
 भेतसिक्तावर्तो मजीर्णकुटीरमास्त्रालयंस्तदमप्यविवरान्तर्लब्धप्रवेशः स्वर्गं पर्यभ्राम्य-
 दमितः । पुत्रीभूतवालुकामन्दोदेन क्षगार्धमन्धीकृतः सम्प्रान्तचेता निश्चलश्चाहमवा-
 स्थितिः । पलितशिराः गलितवयस्कोज्यमन्वगः पितृवनाङ्घ्रित इव प्रत्यभाम्मे ।
 नेदिष्टगमुनेतस्य वत्प्राकारः काल्पनिक इव यमी । अविद्यासोक्षितं सृष्टिलोपामिभूतं
 प्रचण्डाढापाप्मिपास्तार्दितकण्ठं स्पष्टिरस्यास्य दृष्ट्यासूचकं निरीक्षणं मामसंवारितमकरोत् ।
 इत्यतनसमये गन्तुमुद्यतोऽसीति पश्यन्त्येव भायताक्षियुगलेन वलशुभ्रमधुन्यल्लुटाच्छादि-
 लेनाविरतं निरूपयन्माम् । सुवर्गमयीं नगरीमिति कथमपि समुदीरिते मया न
 नितम्बनिहितकरो लोलभेतकृचो दयार्दस्मितास्यः प्रवया इक्षितेनैव सुवर्गनगरीं प्रति
 मत्कल्पितं यात्रामभ्यनन्दत् । ततश्च मधुरया गम्भीरया च गिरा प्रोक्तवान् ।
 आः । सुवर्गपुरीम् ? अद्भुतनगरीम् ? यात्रेयं पवित्रीकरिष्यति तवामानम् ।
 अप्यस्ति ते विद्यामोद्भूतचमत्कारे सुवर्गनगर्यास्तस्याः पवित्रगिरिकन्दरे च । इति
 स्वप्रतिपादनस्यः साक्षात्कारादिव मां वशीकृतुमिवाप्राक्षीत्सः । अपादि मया तन्माहा-
 रम्यस्य वर्गनमिष्यस्पष्टमवोचम् । अपि जालुचिन्मृष्टस्तयाग्ना किमिति सुवर्गपुरी
 जीवनाविलसुकोपपन्ना स्यादिति, किमिति, सा व्याधिदुर्भिक्षविह्वलमुत्तेति च
 पुनः स प्रवया मामन्वयुहकतः । शिरो यावद्विधूयते मया तावत् स्ववचसोष्वैरुर्ध्वः
 समुद्रत इव तस्मृतिर्मन्दार्धध्वपदमाकृत इव प्रत्यभात् । क्षणोत्तरं च सुवर्गपुरेतिहाम-
 नाप्यातुमुपायमयादिगम्भीरया गिरा—“ अहो सुवर्गनगरी यभूवैकदा निरागन्दा
 मस्स्यलीव यावन्न पवित्रीकृतासीत्तेनापि दिव्यशक्तिना सिद्धामना । सततमुदासी-
 नानामपि प्रतनुप्रभावागां सान्निध्यात् तपस्विनां दुःखं दुःखमपनीयते, किमुनेदृशानां
 सन्तोषामृतवृत्तानां सिद्धिमानोपदेष्टृणां महत्तमनाम् । विपद्मस्त्यामबलामप्यस्तदात्मनो
 निर्माणं घरातलमागतः साक्षाद्विष्णुतिव स पुण्यान्मा । ” इत्युक्त्वा क्षणार्धं स व्यरमसा-
 क्त्येन स्वदृष्टान्तं मच्चेतसि ददं निवेशयितुमिव । ततोऽभ्यधातुनः । “ दिव्यपुखरोऽर्थं
 नूनं सत्याय धर्माय च स्वप्राणनुपाहरत् । मद्ब्रूयति भ्रष्टयासि चेन्मामनुव्रज, अहं
 सुवर्गनगरीं दिव्यकन्दारं नयेयं त्वाम् । ” इति साग्रहं निर्दिष्टवति तस्मिन् सद्यः समुत्थाय
 तमेवं मस्स्यदेशं प्रत्यन्वसरम् । देशं तं सम्प्राप्य, किञ्चिन्पर्यटनं कृत्वा पश्चिमोत्तरदिशि
 शुभ्रविजयनवनस्पतिविरहितस्य पर्वतस्याधो विद्यालं नगरीमेकामदाक्षम् । तन्मन्दिराणां
 सुवर्गशिल्पाण्यभिप्रदोषे देदीप्यमानानि दूरतस्तत्तपामीकृतमिव चम्पसिरे ।

भावयोः पुरो वर्त्मनोर्द्वयोरेकतरो दीधत्तेतरक्तः सुवर्णनगरीमध्यगच्छदन्यश्च विपिनगुल्मः-
वृत्तः प्रति कन्दरम् । मदीयमार्गदर्शकोऽत्र ह्यणं प्रतीक्ष्याप्रवर्तिनं विस्तीर्णप्रदेशं निरूपयन्
गिरिगह्वरगामिनमध्वानमगृह्णात् । दुग्धघास्येव धवलितो ज्योत्स्नया पन्था दिवाकर-
प्रचण्डतापनप्तः शनैः शनैः शैत्यममञ्जत् । प्रदेशस्यास्य प्रशान्तता न चिरात्प्रवयसो
मुखाच्छ्रोप्यमागेतिहासवैलक्षण्यं प्राप्तेवासूचयत्स्फुटम् । यथा यथा विशालशाखिसङ्कुलं
दुस्तरारण्यमगाढिष्वदि तथा तथा स्वप्नदृष्टस्यलस्य प्रत्यक्षदर्शनेनेत्र विस्मयादिभावनाभिः
क्वाभिरभिमूलोऽहम् । अयानतिदूरं गत्वा कन्दरस्योपगूढं शिरसं गन्धसारसुरभितं
समासादितमावाप्स्याम् । पुण्यगर्भागारे प्रवेशात्प्राक् पादुके अपनय चेतसश्च सर्वप्राकृत-
विचारान् निष्कासयेति दक्षिणकर्तृजन्यह्यनुष्ठाम्यां कूर्चं परामृशन् गम्भीरस्वरेण मामा-
दिशत् तापनः । मयाप्यनुष्ठिता सति ति तदाज्ञा । अय यावद् गुहायास्तमोमयीं शैवालाच्छा-
दितां द्युपल्लोपानपद्मिक्मवारोहाव तावत्तस्याः समाधिसदृश्या निःशब्दतया निष्प्रभावेन
गाम्भीर्येण च महाविस्मयाकुलोऽभवम् । अहो परःशतवर्षीयकालात्ययेनानवगाहं शाश्वतं
न स्यात् पुनर्गर्भागारमेतदित्यतर्कि मया साश्चर्यम् । मदीयमार्गदर्शकस्य पदमनुचरन्महा-
परिणाहमणिशिलामयीं पुरुषस्य मूर्तिं शुभाशिपो वितरन्तीमिव सामिप्रकाशितमभ्यभागे
गुहाया अद्राक्षमहम् । प्रतिमाया अस्या विशालद्रुमकाण्डसदृशं बाहुयुगलप्रकाण्डं
तत्पादयोर्निपतितां विपद्गतां शरणार्थिनीं कामपि वनितां परिश्रानुभवोन्ममितमासीत् ।
प्रतिकृतिमेवामलोक्ष्य जीवनचक्रविमुक्ताश्रिवाणेषूत्तनुपायिनः स्वधेष्टनाचचगुह्यमु-
पदिशतः प्रथितयशसो भगवतो बुद्धस्याग्रण्डाण्यायां गुहायां स्थिता नैपुण्यातिशयेन
घटिता प्रतिमा मत्समरणमरणीमारक्षन् । अशंसन्मे कमपि बालभावमानन्दोत्सासिनी
नयने मूर्तैस्तस्या उन्नतमंसपुगलं, सुदीर्घबाहु, दाक्षिण्यगाम्भीर्यबुद्धिमत्तापोतकं विशालं
छलाटम्, शान्ततया स्नातं च शरीरम् । भूमप्यस्थापिताचलदृष्टिः समाधिस्थितेव परमज्ञ-
विचारवशा ददौ प्रतिमा । तपः-सन्प्राप्त-स्वार्थव्यागापुद्गतभावा भासन्ते स्म स्फुटं
प्रतिमामुपे । अय मूर्तैः पादयोः पुरो निष्य कृत्वाञ्जलिः साष्टाङ्गप्रणिपातं कुरु
परस्तादितदीपां पावनरूपां ते निवेदयिष्य इत्यनोचत स्पष्टिरोऽध्वगः । प्रतिध्वनद्गुहा-
विनाशमोगे तस्य स्वरो दीर्घतामुपेतः प्रणभाद् वेतालज्वलितिव भीषणः । तदारेरी
निःशब्दमनुसरते पुनश्च समुचिताय मे तमोमयं क्षेत्रमेकं प्रणवात्मानमनुपातुं संज्ञां प्रददौ
॥ यथा प्रमद्वयं स्फुटतरं प्रतिमां तां पूजयन्मामालोकयितुम् । कन्दरान्तत्रिप्रविधिश्रष्टायापटले
स्थविराण्यायिकास्य प्रणभादमानुष इव शरीराकारः । तदीयं पाण्डुराननं गम्भीरं
च नयनपुगलं मामगर्जनीयमोहादस्थाकुण्डं विनेताने । निरन्तरएतन्मया आयुःगृह्णन्नागाद-
रालम्न इवाट्टय प्रवयाः, अकथयद्दालयायिकं च तामद्भुतां यथा —

वतस्थे । नगरीयं विध्वस्तप्राया यावत्तिष्ठति तावदस्मादेव गिरेस्वारुक्षकोऽपि दिव्यपुरुषः
विदितनगरविपज्जालो दीनदुःस्त्रदावदहनोद्विग्नस्तथास्तिरुविचक्षणः प्रचण्डप्रीप्ततापे दिवा
तमिस्रायां च कृतैर्जपतपोध्यानादिभिर्मंगवद्भक्तिनिष्ठो दीर्घदीर्घं कालमयापयद् दुःखित-
प्रजायाश्च संरक्षणाय परमात्मानमर्थयामास । ततः कतिपयमासाभ्यन्तरे वृष्टिमहौ-
घेनादृष्टपूर्वेण प्लाविता नगरी प्रवाहैर्जनानां विस्मयातिशयोद्गारीश्च पर्यपूर्यत । ”

अत्र प्रवयाः क्षणमात्रं वृत्तान्तस्य पौर्वापर्यस्मरणपराधीन इव किञ्चिद् व्यरमत ।
तत्र च जोषं प्रतिमायाः पादयोरन्तिकनिहिताङ्गारपात्रे धूपगन्धसारखण्डानि जपन् त्रिमपि
पुगपप्रश्रित्य मन्दतरस्वरेण निवेशयितुं पुनस्याक्रमत—

“धराधिपः करणसिंहो गर्वोच्छ्रुताधरः श्रेष्ठपुलुरस्यास्याद्भुतकृतिमपूर्वांमाकण्यं तमेतं
स्वप्रासादमलङ्घ्युं न्यमन्यत । परं शुद्धात्मना तदनुग्रहे नोरीकृते सूपेन्द्रोऽभिभाभी
तमभिनन्दयितुं स्वयं तदन्तिकमुपेतवान् । अथ व्यतीतेषु बहुषु वत्सरेषु कृष्टीतमानाकृति-
र्दिव्यपुरुषोऽयं स्वधर्मरक्षणसक्षणःसत्यतासमर्थनाय कदाचित्तरोभविष्यति ध्रुवमिति जनतायां
वार्ता प्रथितासीत् । प्रचण्डातपवर्षासु स्वहृदिरदेशयष्टिमिन्द्रियसंयमेन क्लेशयमानस्या-
नवरतप्रजागणे ज्ञानयोगाच्छ्रेष्ठपदमीप्सोस्तस्य दर्शनाकृतेन स्वात्मार्द्रं सम्नोपयितुं तदन्तिकं
यालुक्षीपुस्यबृहद् परःशतशः प्रतिदिनं स्माययी । यात्रिका नानाविधोपहारानानीय
तदीयपादयोः समीपं निदधुः । अमध्याह्नादामध्याह्नं ध्यायतस्तस्य वृक्षशङ्कुन्तकास्त-
वह्नोररि सन्तुष्टुय सार्धुरिका आस्तादयन्, नीलवर्णकपोताश्च शालीतण्डुलकणानुपा-
शुजत । योगिराज्यं शतार्धशतपदंशीयोऽपि नवर्षावनभूयित इव यमी । अहो प्रभावोऽयं
पलु तस्यानरमावस्य । तस्याननस्य देदीप्यमानच्छविं हृदिरताजितमारां शरीराकृतिं
तद्विन्यप्रभावशीमि विरालललललं दर्शं दर्शं वृद्धा युवतयश्च क्षणमनिमेषा दित्कृतामदेहा-
स्तस्युस्ततश्चात्यन्तं तं चकमिरे । तास्वासीत्करणसिंहराजस्य दुहिता भारतीनाम्नी कुन्द-
कुन्दमलसुकुमारान्मष्टिः कमललोचना बालार्कफेडकान्तिः पीयूषमधुरवचना विनयशीला
च ।” निराम्यैतत्प्रविस्मयनकृत्यं “ किं नृपमज्जापि कापायाम्यरधारिणि तापसे बहानुरागा
संवृते ” ति । वृद्धो मामायासयितुमुदवस्त, “ तथैव खलु । परं स्वप्रेम्णाः मिद्विरसाध्येनि
विज्ञानपयि दीवनेषुक्तभोगाधित्विलानुत्सृज्य तं पुण्यात्मानं स्वहृदयेधरं हृदमाकलयन्ती
तस्यैव ध्यानमनवरतमकनोत् सा । निराहारा निरानन्दः च राजकन्येयं क्रमेण हास्यवर्जिता
बभूव । तदीयां शरीरयष्टिं प्रतिदिनमधिगच्छित्वा दर्शं दर्शं सन्वर्त्तती तपितरी तामष्टुष्टैव
सह केचिद्राजकुमारेण तस्या विवाहवाहनिश्चयं कृतकन्ती । विदित्वैतद् भारती निराश्व-
शुजदेन दष्टेव भयविह्वला कृष्णायाऽवतस्थे । अथो गन्धन्तरामाषादुद्वाहस्य गृहंमिन्
दिने तपस्विनीयमयला सूर्यास्तमनाप्यागलक्षितादीवारिकैविचारभारविस्तरगतिपि हृदयेधर-
मुपनिशामुः दाहातद्भमपास्य पितुः प्रासादात्पलायनमकरोत् । हेमन्तक्षगिकरतन्ध्या-
सामयिकनीललोहितच्छायाव्याप्ते प्रदेशे सुरमिसुमनःसज्जमादाय हस्ते शनैः शनै-
र्गिरिकन्दराभिमुखमेव कथमप्येकला प्रातिष्ठ । अत्र पर्यतश्रेणीतः पर्वतश्रेणीमटप्या
अटवीमधिन्यक्षतोऽधिन्यकामन्तरा नासीत्कोऽपि पन्थाः सरलः । तत्रश्च श्वसनिरोधादति-

ध्वनेर्बधिराकृतकोशार्धान्तरालवर्तिप्रणिर्वास्य प्रशान्तप्रदोषेऽस्मिन् । श्रमेण ध्वनि-
 स्वादुचतरः समजनि । मेघपालकस्यात्मजः शीघ्रमुखाय कन्दरायाः सोपानपङ्क्तिं
 जवेनारोहत् । कम्पमानहृदया तपस्विनी भारती तरलदृष्टिर्व्याधमयाभिभूतेव
 कुरङ्गी दुःखपारावारे मञ्जरीवानन्यगतिक्का केशकलापमाश्रयन्ती निराशान्धकारे भष्टेव
 समाक्रोशान्मुक्तकण्ठम् । ' हा हा हतास्मी ' इति । विजनस्थलेऽस्मिन्नागमनेनातिक्रान्तविनयं
 क्षुण्णस्वाभिमानमाध्याने भेने । ततश्च विवर्णवदना स्वेदबिंदुस्नातललाटा च राजपुत्री
 बाष्पौघनिग्रहे प्रयतमाना केशा सन्पुटीकृत्व भूतलमाविलं चकार नयनजलधारया ।
 तुरङ्गसुरध्वनिः प्रतिक्षणमेधमानो गिरिकन्दरस्याधिक्यधिकं नेदीयान् दम्भोलिवन्नीपगतां
 भेने । " भगवन्, धायस्व मां त्रायस्वे 'ति भारती महात्मनः पादारविन्दयोर्निपत्य
 विततबाहुपल्लवा कण्डन्तततिर्लान्तपुष्पसिपिलितसुकुमाराद्रपट्टिः सकलगमन्यार्थवत् ।
 तत्क्षणं भागवतः कन्दरसोपानमूर्जो ' भूषतिभूषतिरि ' लुब्धराशेः सन्द्रासविषाणस्यः
 सवेगमवलम्ब प्राविताद् शुद्धम् । अभिरक्षणाय च गुप्तस्थानमन्विष्यन् ' पृष्टि तत्रागम्यन्तरको-
 षेऽन्तर्हिती भविष्याव ' इति कम्पमानो रत्नकन्यामसूचयत् । विभूते शिरसि तथा वैपमान-
 याऽऽपावमस्तकं षट्पदभारे परामूर्तस्तम्भोद्धृतकोणे निरुद्धपसो विलीनो यावत्तिष्ठति
 तावद्भारती करपल्लवी प्रसन्नं समपीडयन्नराशयेन । ' हा हा भूवमेव मे विनाशोऽद्य ।
 भूवमेव पतनम् । भूवमेव च मे पशुमारं माणम् । आशाङ्कप्रफुल्लितहृदयाः समायाताहमग्र
 सद्यस्तु वराक्षी मन्दभागो जन्मान्तरकुप्लुतफलभारिणी निराशापिशाचेन प्रस्तेदानीम् ' ।
 इति विभावयन्ती तपस्विनी मुहुर्मुहुर्भगवन्त्रायस्व मां त्रायस्वेति क्लृतेन कम्पमानेन च
 स्वरोज दृढतरद्वयाञ्जलिः कण्ठबाष्पकीलितवाक् कथं कथमप्यवादीत् । तदीयकण्ठोद्गार-
 प्रवाहेणेवाधुजलप्रवाहेण पर्यपर्यंत गुहा । तदीयकण्ठमर्मभेदि दीनप्रार्थनं पुष्पात्मनः
 श्रुतौ रक्षककरगृहीतस्य शिशोश्चाटुवचनमिव म्यपतन्न तु वामाया विमोडकानुनय इव । "
 अत्राप्यापकः क्षणमात्रं ध्यरमत् । परममत्स्या प्रतिमां विशालां निरीक्षमाणः स्मारं स्मारं
 पूर्वसंभृतं पुनर्मृदुस्वरेणाख्यातमुपाक्रमत — " अथोन्मीलितवेष्टाञ्जः शरीरासनादुत्थाय
 जीवं विततबाहुपुगल एधमानमहौदार्यो विलक्षविचक्षणः सत्यधर्मरक्षणसक्षणेऽभिरि-
 श्किपयेव नतशरीरः कन्यकाया ललाटमप्यमुपाजिघ्रदतिकारण्यनिर्दरेण च तां
 क्षालितवान् । प्रक्षानन्दमुधापूरुषावितान्तरङ्गायास्तस्याः समुद्विजितरोमाश्चायाः
 शङ्काकर्मः सपदि विद्रावितस्तस्याश्च विततमस्तकाया निमीलितवचनायाः पुरतश्चाट-
 पूर्वप्रमोदः लुलोके । ततश्च द्विद्विहास्यरूपान्तराभिभूतेव क्षणं निश्चलामूर्त्त
 स्वान्तःप्रेरितेव कथमपि व्यजानास्ता यत्स्वहृदयेभ्यस्तस्य किमप्यवर्णनीयं परिवर्तनं
 सम्भवतीति । सकलार्थं सकम्पं च यावदुद्धमयति सा शिरस्तावदतिदीनतामयं कन्दनं
 तन्मुखाजिःसरति स्म । अकण्ठे संश्राप्तरूपान्तरा पावितान्तराभा निमीलितलोचनपुगला
 स्मितविकसितानना भगवद्ध्यननिमग्नेव समुपजातहर्षेव नतशीर्षा यातिनां कण्टकक्षण-
 त्कारमप्यशृण्वतीव समतिष्ठत् । न चिराद्विधाभरणप्रबलचारुचक्षुः सुवर्णपटाम्बरधरो
 रोषभूर्जितलोचनो धराधिपः कर्णसिंहः सानुगः कन्दरं सवेगं प्रविश्य ' स्वास्ति निर्लज्जा

सम्भ्रान्ता भ्रष्टाश्च क्षणं यावन् निश्चला तिष्ठति तावदकस्मादतिभीषणा सकण्डकडाशब्दं
 सौदामिनी समदीप्यत । यावच्चास्ते चमिता कम्पमाना सखद्वलदाशब्दायमानदन्त-
 ततिस्तावत् सतद्वतडाशब्दं गुटिकास्थूलीधाराविन्दुभिर्वर्षितुमारब्ध मधवा । किञ्चित्प्यता-
 मूढाश्च यावन्निराशयाश्रुपूर्णाक्षी पलायमाना सप्रन्दं ध्यायति तावद्देवयोगात् कश्चित्पेप-
 पालस्य बहुराजानुभूतिभूसतिचरणयुगलः पृथ्वीवरार्धाच्छादितशरीरोऽपर्याप्ताशनपाण्डु-
 चदनो दीर्घदण्डधरकृशकरस्तत्सन्निधौ समापयौ । अयि किमिति रोदिपीति पृष्टा भाणवकेन
 तेन भारती तस्मै स्वमभीष्टं न्यवेदयत् । एहि तावन्मया सहेति तदीयद्वस्तमादाय
 दारकस्तां शनैः शनैर्वनमार्गेण गिरिकन्दरमनेपीत् । राजकन्या चातिथ्रान्ता स्वित्ताद्वयद्वि-
 र्विवर्णवदना दुःस्वदन्दशमानहृदया बहुना सार्धं समहायासं कतिपयघटिकाभिर्गिरिशिखरं
 प्राप्य गुहां पवित्रां प्रविश्य च पुण्यात्मानं सिद्धपुरुषं गाढध्याननिमग्नमालोकयत् । अयं
 बद्धाञ्जलिपुटा सकम्पं ससाध्वसं निरुच्छ्वासं च तमुपाययौ मन्दं मन्दं भारती । मेपपालस्य
 पुत्रस्तमोमयकोणे गह्वरस्यैकस्मिन् पातितोभयजानु समुपविश्य विलक्षणालोकमिमं
 व्यलोकयत् । संक्षुब्धं मानसमात्मनो निग्रहीतुं बलवश्रयतमाना राजकन्या चिरादनभिन-
 न्दितपानभोजना केतकीव पाण्डुरच्छविर्मांशमरमन्धरा ग्रीवां नमयन्ती स्वपादाग्रमेवाव-
 लोक्षयन्ती क्षणं तावत्पूर्णां तस्यै । ततश्च सिद्धात्मानमभ्यार्थयत् ' भगवन्, स्वीक्रियतां
 क्षुद्रजानोऽयमि ' ति । स च तदारुण्यं नयनयुगलमीपदुन्मील्य मन्दहासवदनो
 जोषमास्त । पुनस्तया प्रार्थितो विभूष शिरो निरुत्तर एव स्थितवान् । प्रसीद भगवन् ।
 भङ्गीक्रियतां तव किङ्करीयम्, निरस्ता पुण्यपादान्यां चेद्विनश्यति सा खलु । भगवत्पाद-
 पंकजयोः समर्पयतु सा जीवनमास्मीयमिति प्रह्वं पुनःपुनरभ्यर्थ्य जीवनाख्यानमात्मनः
 ह्रुदात्मनस्तस्य श्रुतिद्वन्द्वस्यातिथीकृतवती । ततथा । ' अहो भगवतः प्रथमदर्श-
 नात्प्रभृत्येव भगवति बद्धादरा समभवम् । ततश्च भगवतो दिव्यप्रभावचमत्कारपरम्परया
 कुसुमशरशरजातविद्वच्चित्त मनसिजावेशजनितानवरताभिलाषा सलज्जं कथमपि कतिपय-
 मासान् प्राणानधारयम् । प्रतिनरुतं स्वप्ने भगवत्पुण्यदर्शनवद्धानन्दं निन्दन्ती जाग्रती च
 भगवद्विभ्रं मानसभित्तिरयामाखिषन्ती कथमपि जीवनयात्रामयापयम् । नैराश्याच्च दिने
 दिने कृशीभूतां मां वीक्ष्य पितृचरणैः केनापि राजपुत्रेण सह मम विवाहे निश्चिते सति
 मर्मण्यभिहितेचोत्थीलितप्राणेषु च समभवम् । पर्यन्ते गत्यन्तरमपश्यन्त्यनभीष्टोद्वाहादा-
 त्मानमभिरक्षितुं पितुर्गंडाब्रिभृतं पलायमाना भगवतश्चरणान्छ्रयोः समीपमागतवती
 परममृदादस्मात्परिरक्षेद्भगवानि ' ति । एवं विलपन्त्या तयोपयाचितो भूपतेः कन्यया
 सिद्धात्मा प्रत्युवाच मृदुगिरा । ' वत्से, विरक्तः प्रपन्नमुखोपमोगाच्च विमुक्तोऽस्मि खलु ।
 अतोऽन्विष्यतामन्यः कोऽप्यनुस्मरन् ' इति । अनेन तस्य वचसा तद्वचनसुधारस-
 पिपासुम्यामिव कर्णाम्यामेकतानगाजडीकृताम्यामिव नयनाम्यां चित्रार्पितेवामवद्भारती ।
 मिथिदीतेव मिथिस्तब्धेव मिथिनिक्षेव मिथिस्तुब्धेव च सा समतिष्ठत् । सत्त्वात्
 पुण्यात्मनस्तस्य बाहू तमोमयकोणे तिष्ठितस्य भाणवकस्य श्रुतावमानुपीव । अयं
 यावद्भारती क्षणं स्थितिना तिष्ठति तावदधाति दूरासघटघटं प्रतिच्यनिर्घोटकनुराघात-

ध्वनेर्बधिरिहृतक्रोशार्थान्तरालवर्तिप्राग्विर्गतस्य प्रधानप्रदोषेऽस्मिन् । क्रमेण ध्वनि-
 र्वाद्युच्चतरः समजनि । मेघपालकस्याम्रजः शीघ्रमुन्याय कन्दरायाः सोपानपङ्क्तिं
 जवेनारोहत् । कम्पमानहृदया तपस्विनी भारती तरलदृष्टिर्वाधमयाभिभूतेव
 कुम्भी दुःखपारावरे मञ्जरीवानन्यागतिका केदारलपमारुह्यन्ती निराशान्धारे नष्टेव
 समप्रोशनमुक्तकण्ठम् । 'हा हा हवस्मी' ति । विजनस्यलेऽस्मिन्नागमनेनातिश्रान्तविनयं
 झुण्णत्वाभिमानमाध्याने मेने । ततश्च विवर्णवदना स्वेदवर्षदुःखातललाटा ॥ राजपुत्री
 बाष्पौघनिग्रहे प्रयतमाना कर्तुं सम्पुटीकृत्य भूतलमाविलं चरन् नयनजलधाराया ।
 तुरङ्गनुरध्वनिः प्रतिक्रममेधमानो गिरिकन्दरस्याधिकधिकं नेदीयान् दम्भोलिप्रीतिगतं
 मेजे । " भगवन्, श्रायस्व मां श्रायस्वे 'नि भारती महात्मनः पादारविन्दयोर्निपत्य
 विततबाहुपल्लवा ह्यण्डन्तवलिम्बानिपुण्यशिथिलितसुकुमाराग्रयणिः सकलगमभ्यार्ययत् ।
 तत्क्षणं मागवकः कन्दरसोपानमूर्जो 'भूषतिर्भूषतिरि' त्युच्चैराद्योक्तान् सन्प्राप्तविवर्णस्यः
 सवेगमवहन् प्राविशद् गुहाम् । अभिरक्षणाय च शुभस्थानमन्विष्यन् 'एहि तत्रान्यन्तरको-
 णेऽन्तर्हिती भविष्याय' इति कम्पमानां राजकन्यामसूचयत् । विधूते शिरसि तथा बेपमान-
 याऽऽपादमस्तर्कं बहुलन्धारे परागृहस्तमोष्ठवक्षणे निरुद्धामो त्रिहीनो यावत्तिष्ठति
 तावद्भारती करपल्लवी प्रथमं समपीडयन्धारयेत् । ' ॥ हा भूचमेव मे दिनारोऽध ।
 भूचमेव पतनम् । भूचमेव च मे पशुमारं भारणम् । आशाङ्कुरप्रफुलितहृदयाः समापाताहमत्र
 सपस्तु वराही मन्दभागा जन्मान्तरुद्धृष्टलभाशिनी निराशाविशाचेन प्रसेदानीम् ' ।
 इति विभावयन्ती तपस्विनी मुहुर्मुहुर्भगवन्छादयस्व मां श्रायस्वेति कातरेण कम्पमानेन च
 स्वरेण इदतरबद्धाङ्गलिः कण्ठवाष्पकीलितवाक् कथं कथमप्यवाप्तीत् । तदीयकर्णोद्गार-
 प्रवाहेणैवाश्रुजलप्रवाहेण पर्यपूर्यत गुहा । तदीयकर्णमर्ममेदि दीनप्रार्थनं पुण्यात्मनः
 श्रुती रक्षककरगृहीतस्य शिशोश्चादुवचनमिव न्यपतन्न तु वामाया विमोहकानुनय इव । "
 अत्राप्यायकः क्षणमात्रं प्यरमत् । परमभवत्या प्रथिमां विशालां निरीक्षमाणः स्मारं स्मारं
 पूर्वसंवृत्तं पुनर्मुदुस्वरेणाप्यातुमुपायमत — " अयोन्मीलितनेत्राक्षः शनैरासनादुत्थाय
 जोरं विततबाहुपुगट एधमानमहीवार्धो विलक्षविचक्षणः सन्धर्षनरक्षणमक्षणोऽभिरि-
 रक्षिष्येव नतभारीरः कन्यकाया ललाटमप्यमुपात्रिभ्रन्निस्त्रस्यनिर्हरेण च तां
 क्षालितवान् । महानन्दमुधापूरप्लावितान्तराद्यास्तस्याः स्मुदञ्चित्रोमाञ्चायाः
 शङ्कावर्धनः सपदि विद्रावितस्तस्याश्च विततमस्तस्या निमीलितनयनायाः पुरतश्चाट-
 पूर्वाप्रमोदः लुलोके । ततश्च किञ्चिद्वाण्यरूपान्तराभिभूतेव क्षणं निश्चलाभूत्
 स्यान्तःशरितेव कथमपि व्यजानात्सा यन्स्वहृदयेधरस्य किमप्यवर्गनीयं परिवर्तनं
 समवर्ततेति । सकातर्थं सकथ्यं च यावदुच्यमयति सा शिरस्तावदतिदीनतामयं प्रन्दनं
 तन्मुखात्रिःसरति स्म । अक्षणे संप्राप्तरूपान्तरा पावितान्तराभा निमीलितलोचनपुगला
 स्मितविक्रमितानना भगवद्भ्यानिममेव समुपजातहर्षेण नतशीर्षा वाजिनां कण्टकशय-
 स्कारमप्यशृण्वतीव समतिष्ठत् । न चिराद्विधामरणप्रवलाचरुचक्यः सुवर्गपटाम्बरधरो
 रोपवर्णितलोचनो धराधिपः करणसिंहः सानुगः कन्दरं स्वर्गं प्रतिदत्त ' क्वालि निलम्बा

कुलकलङ्किनी 'ति सगाग्रविशेषं सुधैरा कोपदलाहलवन्दीभूतास्यः । ततः पुरः समुपसृत्य तारस्वरेण पुनः सङ्गाजं 'क्वास्ति दूषको दुराग्रे' ति । भारती यावच्छिलावन्मीनमालम्य तिष्ठति तावद्भूपती रोपपावकातिरेकेण ज्वलन् बाहुमाग्नः स्फुरद्घातुकासिधरमुन्नमयन् क्व क्व भारतीः शुदीर्योच्चैस्तां प्रत्यधावसरमसम् । अथात्रि च तत्क्षणं कश्चिद् ध्वनिः सहसा । 'प्रतीक्षस्व, प्रतीक्षस्व । पश्य पश्य पुर' इति । उदीरितमात्रे वचनेऽस्मिन् कन्दारगर्भतः क्षणिकदीर्घनान्धकारेऽत्र यावद् देदीप्यते तावन्काचिन्मणिशिलामयप्रतिमा भूपते-
र्दृष्टिगोचरा भवति, पुण्यात्मा त्रिव्यपुरुषस्तिरोभूय तत्स्थाने विशालाऽचेतनापि परमसुखदायिनी कृत्रिमावृतिर्देहो । योगसमाधिनिमग्नस्यैव ध्यानपात्रितस्यैव सत्याधि-
पत्यानिर्निर्द्वेषमानप्रभावस्यैव सिद्धात्मनः केनापि सद्यः प्रविष्टिर्तिर्यं निपुणमालि-
खितास्ति । तमालोऽम्भोकिफमालोऽम्भालोकं करणसिंहस्तेनारुह्यूर्ध्वचमत्कारेण चकितचकितो विस्फारितलोचनः सरोमोद्गमः क्षणं भूलग्न इव समतिष्ठत् । तस्योऽग्नलङ्घोपाक्षिज्ज्वाला
शटिति निर्वापिताभूतावस्तुलङ्घाद्धाररोपमन्दाचिरेवावशिष्टाऽऽसीत् । तद्वानननिर्घुणरूपलेखा
क्षणान्मुदुतामापेदे । प्रतिमायाः पुरः सम्पुटीकृतकरीं जानुनतोपविष्टां बहुलपुष्पकोमला-
ङ्ग्यादि स्वात्मजां साक्षर्यं निरीक्षमाणो महीपतिः क्षणं जोषं स्थितवान् । ततः पृष्ठतः
परिवृण्व स्नानुजान् सम्बोध्योदगिरद् "धन्येयं क्लि मे नन्दिनी परमात्मनः प्रतिमायाः
पुरो ध्यायतां भक्तानामग्रिमभूता पाविता च स्वनिष्ठया । जन्मान्तरे कृतावदातकर्मा
दिष्यात्मनोऽनुग्रहभाजनभूतेह कम्पनि यल्लु ।"

अत्र प्रवयाः कथमे मन्दीभूतस्तरः स्मृतिनिष्प्रभोदरे सुचिरादवस्थितपुरातन-
धुलिभूतपीर्वापर्यसंघृतजातसंस्कारोद्गोपपराधीन इव कथानकनिवेदनाद् व्यपरमत ।
ताम्रवर्णप्रक्षोपस्थधमानान्धकारस्य पारं निरुपयक्षिष्य क्षणं तूष्णीं स्थितवान् । ततश्च
चिरान्मृतो रक्तदंष्टरी सविपार्द चिन्तयक्षिव मन्दं मन्दं निःशब्दं च समुत्थाय प्रतिमां
प्रति समुपेत्य तत्पुरः साष्टाङ्गनमस्कृति सप्रश्रयं न्यपतत् ।

*

*

*

अथ जागरितोऽहम् । उन्मीलितनयनोऽभितो दृष्टिं क्षिपन् विजनपर्वतसमी-
पगर्भिनी गृहस्य कस्यचिरउपनागारे शिवितोचितस्वप्नमधिशयानमात्मानमपश्यम् ।
कश्चित्स्यविरमिषद् मदीयनाडीं परीक्षमाणो मन्दन्तिकं नवतरीरस्तस्थौ । अहं तु मास-
द्वयप्रादं शयनं परिवर्त्तुं सैन्यदलं च पुनः संगन्तुं नातारम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

९. नजमदिलेलः

कस्मीरालङ्कारभूतां रत्नसचित्रमैखलामिव भुवो, मरुतोपन्यकेति रसिकैरन्वर्थं
वर्णितरमणीयतां सुवर्णमयीं धीनगरीमध्यवसं सोदरद्वितीयोऽहमेकदा मित्रस्यावयोः
कासिमनाक्षो नैकागृहम् । अथैकदा ॥ निखिलजगत्प्रसिद्धतद्दीप्तस्वामिनं कंचिद-
रयदेशीयमहानुभावमधिकृत्य विलक्षणं कथानकमेकं कथयामास । धीनगरस्य गमित्रवला-
न्योद्देशस्य विविक्तकोण एकस्मिन्संस्थापित आसीदयं मन्दाविलासपूर्णं नौकालयः । अथास्यां
शारदशर्वाणां शर्वरीसार्वभौमकिरणममुलसितायां मोगलविशेषोपस्फुरोन्मदितस्त्राणुभोज-
नोत्तरं काफोति पानीयविशेषं पातुं नौकायं समावृष्ट मञ्चिकासु सुखमुपविष्टास्त्रयो वयम् ।
कालाद्बहुनियात् प्राक् पादशालायामभोज्यं कांश्चिद्भूतमोदमन्त्रमोहितान्स्वैच्छानुकूलमची-
करन्नामिमः । एकत्रानुपस्थितमपि कञ्चिन्प्राणवक्रमात्मने एवमलेखयन्तः । अयं बहुः
कासिममद्वेष्टिनि विरितमासीत्सर्वेषामतो मृशं विस्मयं प्रापुः सर्वे । परवशीकरणस्वाभीष्ट-
साधन आत्मनः प्रभावस्य प्रत्ययं स्वयद्वचराणां चित्तेषु छदं स्थापितवान् कासिमः ।
शारदविशदप्रियोऽयं सिद्धान्तमप्यप्रमाणीकृत्य बहुधाऽऽशङ्केऽस्मात् पर्यन्ते व्यस्तापदत ।
तथापि कथानिवेदनक्रमे श्रोतृन्सन्देहमभ्रान्तानालोकयन् मोमुद्यते स्म सः । आनन्ददेशे
कस्याश्चिन्पादशालायामावयोः सह कायिमेन परिचयोऽभूत् । आध्यात्मिकपारलौकिका-
द्यामात्मन्यवस्थानासु विश्वस्तम्भभूमिप्रभावयोः । विविधभावनामयचित्तोऽयं क्वचिदति-
सुखरः क्वचिन्सतिर्यग्धे मानी स्थितवान् । त्रिचित्रप्रकृतोर्विचक्षणस्यास्येतरकुमारम्यो
वैशिष्ट्यं किमप्यासीत् । बाल्याप्रभृति महार्हरन्मन्त्रेण विमोहोऽस्य प्रमेण समेषमा-
नोऽलीकिकोऽभूद्यौवने । यत्र यत्र च प्रयाटयत्र तत्र रत्नसङ्घयमकार्षीत् सः । दिष्टया
समृद्धकुलोद्भवस्यास्य वित्तस्य गणना नासीत् ।

अथाप्य विभावयोः सीन्दूर्यतिशयविमोहिताः परःशतपुण्डरीकपरिलसितं दलालय-
सरोवरं दिनाच्छादितदिमांशुसुम्निहिमाच्छशिखराणि च निरीक्षमाण्य ग्रीष्मे सुलावहानां
वातानां स्पर्शसुखमनुभवन्तः पयःकेनचिन्वरा ज्योत्स्नया दिग्गुणितोन्माहाः प्रस्तुरच्चन्द्र-
कलोकणिलभ्रमद्भ्रमरसङ्घास्वरं शृण्वन्त्यथ वर्षं कञ्चित्समयं सुखमवापयाम । अत्रान्तरे
सुवर्णमयं तमागुपायं कायिमः समुदीप्य सगदगदशब्दं तमास्तुधूमं मुखान्मेघमालामिवो-
दगिरत् । क्वचिक्चिन्ममानुजेनापि तस्मात्तमागुपायद्रूपानसुखं निरवेशि । मया तु
तमास्तुमोगानभिज्ञैरेव भाष्यम् । परतः पुरातनाच्यरामृत्यरत्नमन्त्रितकवचविशान्विमोह-
नविचारविषयजातमधिकृत्य संलापमकुर्वं वयम् । समयोऽस्मिन् कायिमोऽनुलसितचित्तः
पुरोनिहिताक्षोद्विस्वफलकमवलम्ब्य चञ्चलचमत्कारेण दिग्गुणितोन्माह इव बहुमारमत ।

‘अहो ! अन्वस्यो ज्योत्स्व विश्वसिति खलु विमोहनविधायाम् । परमतिविलक्ष-
णोऽनुभवो मया प्राप्तः किलैकदा ’ इति जगाद् कासिमः प्रोन्नैरस्फुर्य ग्रहसन् । तदीयो
विलक्षणहासः कुतूहलभावयोः सपदि समुपादयत् ।

‘न विद्यते जगति विमोहनविद्या कापि । क्वचिद् भावनायाः क्वचिःसंश्रयादपि संभ्रान्तान् मूढमतोन् विमोहनविद्यास्त्रेविदमात्मानं मन्यमानश्छात्रिको विमोहयति’ इति प्रत्यवादीन्ममानुजः सन्निर्वन्धं वादविवादप्रोत्साहित इव ।

‘तथापि कश्चिद्भूजस्त्विनं सुघटितशरीरं पुरुषं मदिच्छावशीभूतमिवालोकितावनह-
मेकदा’ इत्युक्त्वा सहसा व्यरमत्कासिमः ।

‘अपि त्वया वस्तुतः साक्षीकृतश्चित्तविकारोऽस्य’ इत्यविद्यासंशंसिस्वरेणापृच्छम् ।

कासिमस्तु प्रत्युत्तरमदत्त्वा समाधिस्थित इव क्षणं तूष्णीमास्त । तदीयतमाश्रुपात्रा-
न्तर्गतमुश्कमेवानवरतं सगडगडाशब्दमकार्षात् । कासिमो विदूरस्थदिमावृण्वहरिपर्वतोपरि
बद्धरुष्टिर्धूमपटलाच्छादिताननः सविचारः स्थितवान् ।

‘अपि त्वया विमोहनविद्यामोहितो जनोऽयं प्रत्यक्षीकृतः’ इति पुनरनुयुक्तो
मया कासिमोऽवदत् ।

‘अथ किम् । वस्तुतः साक्षीकृतो मया पुरुषस्पर्कस्य विमोहविकारः’ इति
किञ्चिन्स्खलितवाचा स्वप्नादुद्धोषित इव न्यगदत्कासिमः । ततश्च कञ्चुक्कोशे इस्तवस्त्र-
मादाशुं हस्तं न्यवेशयन् मः । विलक्षणकपाप्यानस्य प्रस्तावनासूचकमस्य चेद्विदमिदमि-
त्यज्ञानीव खलु ।

‘मदीयकृपामाकर्ण्य किं वक्ष्यते युवाम्यामिति पूर्वमेव वेधि’ इति सगूढार्थमप्रवी-
त्कासिमः ।

‘किमुदिश्यास्ति ते निवेदनम्’ इति पृष्टवानहम् । कासिमस्तु सचिन्तं तमाश्रुपात्रं
सवेगमाध्मातुमुपाश्रित ।

‘निवेद्यतां कथा नोचेत्तव सिद्धान्ते न मनागपि विश्वसिष्यावः’ इति ममानुजे-
नामियुक्त इव कासिमः पुनः सशङ्कमिवाग्रवीत् ।

‘कथावसाने किं वक्ष्यथो युवामिति विदितमेव मे । परमनुभवस्त्वयमपूर्वः खलु ।
अन्यः कोऽपि जनो व्यवहारोऽपि धीरोऽपि वाट्यानुमयेन मुहूर्तमात्रमपि सन्ग्रामितोऽ-
भविष्यन्’ इत्युदीय रजनीकरकरनिकरेण देदीप्यमानानि हीरकखण्डानीव दलाप्यसरतो
जलानि निपुणं निरीक्षमाणः कथां कथयितुमारब्धवान् ।

‘अतिरमणीयरञ्ज्यामस्यां नन्दनवनमद्यो स्थलेऽस्मिन् विचित्रकथाख्यानं जानुरूपं
रिड । सुराह्वनानामिनिहासाख्यानं शोभेत् तावत् । कथानरुमिदं कुमारकीदामण्डलस्य
श्रवणानुरूपं गतु । तथापि युवयोः धृत्वाहलपूर्वैः कथयिष्ये ह्य ।

‘शुनो भवद्भ्यां नजमदिलेखनाम्यो प्रथितकीर्तनं नजममिलवन्धनार्थनाशोऽहेतुदीर-
कस्य सौन्दर्यातिशयः । अथ वप्सरदशाद्याग्राह्य निरियावाङ्मोहनस्वरासीत्स्थानचीनादिरेतेषु
कृतपर्वतनेन मोहभर्षामाग्यादिनवना मया हीरकमुकुटमिदमालोकि ।’

अत्राख्यानकोऽकाण्डे विराम्य लघुफलकस्य वान्मृदुनपदनिर्वा हस्तपद्धतेनामासीत् । ततश्च विद्वदोद्देशवद्दृष्टिर्यादृचिन्तनमन्यमानमग्न इव क्षणं तूर्णमसूयात् । 'अप्येव विचिन्तयति कच्चिदभिजाते र्वानदेशीयं मन्दारिण इति तद्वेशीयन्पदिष्टमि' त्याकठिनं मया । प्रादुर्जना द्वि मचोन्देशोपस्य उत्सव महातुमावत्स्य मग्नमैरारुविद्वशीति इति-वर्णनं रत्नानि कास्मिमेन तस्मादिमोहनविधिना मोहितादात्मसात्कृतान्दामद्विदि । अतः कुतइलपरवशो रुदनिवासस्थानाभिजातस्य वतां श्रोतुकामः सन्तुज औन्मुख्यभागव-स्थितोऽग्रम् । शगोत्वं कामिमोऽपि निवेद्ययितुमुपाकृतम् ।

"अथ विस्मयैतोज्ज्वलं मोहमयीं प्रणामनेन मया विनृत्यमुत्तात् सफटमुवन-विष्वात्सल्य नजमदिखेलनाशो हीरकस्य वृत्तं समादर्यं । मग्नश्रेष्ठस्य वर्जनं श्रावं श्रावं मज्जातकुललोऽहं तममृदुनमि इत्यागतं वृत्तकोऽरवदेशीयस्य शैवमहातुमावत्स्य निवामि मां प्रापयेति विनृत्यनम्यायेवं । परं कादाङ्गमं तस्यां रात्री प्रसूयाम्यामोऽर्प्या मुन्तासाल्यो ममाम्पयनं तस्मिन्काङ्क्षुं नापारयत् । तयानि केन शैवमहादोषस्य क्षामस्थाने तिष्ठति स्वयमेव तत्सन्देशात्वा तस्मिन्नेव दिने गतवानहम् । अरवदेशीयोऽयमच्युतराहमानामिपेनः पयोधेस्तटे मोहमय्युपकण्डे वर्डीनामोद्देशे विविकं किञ्चिद्विचिन्तनमपि मुन्दरं मन्दिर-मधुवास । तस्मिन्वासरे नागपञ्चनमहोत्सवनिमित्तेन शैवमहादोषस्यालपस्य पृष्ठभागे समुद्रोपकण्डस्ये महाजनसमूहः क्षीरसन्तृवपाग्रहस्यो न्यामस्तपंगविधये सममीमिष्यत् । क्षीरपुरावाढानां प्रमुदितानां कलकलध्वनिना प्रणयनविगाढं पिङ्गतामयं जलधेस्तटम् । पद्मगोमुत्तादीनां निनादः कर्णकोऽन्यत्रमग्रावि । अन्तरान्तर महीसुतागो मन्त्रपटन-प्यग्रयत् । अथ प्रापादस्य प्रवेगमडाद्वारं प्रविष्टे गृहस्थामिने निजाऽविनिर्गोदराजेन वेवष्टेमानुगम्यमानं नानासुगन्धसुमममृदुलस्त्रिपुण्ड्रवादिशयां गतायते ज्वलन्तमद्राक्षम् । भूमूत्सवद्वगाग्र दृष्टयामो दीर्घबाहुः सान्द्रक्ष्मदुर्दक्षिणप्रशिविशालललाटोऽक्षरप्रतिम-न्यनी महातुमावोऽग्रम् ।"

अथ कामिमन्त्रमातुनात्रं निर्वापितं पुनरुद्दीपयितुं क्षणे व्यरमत् । ततश्च धूमपटलं मुत्तागुहिरस्यनपुगलं च मुदुर्तं निर्मास्य मूयो वनुमुपाकृतम् ।

"शैवमहादुल्लहमानः स्वदेशाचारमुख्येण परमातिथ्येन चिरपरिचितमिव मां भूरि संभाज्य महर्षेण प्रमुदितान्तरद्वमिवाभ्रनं प्रार्क्षयत् । मन्दिरस्य सुमेन ममाऽष्टपुर्वम्यापि सम्बन्धि वृत्तं निक्षिप्तार्पात्पत्येति स्फुट्यममृत् । वृत्तनमस्तत्रिप्रस्तावना-पुष्टमुत्तानस्यमत्रिग्यं पुण्यकुञ्जं प्रति मां महानागोऽप्यमनयत् । तदीयमेवको कोहन-दृष्टविनुरक्षोष्णीर्ष्योः शोयस्मर्त्यनित्रत्वामिनो निष्ठेऽन्वगात् ।

"अथ गृहस्थामिना सह चलयो मे पादः समुज्ज्वल्येकं दुग्धपूतं पिच्छपात्रं मार्गवृक्षदिक्कस्यस्य प्राचीनस्य समीपे निहितमग्रदशीत् । स्मितव्रिष्टि क्षमायाचनार्तामि-कानिक्षेपस्तुपुष्टे मया प्रनुवाच गृहपतिः । 'नागपञ्चमीमहोत्सवनिमित्तेनोपहारीवृत्तमे-तदम्पशीपमालाप्रयेज । मल्लदिनेऽस्मिन्विपक्षितारण्यस्य प्रायेज हिन्दुजनो नागाग्र

गृहक्षान्मन्यनः क्षीरोपदारेण प्रसादयती' ति शान्तवृत्तिना शैलमहोदयेन
 गम्भीरस्वरेण निरुद्धम् । पुरातनाचारे ब्रह्मादरोऽप्यहं किञ्चिन्सम्भ्रान्त इवास्मिपि ।
 अथासनमधिष्ठिते मयि मन्दं मन्दमान्द्रोत्यमानासु घटतिषु संवादमावधोः शुशुपुर्वि
 मौनमारुलयसु पतगकुलेषु जातिपुष्पविकासहर्षप्रकाशमुखरेषु द्विरेषु दक्षिणकरपल्लवे
 स्मश्रु परामृशान् साध्रैः सोऽसाहज्य 'अपि भवद्भिर्महाईमणीनां सम्प्रति नूतनगवेष-
 णमहारी' ति मृदुवचसोर्दुभाषया गृहपतिर्मांमपृच्छत् । इत्यनुयुक्तो मन्त्रोरागर्त
 हरिन्मणिजातं तस्मै सगौरवं प्रादर्शयम् । स च रत्ननिष्कर्मिणं सूक्ष्मं निरीक्ष्य तदुणाभिज्ञो
 मां नितरामभ्यनन्दत् । न चिराद्वातिष्यनियमाचारमनुसरन् शिराक्षदेशोत्पादितं स्वादु
 शर्यतं नाम पेयविशेषं समानीय प्रादादावाभ्यां सेवकः कुञ्जस्थीकृष्णिन्कोणे च मां
 ससंशयं निरीक्षमाणो जोषं स्थितवान् । 'अपि श्रीमन्निरालोकि विडम्बितनक्षत्रपति-
 प्रमोऽन्वर्थनामा मदीयहीरकमणिर्नजमदिच्छेत्ताभिधेयः' इत्यनुयुक्तयान्मां गृहस्वामी
 मयि च कश्चिन्नशिरसि मेवकम्यात्मनस्तमानेतुमिच्छित्वैव निरदिशत् । कतिपयक्षणोत्तरं
 क्षीरोयमन्जुपाकरः सेवकः पुष्पकुञ्जं परावृत्त्य स्वामिनः पुरस्तात्तां निधाय क्षणं तत्रैव
 थिलम्यानिच्छयेव ततोऽपासरत् । पेटिकामेनामुद्धाज्य शैलमहोदयेन दातव्यमापतोलस्य
 देदीप्यमानस्य हीरकमणेर्यज्ञेन ममाक्षियुगलं साफल्यं नीतम् । स्वप्रभाधर्पितसकलजग-
 न्मणिजातः स्वदीप्याऽऽकर्षयित्वा रिषेषां मनांसि सपद्येव मां हीरकतल्लजोऽयं व्यमोहयत् ।
 अथलोहितमात्रमेवमद्वितीयामूल्योपलब्धं स्वकीयं कर्तुमुक्कणप्रधीनोऽभवम् । 'एतं केतुमि-
 ष्टामि धीमतः' इति सादरमाभाषितो मया 'महीपतेर्धनप्राप्त्या अपि नितं विक्रेष्ये' इति
 प्रोष्य स तस्यामूल्योपलब्धस्य वृत्तं मे व्यवेदयत्तथा । 'रत्नस्यास्योदारगाथापरम्परया
 रिमोहिता मोगलधराधिषा अकथरज्जगिरादय इत्यनिहामिश्रः प्राहुः किल । मोगलसार्व-
 भीमस्य राज्ञः प्रणनिर्दिष्टोपश्रियायाः सुराङ्गनाजिचराया नूरजहानाप्यायाः प्रथित-
 छारण्यदीर्घैः केदारकटाक्षं भूषयामासः यमि'ति । अथ रत्नमिदं निपुणं निरूपयन्पुरातन-
 मोगलमाध्याग्येतिहासः साक्येन तस्य देदीप्यमानरश्मिषु प्रतिविम्बित इवेत्याकलयम् ।
 क्षणं च रिमोहागरे निमग्न इव स्थितोऽहम् । शैलमहोदयस्य तु मेरस्यो मां सशङ्कं सरोर्यं
 च निरीक्षमाण आसत् ।

"अथ नञमदिलेलहीरकोपलमगेरनवस्तचिन्तनेकतानमानसोऽहं केनापि सन्धानेन तमात्मसात्कर्तुं निरचिनवम् । चिरं तत्स्वामिनं ग्राहं व्यचिन्तयम् । ॥ जाने किमश्रोम-
हानुभावोऽयं तदा परं कथमपि गतदिन इवाद्यापि तत्साक्षिण्यं व्यमानयम् । रात्रौ च स्वप्ने
निजहीरकं मे ससौहार्दमुपनयन्तं तमपश्यम् । यावदुत्थाय तमभूल्यं भगिमादातु
प्रसात्यामि करद्वयं तावत्तिरोहितोऽमृदरवदेसीयमहाभागोऽयम् । प्रबुद्धश्चाहं भञ्जमनो-
रथोऽपि रत्नमिदं कथमपि देवयोगान्मदस्तगतं भवितेवेत्यकलयम् ।"

अथात्म-सुहृन्मुहूर्तमत्र विरम्याम्यण्डेऽवस्थ च गौकागृहस्थापस्तलं सपदि कोतो-
मन्त्रपात्रो न्यवर्तत । अथ वावत्तेदिकमुदाहृतृदाकरमत्युज्ज्वलं हीरकं नीं प्रदर्शयत् ।
'किमेतत् ? किमेतत् ? नञमदिलेलहीरकमणिः किम्' इति सगम्भ्रमं साक्षर्यं चाहम-
पृच्छम् । 'तस्य प्रतिहृतिरेवेयम् । इयं सातु सायिवाऽनुकृतिस्तस्य हीरकस्ये' ति श्रोष्य
निश्चिन्तं च प्रहस्य कासिमस्तद्वृत्तं निवेदयितुमुपाश्रमत यथा—

"निश्चिलनिरायां च तस्यामुत्तिङ्गनेत्रेण यायिषायां मया शोखमहोदयस्याकाण्डे
संवृत्तं निधननतिशोचनीयं वदीपहीरकस्य च गृहतिरोधानं घृत्तपत्रद्वाराऽशोधि
प्रातस्तारम् ।"

'कथं कथम्' इति ममानुजः कासिमस्य शुष्कस्वरेण विस्मितो समुदिरपत् ।
'अथ कथं त्वया प्रतिहृतिरियमधिगता' इत्यहमपि स्हसाऽपृच्छम् । कामिमेऽथ
नविलक्षणहस्तविक्षेपं तूर्णीं स्थिते ममानुजोऽहं च साराही सम्भ्रमेण घूर्णितचेतसाविव
परस्परमवालोक्यवदि । क्षणोत्तरं कासिमः पुनरुपन्यस्तुमारब्धवान् ।

"अथ मध्याह्ने शोखमहोदयस्य मृत्युविचारणासमितिस्तथासादे मेष्ठिप्यतीति
विशपितोऽहमधिमरिमिः । तद्रूपनिधनाद्याहृक्षणेऽहमस्यान्तिस्मृत्याऽसमित्यधिकारिणो
मदीयसाक्ष्यममार्गम् । अतः समाप्तप्रातर्विधिः सत्वरं शोखमहोदयानामालयं समासाद्य नृसु-
मीमांसकानां समितिं मुखप्रकोष्ठे संमिळित्वामदाक्षम् । दिवंगतस्य स्वामिनः संमिळिते
परिवारे वृद्धोऽयिस्त्रितीयः सेवको मद्दृष्टिगोचरोऽभूत् । प्रविशति मयि मुखपाठां न्यक्षिपदयं
सकोपं कटाक्षम् । अथ विचारणाप्रारम्भात्पूर्वं नित्यपार्थस्य विष्टर इन्द्रितेन सभाष्यक्षेण
मूचितेऽहं जेषमुपादिदाम् । अथ चञ्चललोचनः सेवकः साक्ष्यप्रदानायाशपितः साराहं
मामनवरत्नं तिरोधमागो ह्यलर्न वृत्तं कथयितुं सगद्गदमारब्धवान् ।

"अहो दीनरक्षकः । परेतुरासन्ध्योपासनं पूज्यपादालां मदीयस्वामिनामभूल्य-
प्राणवत्ता शरीरिणात्कृत्यत्तमासीदवन्नितलम् ।" अत्र क्षणं विरतवचनोऽङ्गुल्या सौदत्यं
मामुद्दिश्य पुनरावधिमुपाश्रमत । "महाभावा इमे समीपवर्तिनो मरिजदस्य पुरोदितस्यो-
पासकम् प्रति संध्योपासनार्थमाह्वानाज्यागेव स्वामिनः सन्दर्शनाय समायाता मन्दिरमिदं
किं । कृतसन्काराः स्वामिभिरमी कुसुमकुञ्जं समानीताः । अहं च नित्यनियमानुसारेण
स्वामिनो निरुद्धेऽनुगम्य तयोः पार्श्वे स्थितवान् । न चिरात्तममृत्युहीरकमणिं समानेनु-
मादिष्टः स्वामिभिः क्षणमात्रमेव ती व्यसृजम् ।"

"अत्र निरुद्धकण्ठः कन्धुक्रान्तिव्यान्तेन नेत्रयुग्मं प्रमृज्योष्णं च निःश्वस्य विस्का-
रितनेत्राभ्यां ममवेद्य समभाषत ।

“न चिरात्सन्ध्योपासनार्थं प्रार्थनाक्रीडयास्तरणं भूतले विरचय्य वाटिकायाः पार्श्व-
भागे नेदिष्ठे संध्यामुपासितुमपासरम् । समापितसंध्योपासनक्रियो यावत् पुष्पकुञ्जं
निर्वर्तेऽहं हन्त तावत्प्रार्थनास्तरणे गतासुस्वामिनो विलोक्यामि । समुद्रादितपिधाना
हीरकमञ्जुपा रिक्ता तत्पार्श्वे स्थिताऽमीदि”ति ।

“इति निवेद्याधिकाचिक्मन्दीभूतस्वरो द्विगुणितद्वेपो सधूमज्जं मां निरूप्य विरत-
वचनो वातायनापुष्पकुञ्जस्य दिशं प्रयालोक्य दीर्घं च निःश्वस्य पुनः समुपाविशत् ।
अग्रान्तरे वाटिकायां विरचिता विष्टराः शोकापुष्पपादर्शनाय समायातानां मित्रजाति-
बान्धवरादीनां कृते तैः क्रमेण सम्पूर्णन्तः । मुखनालायाः समीपवर्तिनि प्रकोष्ठे पुरोहिताना-
मुत्तरक्रियामन्त्रान् पञ्चां शोकस्वरोऽनवरतं समाकृण्णि । ततो मुहूर्तं यावत् परितो जनैः
संशयोद्धारिः पर्यंपूर्यत समामण्डलं तावन्मां संजोष्य सभाध्यक्षः समभाषत ।

“‘शेण्महोदयानामाकस्मिकमृशुकारणं नाद्य यावद्विदितमस्माकम् । अन्तिमदर्शनं
तेषां भवद्विरुपलब्धमिति भवत्साक्ष्यनिवेदने कुतूहलमस्माकम् । तद्वैद्यमवलम्ब्य कथ्यतां
मर्ममेव । भवतामग्रागमनहेतुः । अपि चिरपरिचयाद्वा हीरकदर्शनकुतूहलाद्वा कुत
आयाताः । किमुक्तं शेण्महोदयैः । कियन्तं कालमवस्थिता यूयं सदनैऽस्मिन् ह्यः ।
इत्यादि विराकलव्य निवेद्यताम् ।’

“इत्याज्ञापितः सभाध्यक्षेण परिस्थित्याकुलोऽहं किंचिद्दोलायमानमानसः कतिपय-
क्षणान्नोपमवस्थाय शेण्माकुलमहोदयानां प्रथमदर्शनादारम्भावयोः संलापो हीरकदर्शन-
मभिनन्दनं निर्गम इत्यादि वृत्तान्तं सविस्तरं न्यवेदयम् । विरतरचसि मयि मुग्धराला
भयानकनिःशाब्दतया मुहूर्तमावृताऽभूत् । क्षणेऽस्मिन् संग्राससन्देहमिधितचिन्ताभिभूतचेता
मनस्यकरयम् । ‘प्रायेण शेण्महोदयानां घातुकं मां शङ्कते जनः । मां दण्डपाशवधस्तम्भं
प्रेरयिष्यन्त्यधिरारिणः । निरपराधिनमाम्भानं कथं नाम समर्थयेय । अव्यापारेषु व्यापार एव
व्यधायि मया हीरकदिच्छुणा । हीरकलिप्सा मे निविलदेशस्य सङ्ग्राहकाणां विदितेव ।
शेण्महानुभारानां सजीवनामभितमदर्शनं मे स्यादिति सभाजनस्य संशयस्तत्पश्चात्त एष
मुप्यक्तः इदानीम् ।’ इत्थं नानाविधचिन्तासन्तानाश्रान्तो विवर्गयदनः मुप्यक्तुष्टो वेषमान-
हृदयो पाशदशरिपि तावत्पृष्ठस्य द्वारमुद्घाट्य मरणोत्तरदेहपरीक्षापटमाग्यात् भिषगी
॥ मुग्धराटो प्रारितनाम् । सभाध्यक्षस्य-पृष्ठया प्रेरितोऽप्रसीदेत्सप्योर्धया । ‘पाश-
कलङ्कारस्य चिदं गरलस्योमरस्य वा लक्षणं न संन्देयत आवाभ्याम् । भगो मृग्योः
धारण्यं न कस्मिन्नप्यासोर्धयितुं शक्यत’ इति ।

“‘ह्यः ! अत्ता ! अत्ता ! इन्द्रजालस्य कोऽपि दाहकः प्रसरोऽयम्’ इति
म्यशिरोऽविभिर्निर्दितावः न शेण्महोदयस्य निवस्यो मां मोत्वगविशेषं निरीक्षमाणः प्रोषैः
ममुदैरयत् । तदीयं वक्षो मुजगमृश्वर इवाप्यनत् प्रकोष्ठे मर्गः । सभामण्डले च
तावत्प्रणमिच्छिन्ना विताप्यता प्यराजत । अहं तु शिष्टशगविन्नाभासमङ्ग्यातुगैः
कस्मिन्नहृदयो भूतले वज्ररहितं स्थितवान् ।”

इत्युक्त्वा विरतनिवेदो गतवृत्तचिन्तनपरो विलक्षणस्मितास्यः क्षणं तूष्णीकमास्त
कासिमः । अर्धसमाप्तां तस्य कथामारुण्यार्वां चमत्कारित्वं सम्प्रान्ती च सावृतं परस्परं
व्यलोकयाव । प्रश्नपरस्परस्य योजित्वैव उक्तस्य । ततः कासिमेव पुनस्तन्यस्तुमारुधे
निरुद्धनिधामा अश्रुणुव ।

“अथाचिरात्समाध्यक्षो मामप्राक्षीत् । ‘अपि चिरान्महार्घरत्नसंग्रहे व्यावृता
भवन्तः’ इति । -

“श्रेष्ठमनिसञ्चयनमेव मे जीवनस्य प्रधानव्यवसाय आयीवनारम्भात् । तदर्थं च
देशादेशं पर्यटनं मम । पितृधनस्य भूविध्वंसस्य व्ययश्च । श्रेष्ठवदुल्लभहानुभाषणैरेव
स्वदीरकस्य भूशं मयाभिभूतस्य कथप्रत्याप्यानेन नितरां भग्नमनोरथो निराशाकुल-
स्वामयं ह्यः’ ।

“इति प्रत्युक्ते मया पुनर्गाढनिःशब्दताम्रनितनिजभवाधिरुक्ताहितमभूतधिसाधिकं
ममामण्डलम् । समाप्यक्षो मिषम्यामुमाम्यां कर्मसंलापमकरोत् । अहं च यावन्निः-
शब्दतया क्षिप्तमानो जोषमवस्थितस्तावन्निपजोरेकमपृच्छसमाप्यक्षः ।

‘अपि केनापि विमोहविद्याप्रयोगेण प्राणानरुहं पावत’ इति ।

“प्रभेननेन समाप्यतेः संप्राप्त्याभिभूतः क्षणं निरुद्धश्चासौ नृतशिरा निश्चलश्च
स्थितवानहम् । पुरातनचीनमन्दारिणस्य मरकतमणीनां च विषयो मत्सृगिसरणीं सरनस-
मगादत ।” अथ पुनर्विरतवचाः कासिमः ।

‘विमोहविद्याभियोगाचीनदेशीयमहाजनस्य मरकतमणिप्राप्तये प्राणा अरुहता-
स्त्वयेति किंवदन्तीं विचिन्तयसि किम्’ इति पृष्टप्रायो मयेष्टितमात्रेण पुनः मन्भाषितु-
मुपाक्रमत मिषमावधोः ।

“अनुप्राधानां केचन जना विगतासवो जाता इति ध्रुमसि मयेति मिषजा
प्रत्युक्ते पुनरुमाभ्यामगर्दकारान्वां कणांलापमकरोदध्यक्षः । चिन्तापरश्चाहं महानर्थात्तां-
निपतनोन्मुखमाभासमवायोधम् ।”

‘कुतः ? कथम् ?’ इति सविशेषहस्तेनानुजेन मे समुक्षीरितम् ।

“यतो नजमदिलेलहीकं फ्रेनुर्मिष्टं शैलमहोदयश्च सद्व्यर्थेणा प्रप्याप्यातेति
प्रतिपद्य दीपपात्रतां नीतवानहमन्मानम् । चीनमन्दारिणस्य च सूतवृत्तं प्रायो विदित-
गामीद्विषेपाय । क्षणेऽस्मिन् पैताच्या छायायाऽऽकृतमाभ्याममकलयम् । दीरकस्य रश्मि-
जातमालाम्यरेणान्धीकृत इव आन्तमस्तमोऽभवम् । कस्यायमानायां निःशब्दताकाळ-
कटायां मिषम्यां समाप्य संमन्त्रयमागे भयदस्तदेहात्यन्तो निरुद्धनिधायतः
स्थितवानहम् । तेषां मन्त्रगत्याहमेव विषय इत्यत्र सन्देहलेखोऽपि नासीत् । अथ
तावन्मन्दिरस्यान्ततः पुरोहितानां मन्त्रपञ्चमलिखलस्य क्षणकारणाद् व्याप्रापि । तदेतन्
कचिद् ध्येयमश्र्गं ततश्च पुनरधिकधिकोच्चैः समाकर्ण्य । पर्यन्ते च मन्दरदितमिवारा-
चीयत । किञ्चिन्नलोचं सह्या सदनस्य बहिर्भागे कस्याचिद् गुरुपादविशेषः श्रुतिगो-

चरोऽभूत् । ततो विशालं प्रवेशद्वारमुद्घाट्य कश्चिन्मुच्यतितज्जरीरो इस्वाकृतिर्निर्विकाराननः
पुस्यो मुखदालां सहसा प्राविशत् । सोऽयं शैलमहोदयानां मालाकारः सभापतिं शनैः
शनैरुपेत्य 'पुण्यवादिष्वयमुपलब्धमिदं मये' इति सभागतानां न कमप्येकं विशिष्टमुद्दिश्य
ममितेः पुरः पङ्क्तिं वस्तु द्विविल्यधात् ।

'धियासीदस्तु तद्' इत्यधीस्तमुच्छ्रम् ।

"अभूत्किञ्चित्तज्जमदिदेलहीरक एव । मालाकरेणासौ पुष्पकुञ्जाघातिदूरनिहित-
दुग्धपात्रस्य समीपमुपलब्धः । 'तत्तद्वेदमपि मयाधिगतं तत्रैवे' इति ध्याय फगिनी
निर्मोक्तस्तेन प्रादतिं । व्याहरणं 'जानन्ति किं श्रीमन्तो यत्परेद्युर्नागपञ्चमीमहोत्सवोऽ-
भूदिति । सञ्चिमिच्छुपवनेऽथ सर्वतो दुग्धपात्राणि निहितान्यासन् । भुजङ्गहतद्वय कोऽपि
पीतदुग्धो घोरघेदितोत्तरमात्मनो निर्मोच्येन रित्माजनं सनाथीकृतवान्' इति ।

"तद्वचनमाकर्ण्य क्षणं सर्वे सभाजनाश्चित्रलिखिता इव भीखाः संतृप्ताः । अहं च
स्तब्धीभूतश्चतुर्षी स्थिरोष्ठ्य जोषं स्थितवान् । परितस्तावत्सभामण्डलस्य विस्मयोद्गार-
प्रवाहैः पर्यपूतेन मुरगदाला । सभापतिश्च कुतूहपरवशान् सभास्तारात् संवोध्य समभाषत ।
'अहो ! सर्वमिदानीं दोरान्दुलमहोदयानां निधनशरणं स्फुटमेवास्ति । न किञ्चिदप्यव-
शिष्यते निर्गयत्रिपयस्य । कामिममहाशया अपि संशयारोपान्मुक्ता इत्यभिनन्दीपाः
बलु' इति । कृतान्तमुत्तरकुहरादिर निर्गतमात्मानं मन्यमानः क्षणं विस्मृतात्मेव
स्थितवानहम् ।"

अथ रितवाक् अस्मिन्निमीलितक्षः क्षणं तृष्णीमस्थाय । शेषाब्दुलमहोदया-
नामास्मिन्मुप्योर्गुडताजालिकायामुद्ग्रथितायां कामिमे निपुणे निरूपयन् 'पद्मगत्यास्य
गारुडैनात्युप्रेण भाष्यमि'ति न्यगदम् ।

कामिमः—अयं स्मि । प्रोत्तर्जना हि तदा यस्मिन्नेक एव कस्याचित् फरालना-
विशेषस्यान्वीरि । शैरमहोदयाः संध्योपासनामनुतिष्ठन्तो दृष्टा तिमिरमाश्रेण ॥ प्रायो
गतामिवः स्युः ।

मन्मोदरः—कथं नाम भिषाग्यां ताभ्यां गारुडिष्यते न समलंश्यते ?

कामिमः—आः । विचित्रमेतत्बलु । परमतिरिक्तदृष्टोऽयं प्रसङ्गो यद् गारुडेन
निरुपराधे जने क्षणमार्थं दोषमारः समारोपितः ।

अहम्—किमभयजगमदिदेलहीरकस्य ?

कामिमः—शैरमहोदयेभ्यो हीरकस्यास्य भूष्यं यन्प्रदिशुतात् नत्वार्येनेव दिष्ट्या
तं वेतुमपायम् ।

मन्मोदरः—एतं भोः बालि ने विमोहनशिवविद्वान्कथा ? कार्य सिद्धान्तः
प्रमाणीकृत्यपेक्ष ।

कामिमः—वश्यमेव पुत्रामेवमिति प्रागेव व्यनक्ति मया ।

इति स्मन्मोदरीरिदक्षेण प्रथमपण कामिमेन मोहनशिवविद्वान्प्रास्ताव्यभाषः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

९. विधवोद्वाहसङ्कटम्

आर्यादेष्टा शुद्धिपुरे पार्वती नाम स्वदेवतकिञ्चने दाम्पत्यम् कुर्वाणा कश्चिद्ग-
भर्तृका । बाल्योद्वाहनरोचकमारुतिचानान् प्राप्तबालामिमां सुवर्गमवर्गाद्रीं कमललोचनां
यदुलवचनां केनचिद् बालवरेण पणिष्यथ तपिप्रयं दिवं गती । अचिराद्विवाहोत्तरं स
बालपतिरपि रादन्वगात् । सतः प्रभृति बालविषयेषु भर्तृवन्दुप्रबालये किङ्करीव दीनमाग
प्रतष्टोन्माहा कथमापि जीवनयात्राममाधेयत् । अथ प्रीटवयः प्राप्तायां तस्यां योगेन
विरदाचरं युग्माः कुम्भलपराश्व गाराहारीति मन्वर्त्मन्मर्त्यप्रभुर्भर्तृगुणैश्चरतीति
नैर्वाग्विष्टावपथाश्च व्यपुज्यत मा । श्वेतवामा द्वि मा कमनीयतमा विमला विशतिवर्ण-
वर्णीया मधुराहृतिविरेजे ।

अपामान्वादनिमां कृतानिलमाहरन्ती वस्त्रवर्णं धारन्ती गोमहिपात्रीन् रक्षन्ती
पाकगृहे प्रयस्यन्ती सा क्षणमपि विधातिमुग्रं नोपलेभे । तद्वदस्याम्भजः पञ्चवर्षयो
निर्व्याजमपुत्रालाभे तस्या एकमेवालम्बने यमूच । परं शिशुना तेन कश्चिद् क्रीडन्ती
पशुव्याधिवर्जितृष्णावपिष्यत । रात्रौ भोजनं परिवेष्य भाजनानि च प्रक्षारयतिध्यान्ताऽन्तः-
पुरस्य तमोमयकेणे दन्तुशागाम्प्राप्तं श्रावं मन्दलमग्नं भोक्तृममदमाना भूयिष्ठमंशं गोष्टं-
निधीं चरते शुनेऽद्राक्षपन्विनी । निनीधे च यदिःप्योरोद्विग्नं मलीमने कोणे व्यपिठ-
मवादी जगतिता चिरमयतिष्ठमाना निशां नोत्तवती । सुताऽपि हस्तिन स्वप्ने सुबान्
बन्धूनामोरात्रो दत्तं दत्तं सहस्रं प्राप्नुयत् । ततो वायुमूर्तिं निकटवर्तिगोष्टस्थित-
गारां बालविधुनिशब्दं च शृण्वन्नुच्चित्रनेत्रा निद्रासोपमगमयत् । अथवा मद्रामानन्दकारकं
देवस्य शिशुं ध्यायं ध्यायं किञ्चित्दिद्रामुगमल्लभ्य मा । प्रजाते च गोमन्त्रस्य इत्यारवेण
प्रबोधिना कोडनाय गोष्टममग्नम् ।

अथ गच्छ्यमु वपुं सुवार्तागिरिकन्द्रमिव कश्चिपुत्रा पार्वत्या हृदयमगाहत् ।
छौक्यनामगोचरमान्तर्यामिन्द्वयं मृगयन् कश्चिन् प्रवामी पार्वती कृपमनिधीं मासारीवा
पश्यन् रात्री च मनसा विचिन्तयन् मलिनं पुंस्मिन् व्यल्लभ्यत । दीपिकमयनिधि-
स्थिताञ्जनेश्वनिश्रासु विधगापि मनोद्वित्री पार्वत्येव तं चक्षुः । तस्या अपूर्वलागये दत्तं
दत्तं विमोहितोऽभूत्तस्तेऽविममिच्छम् । विधगातां दीलचं तु न स प्यजानात् । तथा
द्वि । शुद्धिपुरनिवास्मिन् कृपया अज्ञानधूलिमिलन्धा धर्माधर्मां जपश्यन् । तस्मान्पार्वत्या
मनोवृत्तिरपि जनारगदमयाद् बन्धुमन्त्रमाद्य परं संसृष्टिगतीन् । तथा मद्र विराय वपुःस-
नोऽपि प्रवामी तामुर्वृतं नाट्योत्तु । अन्ते द्विवरान्त्रयमेवोदनमन्त्रालोऽनुवृत्तः । एकदा
द्वि कृपाबलमुदृश्य जगद् गृहं निवर्तमानायाः पार्वत्याः पट्टिद्यायां भूमौ परममल्लत्
महमा च मा भूमौ न्ययत् । अत्यन्तधृतो घटो भंतिष्या रिक्तवस्त्रमग्नम् । स्पष्टमेतद्विजन-
मर्षीन् । वटुभां धान्यार्जनयनां पत्रितामालोऽस्मादुत्स्यो युवा माद्व्यजानविधीर्यया
तस्मिन्निधं मन्त्रमुत्स्य शनैस्तानुदम्यापयन् तत्रैव प्रष्टुः कृत्यो अहं पुनः स्वयमुदत्तं
वदनुगमपाप्य । अत्रत्यतः कदापि नाश्रानि तदेवद्विजं वचः । व्यतिरेकानेन धमकृता मा

व्यचिन्तयत् । असीद कृतं बान्धवैः प्रयुक्तं स्यादिति । ततोऽर्धमार्गं भवत्या घटं नेयामीति
 याचमानं ते मृदुवचसा निवार्य गृहं प्रति ययौ युवतिः । तस्या वचसि तज्जीवनकथा-
 निवेदकं किमप्यस्वनत् । नैसर्गिकबुद्धयैव तस्याश्चित्तमग्रहीत् तद्वनः । तमुदारचेतसं
 ध्यायं ध्यायं तस्या निरानन्दविविक्तमोमशङ्कन्दरे भास्वद्रश्मिज्वातमिव किमपि सुखं
 प्राविशत् । मुहुर्मुहुरचिन्तयत्सा तस्याभिजातस्य दीर्घबाहोः प्रियदर्शनः, तस्यानल्पसीजन्य
 च । कश्चित्तोऽपि मां ध्यायतीति विचारः कमेगं वृद्धिं गत्वा तस्या विविकृतदम्भवच्च-
 सयत् । यत्तदुहेनानेनोपलक्षिता, यत् प्रथमं पृथग् मज्जीवनयात्रायां मानुरीव संभावितेति
 ध्यायं ध्यायं रोमाञ्चिताऽभूपावैती । मञ्जुमात्रस्यास्य वापीतो निर्गमिष्यन्त्यां तस्यां
 बद्धष्टैः स्मेरानने तस्मिन्निषयात्रापासत् । ततश्च सइसा बान्धवानां कोपत्रात्यास्मरणमात्रेण
 कम्पितविमहा चिरं विनिद्राऽतिष्ठत् ।

तद्दशम्य स्वरुणोऽं गत्रस्त्रय्यामु प्रमदासु कृगजातिदूरे विज्ञते स्थडे प्रतिदिनं तौ
 परस्परसमागममुत्तममवभूताम् । पार्वत्या जीवनयात्राहेतुमात्रं नृगं सतां च यन्धूनामधि-
 राद् विवक्ष्य भृशं दुःखितोऽभूत् तद्वनः । तस्यानुकम्पासीजन्यसरलाचारादिशिरगुणा
 भावदुर्विधासं तस्याम् । तेनापि स्वपण्या आकृतिप्रकृतैः कथा तस्यै निवेदिता । निशम्य
 च तामधुनिदुभिरनुकम्पां व्यञ्जयन्ती तस्य भूपत्या प्रेमभाजनमभूत्सा । अधिराव तयोः
 सीदार्थं वृद्धिमगात् । विवशा भृगीव सा भान्तिराऽभूत्तस्मिन् । सोऽपि गरीयसाऽऽदरेण
 तां संभावयामास । चिरदुःखजं यदित्यं पुरा तदालने स्कुटमासीत्तदिदानीं विलयं गतं प्रकु-
 लगतं च प्राप्तं तन्मुन्यामुत्तमम् । तस्या रुग्णतरं बीर्यापि तामनादस्य बान्धवास्नास्मरणे
 व्यचिन्तयत् । प्रेयसी मे यदा भूयः सुप्रेती स्यात्तदा निरुन्मा भवेदिति प्रतीतो युग
 म्यलान्तरं तथा सइ यियामुनिर्जन्मनोगतं जातुचित्तस्यै न्यरेदयत् । तश्चिदाम्य रोमाञ्चिगृह-
 भावादकम्पनं पार्यती । भनि शर्वकृतेतद्विनीं तस्याश्चित्तज्जुहो रष्टं विडोपय मधुतेकि-
 निस्तां सान्त्वययशशीगुहा । 'मित्रे मा स्म भेरीः । कांचिज्जागरिकजोरेने पुरं गन्तव्य-
 माशान्याम् । तत्र त्वां धर्मतः परिनेयामि । न कदापि शिष्यो भविष्यात्' इति । सा
 च कथमना भारिनी सुवशीवेष्टं प्रागल्भ्योमवश्यमनोरहस्यं । सर्वं कथेतामयं तमश्च
 सइसा व्यतीकथ । क्षणज्जोरे तु यन्धूनां स्मृतिस्त्रयसि भवमुपमशीतनत् । मगदं च
 माऽप्रीत् । 'मर्त्यं मर्त्यं । परान्त्राऽस्मि गतु' । इति ननमुनी तस्यी सा । 'अहं भिया
 दयिते । निभृत् गतु मविष्यात्' । इति मयेमोक्तं तेन । क्षयोत्तं चोद्यमिजाननामपुङ्गी-
 नयनां तां निरक्षत गुहा । कथञ्चो गादानुरागं मूढयनयाः प्रियाया जोरं स्थितयथा
 भनुमोदं मया प्राप्तमिति मन्थातन्मरणः प्रत्यं छेष्टिमास्तोद । तन्नु संभ्रमातन्दगुन्दिदाम-
 पवर्गनीमनिमोदयेवताव्यां विविक्षाव्यन्येष्टां प्रशोरे गुह्यं स्थितयात् ।

संशयान् । इति प्रार्थितैर्विभिः प्रोक्तम् । 'गम्यतामिवो न संपादयिष्यामो विवाह-
मिमम् । धर्मलोपो भविष्यति विद्यवायाः पुनर्विवाहादि'ति । केचिदमुमुक्षुस्तदुद्गाहयितुं
प्रतिपन्नवन्तोऽपि तयोर्मममिच्छतां ज्ञात्वा तदर्थनां प्रयात्तव्युः । 'युवां प्राक्णावपि सुतरां
मिहवर्गी । युवयोः संयोगो वामधर्मः सलु स्यादिति'ति । पर्यन्ते लौकिकज्ञानविवर्जितोऽयं
प्रणयी विपण्यचेताः सम्प्रान्तत्र व्यवहारमुपययौ । 'निजहिन्दुर्न निगृहवतोर्युवयो-
र्विवाहो छेत्तप्रेयः साध्य' इति निवेदितं तेन । तदपि स्वीकृत्य प्रियां वोढुकामः स
सुखं तप्यनिर्धो जगाम । आह च । 'प्रिये क्षणादावयोर्विवाहः संपन्थये । केवलं व्यव-
हाराधिकृतस्य पुरुरस्य पुरत आवयोर्नामलेम्नं कार्यमिति । न कदापि तदेष्टो विवाहः
युगपूर्वः । तस्मात्संश्रान्ता सविन्मयमप्राप्तीया बहुमम् । 'अप्ययमुद्गाहविधिर्विद्यवानां
ह्ये कस्मितोऽस्ति' । न प्रयुवाच । 'प्रिये सवर्गयोः संयोगस्य धर्ममिदमर्थमेव विधि-
रैर्विधिरपि कस्वित' इति । कोऽर्थो न्तु छेत्तोऽग्रेति मन्मथमृच्छपार्वती । 'आरयो-
हिन्दुर्न निगृहमत्र किन्तु बालि मनागपि याथा । न सलु अर्थो भवेवानेन । मा
विमीहि प्रिये' इति तां स ममाश्रमयवद् । किन्तु पुष्टिपट्टिकेतरजगदभिमज्जवादाकु-
क्षितमतिः पार्वती स्वल्पाद्याऽश्वरी । 'विवाहविधिरयं वाङ्मयेऽङ्गपरमिय भाति मे
नलु । अनेन ज्ञातिवादां भवे'ति । अचिन्तयन्मा । 'अहो वंशपरम्परया ज्ञातितामि
यः भ्रष्टजानिहिन्दुर्निन्त्यमेव बहिष्कृतोऽवनिष्टेन यावत् प्रायश्चित्ता पुनः शुचिर्न भवेत् ।
सोऽहं पयातं मानमहमिषन्तं कालं पुनः स्वजातिक्षेपपार्श्वं भवेयम् । तथापि महं बहुमेन
निवर्तुं पातालमप्यवरोहं सज्जास्मि' । इति चिन्तामन्तान्नन्मावातेनोक्षितेव चिं
तोर्न स्थिता सा । तस्याः प्रत्यवादीन् 'प्रियतेभे ! आचारस्यान्वयलोऽस्मिन्निस्सृज्यामि ।
मूर्धस्तरुधितमेवाश्रितं त्वयी'ति । पुनरभाषत पार्वती 'बहुम, जानामि यत्प्रायश्चित्तं
एवो द्विजः स्वजान्या योन्यते । नोपेयावमीवं बहिष्कृतो भवतीति व्यवहारविचक्षणः
पूर्वजराशब्दादनुदिष्टाः स्मः । अतो बहिष्काराद्विभेदि । स्वयम्भूतो भवितुं बहिष्कारा-
नपि प्रविरोधं परं ज्ञातिर्बहिष्कारात्प्रमाणात् रक्षेयमिति'ति ।

तस्याश्चिन्तावाच्याभिहतां प्रियमी पुनः पुनः सान्त्वयामास । दीनदीना पार्वती
तु बहुमं सवार्थं प्रेक्षमाणा शिरश्च कम्पयमाना सगद्गदमगादत् । 'प्राणेश ! प्राप्तामिन्मुखाया
मम प्रतिकृतोऽस्ति विधिः । व्यवहारेऽस्मिन् संयतिं दातुं नोपेते किञ्च । मुहन्मणे !
क्षम्यतां क्षम्यतां इतमान्योऽयं जन' इति । ततः पुनः पुनरनुनीता तस्मै हृणमात्रं
श्रोत्रादितानि भूयः उद्गाविष्टाऽनिष्ट पार्वती । तत्रश्च तेनोपायान्तरं सूचयताऽन्यथितम् ।
'प्राणप्रिये ! मया सह निवस । धर्मपत्नीमिव त्वां संभावयिष्यामि । आमीवं त्वामभिर-
क्ष्यामी'ति । तस्यानुनयं नितम्य तस्या मनसि दोलायमाने मुहूर्ते सा चिन्ताकुला
जोषमम्यात् । अयं वर्त्तमाने छिन्निर्यमुत्तेजितः पुनरपि वक्तुं दधर्ष सः । 'अन्योन्यप्रेममवर्त्तनी
न कोऽप्यावांशास्तत्रि । अन्यन्तद्विज्ञे ग्रामे निवसामि । मन्मथकृन् विना क्षेप्रादिर्न
कोऽपि मूर्खटिपे याति ।' इति तेन पुनः पुनः समाश्रयिता सा दीर्घं निषस्य मन्दं पुनः
निरः कम्पयमाना देवोपइतचेष्टितेन निरुत्तत तस्या । क्षम्यते छिन्निर्यमुत्तमामान्मया

वचः कण्ठ एव व्यलीयत । पर्यन्ते बहुभास्वमनो निगृह्य गृधुवाचा साऽब्रवीत् । 'आर्याऽ-
हमधोगतिं भवतो नेतुं नेच्छामि । मल्लूते स्वार्थो न त्याज्यो भवद्भिर' ति । तथा
स्वनिश्चय इत्थं स्फुटं च्यतीकृते तस्मिन्मन्यन्तविपण्णचेता अभवत् ।

ततः कुतश्चिन्नोज्यमानीतं तेन । अल्पमेवाहारं कृतवन्ती तौ । निराशोद्विग्नः स
प्रकोष्ठ इतस्तस्तोऽचलद्युवा । पार्वती च मीनमाश्रित्य तस्यां चिन्ताकुला । धुलिपल्लिकायां
स्वकिङ्करीभावं बन्धुदौर्जन्यमित्यादिसंबद्धविचारतद्वैः सङ्कुलमभूत्तस्याश्वेतः । अकथयचा-
त्मने 'देवरस्य शिशुरेव ममैकमवलम्बनम् । कालेनातिक्रान्तदीप्तवः । स मयि बद्धादरः
खिद्येत् । प्रमाद्य प्राप्तप्रौढयया मां प्रति वासत्येनाचारिष्यति' । इत्यात्मानं समाधास्य
'सर्वमेव तन्मृते सार्द्धिष्य' इति हृदनिश्चयं यावन्मृतवती तावत्स्वप्नात् प्रियां नेतुं चरमं
प्रयत्नं कृतवानेव महाभागः । सोऽपि प्रयत्नो निष्फलतां गतः । 'क्षम्यतां क्षम्यतामिति
पाप्मपूर्णनयना निगद्य पार्वती बहुमस्य सङ्केतस्थानमप्यष्टुता ततोऽपासरत् । तां गच्छन्तीं
दृष्ट्वा तस्मिन्मृदत् । 'तिष्ठ तावत् प्रिये । असांप्रतमेकलया स्वया गन्तु धूमयानेनैतावदा
दीर्घमार्गेण । अहमागमिष्यामि स्वया सह । धुलिकं प्रापय्य स्वामह 'गमिष्यामि
यथेष्टमि' ति । ततः ॥ द्वे अभिज्ञानपत्रे अस्तीनात् । आकरिमकसङ्कट उपयोगार्थं तां
माप्रहं प्राहयामास दशरूप्यकपत्रं च ।

परेष्टुद्विमोऽवसिप्तप्रायः । परिहृन्ता शुभार्ता विमताश्च धुलिपल्लिकां प्राप
पार्वती । देवरस्यालक्ष्यं प्रतियान्तो मार्गे सा कृपं यदा व्यतिचक्राम तदा काश्चिन्नार्यस्तत्र
विरायमाणाः पार्वतीं प्रवारमालिनाम्बरामालोक्य प्रामजल्यैर्निर्भर्त्समाना तामुचोपेन्द्रगहसन् ।
उपेक्ष्य ताः सर्वा मन्दभागिनी नतमुनी प्रतिवृत्तप्रवागेन प्रहतेव देवरयासं समासदत् ।
गृहस्य प्राङ्गणं तमसा लिप्तमालोस्य विज्जनमपराङ्गं ययी सा । गोष्ठद्वारे तथाऽपावृते
नृगशय्यासु शयानो गोप्रजस्तां साभिर्जं व्यलोकयत् । स्वीरचारी शुनकश्च योऽन्यहं
गृहमायाति स्म सोऽद्य तस्याः कर्तुं प्रेम्णा छेदुमुपागमत् । तस्य शीर्षं छालयन्त्या तथा
मह प्रेम्णा संछाप कर्तुमिच्छन्तिर शुनक उर्ध्वरमपत् । सयागे प्रेमसंयुते तस्य नयने
वीक्ष्यामानुष्मया तस्या हृदयं व्यलीयते । 'भक्ष्यं ते दास्यामि तिष्ठ तावदि'ति तद्वचो
निशम्य तदनुपार्या भक्तिपरः शुनको जोषं स्थितवान् ।

तदनु गृहस्य वेदिगोपानमार्गेहर्णावती । महानमे निरिह्या छपुदीपिक्या गृहमर्ष-
प्रसन्नितमासीत् । तत्पादनाप्यमाकर्ण्य देवरस्य दितुर्गुपेर्निर्भरमुत्थानतः प्रधारितो
गृहाद्विः । पावण्य देहलीमतिशयमिति तावत्प्रतिवन्तर्गुहोदिधतेन कर्त्तव्यमिनामदध्यत ।
कालकथायै मुष्मन्तल्लाघवः प्रेमागृहाल्लुङ्घ्यैः पार्वतीमाह्वयन्देहत्यां रिधतवान् । अर्गेडे
प्रति पावण्या कर्तुं प्राप्सारण्य तावत्तस्य माता बोधवतीकृतानता सुबोता । 'आर्य-
कृत्कृतद्विनि पुनः पुनस्तान्मात्रि नृपयिपुमस्मद्गृहमि'ति । तल्लीलापपादेन यन्नादेव
पार्वती संगत्याऽभूत् । गृधुवालयैव तीमया घालनयाऽऽदिष्टा क्षणं गृहलोच तस्थी ।
ततः शनैः पदद्वयमपारमत् । कालकथा पुनः पुनस्तमाह्वयत् तां प्रति हर्षतां प्राप्तापप्य ।
पावण्य दिग्भारतां प्रपुनर्गतिं तावत्पुनस्तमाह्वयत्ता हर्षि वक्ष्यता प्रोदति ।

कङ्कणभराब्जो मातुः पाणिस्तु पुरः सर्पन्तं दारकं हृद्यदृश्यत् । तस्यास्तारस्वरञ्चोच्चैरश्रूयत
'मा गच्छ धातैतस्याः सखिषे । अस्पृश्यास्त्येपे' त्रि । 'कथमस्पृश्या मे मातुली' ति
विचिन्तयन्विषण्णस्तस्यौ डिम्भः । तां दीनां दर्शं दृशं निराशया रोदितुमारभत च ।
अयानाप्यभावोद्विग्ना तपस्विनीयं निष्कसितशुनीव दुःखमारोण सीदन्त्याम्भानं संधारयितुं
स्वस्तिकमरावृतमनीं कम्पमाना क्षमं तत्रैव तरथौ । ततश्च शनैः शनैर्वेदितोपानतोऽवरुह्य
माह्वानातिपञ्चमम् ।

इ गन्तव्यं कश्च साहाय्यं याचितव्य इति निराशाकुलाऽविन्तयत्सा । 'अत्र
पुष्टिकापुरे निवासोऽशक्त्यप्रायः खलु । वरं मरणं न मर्मच्छिन्दि दुर्बचांस्यज्ञानां
दुर्जनानां चाग्रत्यानाम् । आत्मघातश्चित्परिचितायां वाप्याम्.....नहि नडि । नास्ति
पातकं घोरतरम् । जन्मांतरकृतात्पातकात्परिणतमीदृशं जीवनमिह । अपि कुर्यां घोरं
पापकर्म यत् जन्मजन्मान्तरेऽपि कुरवस्थापानेव पक्वता भवेत् । तदूरे कुत्रापि
यास्यामि । पुण्यपुरे कापि शरणं लप्स्ये' इति निश्चितवती सा धूमयानस्थानकं
प्रति प्रतस्ये ।

कानिचित्पदानि चलितया तथा पृष्ठनः कस्यचिद्वरणपातज्वनिः श्रुयुवे । परिवृत्त्य
साऽपश्यत्तदगमामनो बहुभं सञ्चरमायानाम् । निश्चलैव तस्यौ सा । तरुणेन संनिधा
आगतोऽपि पृष्टा सा 'पुत्र गम्यते प्रिय इति' सर्वं वृत्तान्तमकथयत्तस्मै । श्रुत्वा तं
दुःखदमपि हृष्टोऽभूदन्त्यगतिरिति प्रिया मेऽधुना मया सहायास्पन्देवेति कथयन्त्या ।
प्रार्थयत् च तां तथा । 'क्षमस्व बहुभं क्षमस्व । शालोक्तविवाहविधिं विना स्वया सह
यातः पापयैव । तत् कुत्रापि प्रायः पुण्यपत्तने किंचिदनामपुष्टं भवेत्तत्रैव शरणार्थिन्सुविधा
जन्मैवया जीवनं यापयिष्य' इति । भूयो भूयः प्रार्थयत् सः । भूयो भूयः प्रयास्यान्ता
वज्रनिश्चया । "कालक्रमेणास्या अनायाध्रमे निरस्तस्या आलेख्यमूलं विवाहविधिमन्तरेण
मतपरिवर्तनं स्यात्, कदाचित् वैदिकविधिराविवाहं संपादयितुं श्रोतुं इति उद्यता भवेत्तुवेति
भङ्ग्यं तदगत्या सङ्ग पुण्यपुरं गन्वाऽनायाध्रमे कस्मिंश्चित् प्रत्यस्थापयताम् ।
'मन्याऽस्मिन्मणीयोऽयं जनः । साहाय्येन प्रयोजनं स्यात्तदा पत्रद्वारा ज्ञापयितव्यम्' ।
इत्युक्त्वा शिरःपदोऽप्यादापूर्णद्वयसङ्गो निर्गतः । पार्श्वे चोपमरोदधीं निमग्ना
वाप्याकुलेनैव पङ्क्तिगौरं यावत् पश्यन्ती स्थित्वा शनैः शनैर्गुह्यन्तर्गता ।

अथ संज्ञायाश्चतुर्विधस्तद्वारमन्त्रः कस्यचिन्मृगस्य वणिजो निषण्णः नियोजितः
 मन् दशमुदाहृतपत्रं मूर्धनः मामिच्छितमपाहरदिति प्राड्विवाकस्यादेशादेकवर्षपर्यन्त-
 मुपरिनिदिष्टे कारागारे न्यरोधि । सर्वमेतत्संभृत् नितराममहमभूमुनीत्याः । व्यचिन्तयद्य
 मा । ' कष्टकोटयं मरणादप्यतिरिच्यते खलु । वरं यदि पुत्रो मेऽप्यसिद्धं महे हि दुःख-
 दूषणमिदम् । अहो यदोन्मत्तः प्रागेव तदीयपितृपादा दिवं गता इति महानुग्रहः खलु
 विधेरि ' इति । भूयिष्ठा भास्तीययोषित इव हि पत्न्या बद्धनिष्ठा पुत्रस्य पुरतः मन्यवता-
 दर्शमभ्यमानानां गुणगणानवपत्तं प्रशंसन्ती सत्यदेवताया अपरिमितवैशिष्ट्यं बालहृदये
 हृदं निवेदयितुमहरहः प्रायतत साध्वी । परं इन्त प्रयत्ना इमे निष्पन्था एवमसिति
 विगलितार्थया समभूदियम् । तावत्प्रजनमदितं हरिं स्मारं स्मारं सुतं दिष्टुः मुनीतिरेकदा
 वैशाखमासे माघपक्षस्य चण्डालपञ्चम्यां चरालयं प्रति प्राचलत् । शीर्षाञ्चनि
 स्तलपद्म्यां शनः शनगण्डमयीं कयमपि यन्धनागारमासाद्य दहिर्धन्दिनामासजनस्य
 न तं द्रष्टुमासुख्यमात्रः सन्दोहमद्राक्षीत् । परतः स्वान्नजमुद्याने भूमिं रनन्तं न्यशामयत्
 च कनिष्ठापराधिनविशेषमेवाच्छलचम्पा । युवकस्तु निशितधूल्याप्रेणेव विदहन्त्यामेतां
 ममुपेत्य सौम्याहं मप्रेम च ममालिङ्गत् ।

कुमारः—अथ विमिश्रेतावान् विलम्बः कृतस्त्वया । दत्तनिमित्तमात्रं स्थितित्वेऽ
 शानुमंस्त्यते ।

इत्युक्त्वा सत्वेः बहुगुणजनप्रं भुवि निक्षिप्य विजगं कोणमुष्णतस्य जगतीमृगयत् ।
 कुतश्चिरापितामीति पुनरनुबुध्य सा संमृज्य स्वेदविन्दुचिक्षितं छलारं सहृदूश्चामम-
 वाशीमुनीतिर ' प्रामादितो दीर्घमार्गं शिथिलाङ्गया मया शीघ्रं चक्षितु न पाथेने षाल ' ।
 इत्यभिधाय ततोरेकस्वाथो विषमसिलायामुपविश्य पटवीवरमंपुट्टीकृतान् ग्राघण्डान्
 मुताय प्रादात् । निलशर्करामपाह्नकाक्षरान्मोदकान्मालोक्य, ' आ, अपि त्वयैव निष्पादिता
 ग्ने ' इति महर्षे साभिलाषं मिगद्य मानुशरणयोः मन्विधमुपविश्य च भूतले मिष्टमण्डान्
 विनोदं हन्तीरारच्यवनि माणवके मुनीतिरतिविषण्णहृदया जोषमतिष्ठत् ।

कुमारः—अथ, वनेऽथ कश्चिर्माम्मो महानुभावो येन सह संलपितुमर्हसि ।
 ममेहागमदिनाशराम्य चिरपरिचितः मुहुरिह अपि स्निग्धवेपः । सर्वैरपि पन्दिभिः
 ममाशिनोऽमी । प्रतिदिनमम्मान् विनोदयितुं रामायणं प्रोक्षः पठयेयः ।

इत्युक्त्वा मिष्टपरितमुषेन वस्तुमशमो प्यरमन्शनं बटुः । मुनिउत्तिमु पुरो बद्धरष्टिः
 मयाप्यलोचना स्वर्जावनस्य पूर्वापरशोचनीयमभूत्तस्मृतिपरम्परां चिन्तयन्ती ननुमुषी
 निश्चलैवावनिष्ठत् । कुमारस्तावत्पुनर्भुवरीभूय संलपितुमुपायमत । " एतादृशः पुण्या मा
 कुतः कारायां यासित इति न वेति हि । न कदापि आपनेऽयं क्षाम्यन्ममधिकृत्य । "

इति मुहूर्तान्नवनपयोक्षेत्रे चो त्रिपादगुन्यमानमायास्तस्याः कर्तृशङ्क्यां नास्ति
 मलु । मा हि यधिरात्रा पुत्रम्यायोगिदर्शनाग्लोकादिशयेनाभिभूता तद्वष्टुदृक्चदृष्टदुःखा-
 श्रमकारेण श्रवणकदुना नदीयक्षत्रमनाजलोक्षेन च " भागवतकृपा पूर्वजानां पुण्येन च

सितास्य शोचनीयदशामेतां प्रयक्षीकुरु नाजीवदि'ति पुनः पुनर्वन्यवाद कृतजतापुरःसरं परमात्मानमध्यासीत् ।

कुमारः — अय्य ! स्निह्यति भयि पुत्रनिर्विशेषं महाभागोऽयम् । मदभ्यां द्रष्टुमर्ह-
सीति मया प्रार्थितोऽयं किञ्चिदोल्लापमानचेता हेपित इव तूष्णीमनिष्ठम् । न जाने कथं
गतोऽस्ति । प्रायः पर्वतीशैले यातः स्यात् ।

सुनीतिः — पर्वतीदेवालयम् ?

कु० — नहि, नहि, । पर्वतीशैले सङ्गिहतास्मराणि संप्रेतुमेव ।

संयमितयाप्यप्रवाहा यावदेवा तपस्विनी स्तम्भिता निःशब्दा मुहूर्तं तिष्ठति
तावदन्यागतानां ततो निर्गम्योत्तरे घण्टानादः प्रोक्षकैरध्वनय्यध्वनय्य । तदाक्षयं
मप्यासनादुत्थितां तामभगन्मानकः ' कदा पुनरायास्यसी'ति । गृह्णन्तिपादस्यामजस्य
दुरवस्थादर्शनमसहमाना सा मन्ययादीद् ' वत्स, पुनरागन्तुं न पार्थते मया । रामदास-
पितृष्यस्तु प्रतिस्साहमायास्यति स्वकुशलवृत्तोपलब्ध्य । तेन साकं तवाभीष्टं खाद्यं
प्रेषयिष्यामि ' इति सगद्गदं निगाद्य तनुजस्य कुन्तलकलापपरिकलितमुत्तमान्नं परामृश्य
निरयासुनीतिः । पुत्रदर्शनोत्कण्ठितयापि तपस्विन्या पुनर्नैव तद्विशिष्टं दृष्टिक्षेपः कृतः ।

तावत्कुलदेवतां भगवतीं शान्तादुर्गामर्चयन्ती प्रोक्षस्वरेण मुहूर्ता रामदासेन
पठितां महाभारतकथां प्रविसायं सावधाने धृष्टशरीरं क्वचिद्वाप्री नेदिष्ठमदिरपुरोहिते-
नानुष्ठितस्य हरिकीर्तनस्य श्रवणेनात्मानं विशोधयन्ती, दिवा च सीबनादिकार्यैः स्वल्पद्रव्यं
समर्जन्ती पशुविनाशोत्तरं स्वजीवनं तृणाय मन्यमाना स्वपुत्रस्य कुशलमन्तरा विभूतेतर-
वासना पृतद्वया कथमपि कालमयापयसाध्वीयम् ।

अथाद्य मुतः कारालयान्मोक्षयत इति ध्रुवा सौत्कण्ठमाभानूद्वात्तं प्रतीक्षमाणा तस्य
क्षय्यागारं प्रत्यप्रजलमित्रितं सुन्यवस्थितं च विधाय तस्याभीष्टमिष्टखाद्यं निष्पाद्य मुखशा-
लायां भित्तिगतपल्लकेषु ख्यायितानि तात्रपात्राणि निपुणं निर्गम्य, प्रवेशद्वाराग्रेष्वलम्ब्य
मङ्गलसूचकसौकुमुदलम्बालामुपलिप्यागिरं, द्वारस्य बहिःकुट्टिममूले श्वेततस्मीतद्वारित-
चूर्णेन रचिररुचितेराचित्रार्णवं विरचय्य, मुखशालाया निर्मलकोणे स्थापितायाः
कुलदेवतायाः प्रतिमां नवदुर्लभ्यरेण परिधाप्य रूपित्वा च तद्वलाटमुपकुल्लेखकीरजः-
पुत्रपिङ्गरेण, भालतीमुभमालयालङ्कृत्य च तां, पराङ्गे सूनोर्धौतधवलवस्त्रजातस्य संशोष्य
प्लिद्राणि, पुनश्च तस्य निपुणे सपुटीकरणे सा ध्यातृताभूत् । मुहूर्तामशमस्तावदेनिक्रियम-
मनुमूय धीमन्महाभारतं प्रोक्षः पठस्तस्य महाराष्ट्रीयभाषया साजुशार्दं प्रयचनमकथति ।
क्वचित्तावत् समीपार्तिदिवमन्दिराइनवस्तं सार्वतनिरुषण्यनिनादः, क्वचिच्छेदीयसो ग्रामाद्
धान्यादिरितराकटपरम्परायाः कर्मिणः पट्टिकाग्रमार्गे स्वनन्, क्वचिद् ग्रामस्यार्धनग्नानान-
भेकाणां ग्रामचरस्ये कश्चररादौ धान्यकगन्नाताङ्कणमाक्रोशः, क्वचिष्शोशार्णं परिप्रीड-
मानानामन्येषां घृतां कलकलः शरणमोक्षतामयात् ।

रामदासः — अत्र समाप्तः शान्तिपर्वणि षड्विंशतिमोऽध्यायः ।

मु० — (कृतज्ञतापूर्वकम्) सुदीर्घं पञ्चिं भवद्विरयः । षड्वाहनसप्तत्रयोऽधुना । न विराट्पूर्वास्तमने भविष्यति । परं वन्धो नास्मावधि समायातः ।

रामदासः — समाश्रमिहि, भ्रातृजाये ।

मु० — (सकलवर्गम्) । अन्यन्याया निश्चितं स्वाधिकारिणः ।

रा० — नहि, नहि, । न ब्रह्माति मङ्गलक्षितमन्यया क्तु पारयेत् । नास्ति धर्मालयः कारागारः खलु । भवन्त्याः सुखस्य सन्ध्यावधिः समाप्तिं गतोऽयम् । तर्पयन् विमोक्षयेज्जी ।

मु० — कश्चिदस्तिगर्भं नवज्जिर्मनपोदृडिका । (तर्पयेति मङ्गलकर्मं सूचितं) कथमेव प्रत्यभात् ?

रा० — काराया विमोक्षार्थं न नर्मन् सुखपतिः । 'निष्कण्डोऽहं मामहवामिन् निस्सृष्टिम्' इत्यप्रदीपमा ह्यः ।

मु० — किं यन्दिता मङ्गलं वदन्त्योऽस्ति मम भूतः ? अहह ! केयं विधेयं यन्मारावामिनि जने स्निहायेपः ।

रा० — भ्रातृजाये ! विराट्स्मिन्तोऽपि कारायामनिन्याचारः पुरोऽपमिति वदन्त्यधिकारिणः । भवन्त्याः पुत्रोऽस्य परमप्रेमिषाप्रमिति शुभं मया ।

मु० — (भविष्यत्) किं भविष्यति घटोमे । इन्न विधेयमपि विदितास्ति मा तस्य स्तैयवार्ता ।

रा० — अहं शोकं, भ्रातृजाये । सर्वमपि पर्यन्ते शुभमेव भविष्यति । कारावासेन वन्द्यः शुद्धाचारो भविष्येति निश्चिनोमि ।

अथ क्रमेण मन्दिरस्य पण्डितनादेन ममेवमानेन मङ्गलं सुवीथेः पुत्रस्य पुनर्दर्शनाभ्युपगच्छेत् ।

मु० — (कम्पितद्वाराः सविशदम्) । सुदीर्घपरिध्रमस्य कीर्त्तानुमोदस्योऽयम् ।

रा० — अष्टमतिवेदेन । मङ्गलद्विनेऽस्मिन् नवक्या विधूय स्ववेशोकावहचिन्तनं प्रमत्तमना भाष्यम् । न विराट्प्राप्त्यापि नन्दनो भवन्तीयमन्दावन्दयनञ्जलिन्दुभिः स्नायितुम् ।

मु० — (मित्रस्य वचनमभ्यावर्त्तय) । नैकवर्षपर्यन्तं कञ्चनद्विन्दुवस्त्रलगागच्छति प्रतिदिनं संरक्षितानि मया । द्वेषनन्दिरनिमोगेन द्वायं कलौ नमस्तस्य निर्वृत्तिमवेदिति पुतोहितेनाभिहितम् ।

रा० — विदितमेव सर्वमेतन्ने । परं कार्येऽस्मिन् शुभहात् ज्यो भविष्यति ।

मु० — अयं हिम् । अन्यया हिमधर्मनल्लक्ष्यानि सोढ्वा धनं संचिन्तं मया । इदानीं पर्यन्तमपि मन्त्रविधे विहितं देवमन्दिरनिमित्तम् ।

गृहाददिन्नावशादन्यामप्यनिमाकर्म्यं 'सन्नायातो वच्य' इति मर्मधर्मं च द्वारं प्रति यान्यतो 'हर्षं प्रीत्यात्महमेव यास्यामी'ति निवार्य रामदासमन्त्रं सत्वरं यद्विरगात् ।

सुनीतिश्च तावत्सधदधदं स्फुरद्वक्ष उपशमयितुमिव महान्समसृपत् । तावद्रामदासेना-
नुगम्यमानः प्राविशन्मुखशालां विंशतिवर्षीयः प्राञ्जुरपि सरलाङ्ग्याष्टिः कृशाङ्गोऽपि चारु-
शरीरः प्रकुलाननः सुनुः सुनीत्याः । “क्रियन्नामाल्लादकं पुनरागमनमिह । कास्ति
मदीयाम्बे’तीतस्ततो वोदय प्रमृज्य च कञ्चुक्रनालिक्रिया खेदविन्दुरूपितललाटमयवी-
द्युवरः । महानसं प्रत्यङ्मुख्या निर्दिश्य ‘तव मित्रस्यागमनमत्र सावधानं समादवं
निवेदनोयं भगवन्मै सुनीन्दिष्या’ इत्यादिशद्रामदासः ।

कुमारः—कुतः ? अपि मत्सहचरस्य प्रवेशस्तस्यामसंतोषं जनयेत् ? स्वल्पकालमे-
वात्र स्थास्यायेपः । प्रायः कतिपयचट्टिकोत्तरमपि निर्वास्यति ।

रा०—वत्स, त्वां पुनरालोच्य त्वजननी किञ्चित्सन्धान्ता भवेत् । कास्ति ते सखे-
शानीम् ?

कु०—प्रतीक्षतेऽसी चक्षरस्य कोणे । आवयोर्मातापुत्रयोः समागमसुखस्य
विच्छेदो मा भूदिति ‘गम्यतां तावत् । सौकण्डं प्रतीक्षमाणा तव जननी पुनरागमनेन
प्रहर्षशापधाराभिः प्रक्षाल्यताम् । पश्चात् स्वामनुयास्यामी’ति सन्निवेष्टुमुक्तं तेन ।

इति वदति तरुणे प्रादुरभूत्सुनीतिर्मुखशालायाम् । आलोच्येतामम्ब ! अम्ब !
इति सहर्षं संवोध्य तं प्रत्यधावकुमारः । सा च ते गार्हं परिष्वज्य वास ! वत्सेति निगद्य
संयम्य रुद्रिणं नयने च सद्यो वस्त्रप्रान्तेन प्रमृज्य क्रियान् क्षामः क्षामः संवृत्तोसीति
पुरस्य प्रीयां, पृष्ठं धाहू च समस्तशत्रुप्रवत्सला सुनीतिः ।

कु०—(प्रहस्य) अम्ब ! पूर्वपिश्नया पीताङ्गोऽस्म्यद्य ।

हस्तुक्त्या मुखशालाया मध्यवर्तिन्यां दोलायां तामुपवेश्य स्वर्णं च तस्याः पादयोः
मविषं भूतले समुपविश्य कुतो नागतासि पुनः करामिति मातुर्हस्तपह्णवं भूयो भूयः
पल्लिभ्यापृष्टेयुगलस्ताम् ।

रा०—वत्स ! नास्ति समीपं करगृहम् । देहदीर्घलयादीर्घाध्वानं श्रमितुं क्वं
प्रभवैतवाभ्या ।

कु०—वर्तते भवव्यविधे धानम् । किमिति नावीत्रेयं भवद्वितेन ।

सु०—वत्स ! गृह्ण्यद्विषादं स्वामालोभयितुं दुःसहमभूम्मे ।

कु०—अम्ब ! मत्तो द्वेषितामीस्वमिति न विस्मये । इतः परमात्रीर्षं सशचारनिष्ठः
स्यास्यामि ।

सु०—किं नाम वदस्यन्ति प्रनिवेशिन इति शङ्कनेतरां मद्येनः ।

कु०—अम्ब ! मा स्म नुपः । नगरान्तरं यास्यामि । त्रिमर् व्यथितोऽभयं
यदुत्तरं फाल्गुनपुत्रेणवेति परमायैव वेति ग्राह्य । अनवरतं शिबिन्दयन् स्यात्तापं
मितागु दीर्घमुचिद्वचनः स्थण्डिलेऽस्मादि ।

रा०—नास्ति त्रिमर्ति जगति तावन्नगरमनुगाश्वम् ।

कु० — मूलपूर्वो मदीयः स्वामी कृपणो गङ्गीयोऽथ । आमुपेदिद्यादानकं परिधा-
म्यतेऽपि मे सस सुखा एव स प्रायच्छत् । वेतनमिदं चद्रपूतं चेऽपि गाल्माम्नीत् । अथ
चक्ष्मादिकस्य का कथा ? अन्य ! मुपोषितस्त्वयापि मिष्टानिलापुष्पेऽतिविरामनवन् ।
परमघट्टमृति महुष्मन्वेति कलङ्कं परिमार्ष्टुं प्रागन्ययेनापि प्रयत्न्ये ।

सु० — हन्त ! भद्रस्फटिकं प्रतिमनाडितमपि न जानु पूर्ववद्भवेत् ।

रा० — अलनतिरोक्ताय । शुभप्रसङ्गेऽस्मिन्नागं प्रदोष्यामन्नो नवया भोज्यं
निष्टाघेन ।

कु० — (भोज्याहम्) मिष्टभोजनम् ? अन्य ! किं विनाडितं तदा ? निष्टापूर्वाः ?
(इति तेन नर्धयेति निवेदिते सुनीत्या) अन्य, शृगु रावन् । आम्नित्रो मया
कथनं महातुभावः । सज्जनोऽयं दुर्देवशास्त्रकारायां विदितं वर्याय वाप्तिरोऽमृत् ।
न्यातपूर्वोऽयं ते मां द्रष्टुं कारालय आगतार्थं ।

पुत्रस्य वचनेऽनवधानेनान्यमनस्त्वं सुनोतिस्वादीत् । 'वच्य वचनस्तानादिस्मरैस्वने-
नार्थं स्वयात् । वर्तने त्रिपुडं जलमग्नये । धावितं स्वदृष्टान्तमेव । नव शस्यागारं निपुणं
विरचितमस्ति । स्वकृते नवीनकञ्जुधोऽपि श्रीतो मया । एहि रावन् । भोजनान्पूर्वमादान
पुष्पमालां देवतामन्दिरं गन्तव्यं त्वना । '

कु० — (प्रहस्य) कुतः ।

सु० — संध्योनामनार्थम् । अमानस्येन श्रयाऽऽहरो नैव कर्तव्य इति ।

कु० — परमस्य सप्पहचरः मेवनायो मया । सोऽप्यतिनीरुर्वीनातश्च । निरुच्येन
प्रचक्षीकृतोऽपि सोऽप्यहम् ।

सु० — हा ! वाम ! कीदृशीर्वस्वत्पायां पत्रितोऽपि यदुन्दिभिर्बद्धमन्योऽपि ।
किमवादिष्यन् निरुचरगान्त्रि दुर्दशामवडोस्य ।

कु० — आ मनोऽमितगुणगेतादृष्टानां तावदादनां पुरं प्रेमवाग्रमवित्यमुहस्ये ।

सु० — को विजानाति कोऽपराधोऽनेनाद्वीति । प्रायस्तेव भायाया व्यष्टोदि
नामिद्य । कोऽपि मन्दनायो वा शिवात्मसुख्यायि ।

रा० — शान्तं पादम् । शान्तं पादम् ।

कु० — अन्य ! तादाः पुण्यान्ना सख्यमानेऽप्यस्मिन्नोपलभ्येन । पुरावननङ्गी-
णानवाचीनां धीनुद्यमनमदाश्वदीनां वा पुण्यानवां मदाचारमनुष्ठोयेषः । न केवलं
कारानिवामस्य म्नि नरः स्वम्याहोऽहमिति नूयो नूयोऽनिदितमनेन ।

सु० — तद् भूवं चेऽपि शस्त्रोऽवस्थापः कृतः स्वादेन ।

कु० — (मानुर्वचमवधीर्षे) वाटिकारां परिधाम्यन् स्वेदविन्दुभाटिकाननः
धारां प्रतिदन्तां मां विराष्टोऽष्टत्यमितातकं निराश्रमायः मत्तव इव न्यिप्रवर्तमा
सहृतेम् ।

सु०—प्रायो घातको निजसुतमस्मात् । अलमिदानीं करुणास्य वार्तया । सर्व-
मेतत्स्मृतिपट्यात् प्रमाधुमीहे । वत्स ! यदि तावन्नापितशिरात्त्वां प्रतीक्षते गोदालायाम् ।

कु०—तिष्ठ, तिष्ठ क्षणमाग्रम् । मित्रमुद्दिश्य भूरि निवेदनमवशिष्यतेऽद्यापि ।

सु०—(तत्कुन्तलप्रलापाम्यन्तरे हस्तं निवेदय) निपुणं समावर्तनमपेक्ष्यते । यदि
सत्त्वं तावत् ।

कु०—(निर्गन्तुमनिच्छन्) अग्न्य प्रतिदयतां क्षणम् । अर्धमपि न मयाभिहितम् ।

समीपवर्तिनो देवालयस्य घण्टानादेन प्रवर्तितेव त्वरया सुतस्य करमादाय
मुपशालाया निर्गमिष्यन्ती सुनीतिरयधीद् ' वत्स, याहि तावत् । स्नानादिविधिर्विधी-
यतामाद्यु । ध्यवीतप्रायः संप्रार्चनसमयः किञ्च शृणोषि घण्टाघोषम् । स्वध्यायश्चित्तविधिं
निर्वर्तयितुं पुरोहितेन प्रनीक्षमाणेन भाव्यम् । विलम्बः शुभोदकविघटक एव संभवेत् ' ।

कु०—अय गम्यतां पुरः । अनुयास्यामि त्वां सह सहचरेण मे ।

सु०—भवतु । तत्प्रतीक्षेऽहं क्षणमग्रम् । (इत्युक्त्वा दोलायाः समीपं तस्थौ सा ।)

कु०—अग्न्य ! अकथय यदा तस्मै मम स्नेहवतीं तदा सानुस्म्यं वाप्यविन्दु-
भिराकुलितनयनोऽतिविषण्णोऽभूत् तः ।

सु०—प्रायः स्वदुःखस्य स्मरणं तदन्तरविष्यत् ।

कु०—(मानुर्वचनं विगणय्य) प्राप्तस्तरां श्रीभगवद्गीतामपठन्नासीं प्रत्यहम् ।

सु०—अहो, विद्वन्नेयम् ।

कु०—(किञ्चिदुर्मनायमानः) मा विद्वन्वय मुकृतिनमेतम् । (इति बद्धाञ्जलिर्जन-
नीमम्यार्पयत् ।) वत्सतमेकं शीघ्रं तथा ध्यवीतं यथा प्रत्यानीदद् विमोचनश्रमं
मामास्निदत्तराम् । मित्र विरहमुमनिच्छतो मे निर्गमसमयं विलम्बवेपुरधिकारिण
इत्यप्याकाङ्क्षितं मया ।

सु०—(सविस्मयं सनेदं च) परमाग्रम् । अहो विलक्षणयमांकाङ्गायाः स्नेहबन्ध-
स्य च ।

रा०—भगवति नेदं विस्मयावहम् । आपद्मस्तयोः सहनिवासिनोः परस्परविरहोऽ-
तिदुःमह एव ।

कु०—साधुवृत्तिरयं पुरयः स्वविमोचनविषये निर्व्य निरीहः स्थितवान् । अथ
मध्याह्नेऽथ कारतो निर्गमिष्यता मया तस्य नामघोषणाऽद्यापि सहसा । अग्न्य ! सोऽपि
स्वतन्त्रोऽभूत् । तद्विमोचनोद्देशे पुनः पुनरुद्घोषिते इष्टिनि तमुपेत्य सरभसं व्यवलयम् ।
स ॥ धन्यवर्तिनिश्चले विनष्टयातिव तस्या । ' सत्ये किमिति मौनमालम्ब्यते त्वये ' नि
वृष्टोऽपि नाम ' भयो यदि मामधिकारिणो न मोचयेयुः । न कोऽपि मां जानाति जगत्यां,
न कोऽपि वा मां प्रतीक्षते ' । मृतकस्य मे किं स्वात्मन्येण ' । इति पुनः पुनः सगद्गदम-
गदगदः । आगम्यतां तावन्मह मयाऽम्भेद्देहमिति तद्दिन्येनावुद्धितोऽहमम्यार्पये सामष्टं तम् ।

मु०—(बोभसितेव) किम् । निमन्त्रितस्त्वया घातकोऽत्र ? वत्स, वत्स किं वक्ष्यन्ति प्रतिवेशिनः ? तत्त्वेशोऽत्र नालुमन्यते मया । तादृशेन व्यवहारेण विप्रवंशावतंस-
र्जनकचरैः परमपूज्यभूयोपि पट्टेनाङ्कितैर्भाव्यम् । मम च कुलदेवताया दीर्घोपासनानुष्ठा-
नादिना नैकत्वतां गन्तव्यम् । एतादृशः पुरुषस्य प्रतिवेश्यः प्रवेश इह । विद्यन्ते
धर्मशालाः पुण्यनगरे नातिदूरमितः । सर्वेपि समाश्रीयन्ते तत्र । दोषिगोऽपि ।

कु०—इन्त ! किमन्यनपराधो जनोऽन्यथा व्यपदिश्यते स्वया । यदि त्वमेतमव-
लोक्येस्तर्हि न कदाप्येवं भूयाः । भवतु । यत्नेन मर्त्यं नेच्छामि तदहमपि सहानेत
वापि यास्यामि ।

मु०—(सत्रिवादम्) यन्दिना साधम् ? क यास्यमि वन ?

कु०—अहं चिन्तया मदिपये । अत्रापि धनार्जनं दुःसाध्यं मे भवेदेव ।

मु०—(दीर्घं निश्चयः) तव विदुर्दक्षिणपशोऽवलम्ब्य तव भाविक्षेपं यत्न-
दाशस्यते मया । परं यन्दिनां संस्मरणं सर्वथा तव विनाश एव भविता ।

रा०—वाम ! अहं प्रप्रास्य मातरम् ।

कु०—(सामिनिवेशम् ।) परं निमन्त्रितोऽस्ति मया । अयम् ! अनाश्रितपरि-
पालनं यमो साधूनामिति त्वयैव बहुधा मे कथितम् ।

मु०—(सरसम् ।) अयावद्ः किञ्च घातकस्य प्रवेशोऽत्र । कुमार्तो त्वां नयेत् ।
स तिलुण्डेऽप्यस्तात् ।

रा०—प्रातृजाये, मा स्म घृया भिषोः । वयस्योग्ग्राहो न प्रतिहन्तव्यः ।

मु०—हा, हा, कारासदृशस्मिन्नमनवर्त्तं ध्यायतोऽस्य चेत्तो द्वादश मासान् निष्प-
यान्मयाहादीर्घीभूतकृत्वाया मातुर्विचारविधुरं स्यादिति सुवर्ता शौचनोर्यं खलु । (इति
संस्मर्यकमुदीर्य ललाटलम्बायन् सा ।)

कु०—(समार्द्धम्) अयम् ! मैवं मैवम् ! (तस्याश्चरणं परिषुम्य) बेन्नि
पत्त्रप्येव स्निह्यामीति । प्रमीद तावत् । निराश्रयो मन्मुहद्वात्री समाश्रीयताम् । न
कोऽप्यनुतापस्ते भवितेति प्रतिज्ञाने सक्षयम् ।

मु०—(अथ द्विद्विदुताण्डः करणा) वाङ्म् । प्रदास्यनेऽस्मै भोजनम् । गोशालायां
मुह्यताम् तत्रैव च शोचं नक्तम् ।

कु०—(स्तेयम् ।) अह ! गोशालायां वद्विष्कृत इव ? चाण्डाल इव ? कुट्टनक
इव ? भवतु तावत् । अहमपि तत्रैव स्वप्स्यामि भूतले, प्रदास्यामि चास्मै मन्मद्वाम् ।

मु०—कुतः क्षराया विमुग्धमात्रो कलहायमे सह मया ? किमिति दुर्मात्र्यां
मामाकुटयितुं प्रयत्नोऽसि । देवालयं मन्मद्वामाच्छ । अहं ताम्रप्रदक्षिणां देवतागारमभिनां
विधाय त्वां प्रतीक्षामास्य तत्रैव स्थास्यामि । शृण्वे चण्ड्यजोषः । गन्तव्यं मयेदानीम् ।

इति व्याहृत्य द्वारं प्रति प्रयत्ये सुनीतिः । भग्नमनोरथं यदुमनुष्ममानः—

रा० — वत्स, मा स्म शुचः । निवसतु महानुभावोऽयं मद्ग्रेहे । नववस्त्राण्यपेशनेऽस्ती ।

सु० — (सपदि परावृत्य) वत्स, स्वयक्रोष्टे स्यापिता पेटिका मे स्वावधानं रक्ष्यताम् । तदभ्यन्तरे निहितं सर्वमेव मद्द्रव्यम् । (इति सरभसमादिश्य सत्वरं निगतात् ।)

कु० — (सनैराश्यम् ।) अहो कटोरता प्रकृत्याः शिरीषपुष्पकोमलहृदयाया जनन्या मे । सपथस्यादर्शभूतो मत्पत्न्या नीचामेव परकीयधनमाहरेदिति कुसितो विचारस्तदन्तः प्रविष्ट इति चेन्विद्यते मद्येतः । (सतिरस्कारम्) पादाद्गुष्ठेनापि न तत्स्पृशेत् सः ।

रा० — वत्स ! प्रायेण भूयिष्ठः सवर्द्धना बन्दिवर्गाद् विन्यसि ।

इत्युक्तमात्रे रामदासेन ' नाहमेतामुपालभे वा ' इति द्विरुदीरितं वचोऽश्रापि सहसा । तत्क्षणं च व्यलोकि देहस्यामेकः पञ्चाशद्वर्षीयो यन्निवेपधार्यनावृतशिरा अनुपानक्तः भ्रमशूलः पुरतः ।

कु० — (महर्षम्) धाः ! आगम्यताम् ! आगम्यताम् ! सम्ये कदाऽऽयातोऽसि ? कुतः प्रविष्टोऽसि ?

गृहान्वागतः — कारायास्तत्र निर्गमनोत्तरमिह न विराजतवर्गं संप्राप्य घृष्टद्वारेण-
कक्षितः प्राविशाम् ।

कु० — (रामदासस्य कर्णे) तदनेन संलापो नः श्रुतः स्यात् ।

गृ० — (तस्य घृष्टे हस्ते विन्यस्यन्) वत्स ! आस्तां तावत् । मा ग्लपयास्मानं वृथा ।

कु० — आयागेनोपलब्धं स्यात् सदनमिदं स्वया । अपरिचितावसथोपलब्धं निपुणोऽसि मत्वे ।

गृ० — विंशतिवर्षाभ्यन्तरमप्यवलोकितस्य स्वचित्रस्याभिज्ञाने किं नाम नैपुण्यं धोनेत ।

कु० — तत्परिचिन् गृहमेतत्ते ?

गृ० — यथाग्रामं तथैवास्मि किलेदम् ।

कु० — (विस्मितो रामदासं संशोध्य) कथमेतत्संभाव्यम् ।

रा० — स्वयमेव तदास्यास्यति महाभागः ।

कु० — अथ मदग्रापि परिचिता म्यादस्य ।

रा० — अथ किम् ।

कु० — (स्मरेदम्) तर्हि भवद्दिनं विज्ञापिता मा ?

रा० — यत्नम् ' स्वत्तादागम्यरहस्यभेदं भगवत्प्याः मुनीनिदेव्याः पुरो न कर्तव्ये ' इति ताम्रं चित्राग्रनिष्ठुनवानहम् ।

कु० — तत्तादागम्यम् ? (स्मरन्प्रमुर्भा तौ निरीक्षमाणः) कुतस्तद्विरशिपुण्यम् ? कथय विनाशकृत्य ममम् ।

गृ० — वस ! सर्वमेव वृत्तं ते कथयिष्ये । मर्दान्ताल्लन्माता संशुब्धा भवेदिति राहूयोपस्थातुमिह नैच्छम् । परं प्रतिश्रवस्य मे भद्रो मा भूदिति समायातोऽस्मि ।

कु० — कुतः संशुब्धा भवेदम्या ? अतुस्वभावाऽन्वयंतामा ऋत्वि मन्त्रमवित्री ।

गृ० — वस, माशादेषा भगवती क्षमादेवतेति विदितमेव । तत्र जन्मतः प्रागेव परिचिनेयं मे ।

कु० — (मयिन्मयम्) मज्जनतः प्राह ?

रा० — तथैव ।

कु० — (उभौ निपुणं निरीक्ष्य) क एषः ? कस्वम् ?

रा० — (मन्दमन्दम्) नास्थेष तत्र जननेतरः ।

कु० — (प्रोचैः पुनः पुनः ग्रहस्य) मज्जनकः ? कुतो मां विप्रलब्धुं प्रवृत्ती स्य । अलं क्ष्वेलया ।

गृ० — यदि समीचोऽहमिति विवक्षितं तत्तत्र फिनाहमिपि विवक्षिदि ।

कु० — कुतस्त्वया मोस्तं पूर्वमेतत् ? किमेतद्ब्रूम् ? आवाल्यान्मदीयनातपाद्वा भूमशरटे केनचन साप्वगेन निहता इति निवेदिनोऽहमम्यया । (ग्रहस्य पुनः पुनः) नहि, नहि, मत्वे नममिष्यः संजातोऽसि वन्धनविमोचनात् । त्वां जीवन्तं जाननी चेन्मज्जननी विना स्वदर्शनं क्षणमपि न प्राणानभारयिष्यत् । न होकोऽपि न शिवमो व्यतीतस्यामचिन्तय-
न्यास्तस्याः ।

हरिः—(सखेदम्) इन्त, न व्यजानात्मा यद्दहं करारां वासित इति ।

गृ०—परं प्रातरेवाद्य प्रोक्तं त्वया यन्निश्रयं मां न कोऽपि प्रतीक्षत इति ।

गृ०—कस्य, कस्यमेव तदपि । (मन्दस्वरेण) विंशतिं वर्षाणि मृतमस्यः स्थितोऽहम् ।

कु०—अथ को निहतो भूमयाने । अपि त्वया... नहि, नहि । उद्बेहिवाकरः पश्चिमदिशि, निशापतिरपि रागजनलान्पुष्पवृष्टि निपातयेत्परं पुष्पमग्नयस्य प्रमथेन त्वया घोरमिदं कृष्यं व्यधापीति स्वप्नेऽपि न चिन्तयेयम् । तथापि कुतस्त्वामाजीवं करारां म्पक्षिपत्राधिकारिणः ।

हरिः—वृत्तान्तानुमेयप्रमाणादेव । (ललाटं प्रमृज्य) इन्त, कथविष्यामि क्रमेण सर्वं ते ।

रा०—उपविशतु तारम् । दीर्घाध्वानं पादचारिणानेन ध्यानं भाष्यम् ।

उपविश्यतामुपविश्यतामिष्युष्या करमाशय हरेः कुमारो दोलायो तं ममुपवेश्य तद्गृत्तनुश्रुयोऽस्मिन्सत्पापं यथाकुलो यावत्तिष्ठति तारम् पूर्ववृत्तं कथयितुमारभत हरिः ।

हरिः—अपि तव जनन्या कदाचिन्मयितं ते यच्चप्रज्जननः पूर्वमेकदा व्यग्रमाप-
गतेपारो भूमयानेन नगरान्तरं प्रस्थितः पुनश्च गेहं नायाव इति । (तदेनं कुमारेण प्रतिपन्नं) ममवेऽस्मिन्सत्पापविव्याप्तया निजानर्तिदृश्यभरणम् केयूरं विवृणयतीता मप्रया-

साय पर्याप्ता मुद्राः । ता आदाय प्रतस्येऽहमितः । अथ प्रचलति सर्वेण भूमयाने घोरदु-
श्चिन्तासन्तानेन सहसाऽऽश्रान्तोऽभवम् । येभ्यः कुर्सादिकेभ्योऽस्मद्गतये वैकल्यादेकमाग्राह-
राम्यामावाभ्यां कथं कथमपि प्राणान् धारयद्दयामृणं गृहीतं तेऽमी त्रितीर्णधनं प्राप्तुं प्रयह-
मिह समुपजग्मुः । आसीदत्तदा तव जननी प्रसवोन्मुखी । इति चिन्तामिपरितापाभिभूतो
भूमयान उच्चिदनेत्रः स्थितवाहनम् । व्यक्तितयं च । अहो सहाध्यायिनो मे मदपेक्षया
म्यूनाम्यस्ता अपि स्वस्वज्यवसायेषु लब्धवणाः । परं दैवोपहतस्य मे चिरं कृतदीर्घायासस्य
प्रयत्नाः सर्वेऽपि नैष्फल्यमेव प्राप्नुः । इन्त इदानीं भिक्षापात्रहस्तस्य द्वाराद्द्वारं पर्यटनसमयः
मे समुपस्थितप्रायः' इति ।

अथ रुद्रकण्ठेऽस्मिन् विस्तवचसि 'गङ्गना कर्मणो गति' इति रामदासः सानुकम्पं
दुःखप्रसूतं मित्रं सान्त्वयितुं भगवतः श्रीकृष्णस्य सूचितलमुदैरयत् ।

हरिः— व्यचिन्तयमहं जन्मान्तरे किं नाम घोरपारं व्यधापि मया यस्य
फलमनुभूयतेऽस्मिजन्मनि । ततश्च 'गुरुणामभिमतं तिरस्कुर्वाणान्मनुजान् कुलदेयता
न हि क्षमत्' इति सुनीत्या भूयो भूयः समुदीरितं वचोऽस्मरम् । विपज्जालमिदं ध्यायतो
मदन्तर्लाना काऽपि वाक् सहसा मामबोधयथा- 'यावत्तव दिवंगताया मातुः प्रतिज्ञा न त्वया
निर्वर्तिता स्यात् तावदापत्यम्परामेव त्वमनुभविष्यसी'ति । क्रमेण तावत्कार्त्तिकश्चित् स्थानके
भूमशाकदान्तरं प्राविशम् । प्रकोठेऽस्मिन्नेक एव गाढनिद्रितः सहाध्वगो व्यलोकि मया ।
भूमयाने महावेगेन सखडलडलब्धं धावति सरभसमनवरत्नं प्रकम्पितोऽपि मूर्छितः ।
पान्योऽयमविच्छिन्ननिद्रः काष्ठपीठे शयित एव स्थितः । कतिपयक्षणोत्तरं कुसुमशयलमिव
तारक्तिं वियदराजत । न विराद्य कृष्णपक्षकलावानमृतदीधितिः पाण्डुरपिक्कलघुतिर्घृत-
कपायाम्बर इव संजातनिर्वेद इव विभावयाः पराङ्मुख इवाध्यतिष्ठदन्तरीक्षम् । क्रमेण
विगलितोदयरगो द्विजराजोऽम्बराफगावगाहमानो धीतसिन्दूर इव भूमयानस्य गवाक्षतः
स्वपाण्डुधाराभिः सुप्तस्य पश्चिस्त्याननं प्राक्षालयत् । अहं ॥ सुप्तस्य निस्तेजो मुखं
दीर्घं निरीक्षमाणः संमुखीने विष्टे स्थितवान् ।"

अथ क्षणं विरतवचमि हरौ 'क आसीत्पुरयोऽयम् ? भवतः कारावासस्य कः
संयन्धोऽनेन'ति सद्गतायामपि चसन्निव बटुरवादीदघोरम् ।

हरिः— (निर्याजम्) वत्स, न रालु मिथ्यावार्ताजालं विरच्यते मया । निद्रिता-
ध्वगस्य मृत्युरत्येन धैर्येन तन्निद्रालयेन चाकृष्ट इव कुतूहलात्तमुपेत्य निपुणं तन्मुखं
न्यरूपयम् । तावदुत्पादितो नादोऽपि मया च्छत्राग्रेण । परं अमस्यापो नाभूदपः । ततश्च
सराङ्कं तदुपरि नत्वा निर्गनभ्रातोऽयमित्ययोधि मया । कोऽयं तु पान्थः ? कथमयसददेहः
समभूदिदं कुतूहलपरवशस्तमचालयम् । परं दाह्यण्ड इव निश्चल एवायमासीत् ।
पुनरपि सरभसमेवं यावद्विचालयामि तावत्तदुपवहदधिधर्मनिर्मितं कोशमेकं न्यपतद् भुवि ।
कोदीकृतं तदन्तरे स्रवणं पत्रमेकमपश्यम् । आवरणोपरि पान्थस्य नामधेयं वासरधानं
य छित्ति भालाम् ।

कु० — क आधीदेवः ?

हरिः— केनचिद्विज्ञानेन क्षेत्रपतिना पञ्चाम्बुदेवीयेन भाष्यमन्तेति तथामतस्त-
र्हितं मया । कोरोऽस्मिन्सत्तमुदाहृतपत्रपुत्रं निवेशितमानीत् । व्यचिन्तय च ।
अहो ! हस्तगतयेद्दृष्ट्यो वराहोऽत्र मद्धितीयो विगतासुः । केयं घटना विधेः । आगामिनि
भ्यानके कोऽपि चपलहस्तः पथिकोऽत्र प्रविश्यैनं द्रव्यमारुहयिष्यति । ' कुत आगतोऽयं,
क गन्तु प्रावर्तत, कयमरुस्माद् गतासुरमूदि ' नि ध्यायत्ये ममान्तराभास्तयतामापन्नान
' यावत्तत्र दिवंगताया मानुवंतं न निर्वस्येत तावद्विपपरंपरामेवानुप्रविष्यसी ' नि पुनः
पुनः हृदि मे कापि याक् प्रादुरभूत् । अत्रभूय हृदयं यागीमिमां प्रस्तुतविषयमधिष्टय
ममधिकजिज्ञासाविश्रुतः कोरास्याम्यन्तरे पुनर्निपुणं निरीक्ष्य तद्वस्ताङ्गिन् पत्रमेकमपश्यम् ।
लिखितं चासीत्तस्मिन् । ' देवयोगाद्यस्य कस्यापि कृतले विश्रुतं मुद्रा इमा निपनेयुस्तेनो-
पयुज्येत द्रव्यमिदं श्रुत्ये कस्याप्यकिञ्चनस्य देवताराधनार्थं वा । नास्ति मे जगत्यां
त्रोऽपि यान्ययो न वा मुद्रात् । देवाधीनायां मूर्तौ मे न कोऽपि प्रतिवाच्य ' इति ।
पत्रमेतत्पाठं पाठं व्यचिन्तयम् । ' अपि घटनेयं वैकल्यप्रस्तस्य दुःश्लोपशाननाय मे विधिना
विरचिते ' नि । परं इतिवि विचारमिमं विधूय कोरो पत्रपत्रादिकं निवेश्य यथापूर्वं प्रेनस्यो-
पधानस्याधः पुनर्निधाय च संमुत्तीनविष्टरे कृतपदः स्वप्नं प्रायने । परं निद्रादंभ्या
परिच्यक्तस्य चिरमुत्तिद्रनयनस्य चेन्नस्ति मे क्रियात्मभिहारेण स एव ध्यनितवर्त
प्रत्यक्षनत् । सपत्नीकस्य मे द्वाराद्द्वारमटतस्तुम्बीकृतस्य प्रत्यासन्नसन्मयस्य तत्र
शुभुशयाऽऽश्नदतश्च चिरपुष्पं मञ्चेतप्रभुगोचरतामगमन्सुटम् । दुर्निवारचिन्तामन्ता-
नार्दिनोऽहं जगत्यामाभानममहापमपश्यम् । निर्गतासुः पान्योऽपि मां साग्रहं प्रावर्तवदिति
ध्यभावयम् । ' भोः सुयोगोऽयं देववशात्समुपस्थितोऽस्ति वे । तमपपापयमि चेतदन्यः
कोऽपि तेनागमन उपकुर्यात् । श्लाघ्यः शत्रु तत्र हृदयविषयः । वित्तमेतद् गृहागं शुधानां
इतिनां भोग्य च । प्रसादय वा कुलदेवतामागमन ' इति प्रेनो मां प्राणलुददिद ।
मदन्तर्गतप्रानिं श्रुताध्वगस्यादेवं च प्रतिरक्तुमुत्पद्यं मन्त्रमुक्तेशाने घटीयन्त्रे सार्धेद्वि-
बादनममयमङ्कितमाडोत्रय 'न चिराद्विदिहस्यानं भूमशकटः समागदेत् । तत्क्षगस्याप्यरक्षयो
मा भूदि ' ति निश्चितं मया । यच्छब्दोपपद्यः सुयोगोऽयं भाविदुःसहानर्थमन्दोहं
निवारयेदिति विलक्षणव्यगहरे प्रवृत्तोऽभवम् । न विराल पारस्परिकव्यग्ररिर्वर्तनं विषाप
पथिकस्य कोशाच्छत्रयं मुद्रायां चापहृदय म्यवेशयं तन्वपरिशक्तिमङ्कुर्य कोये ।
तत्र तद्वस्ताङ्गिन् पत्रं विदर्य पत्रवर्णहानि यद्विरक्षिपम् । तद्वस्तु मध्यामयमस्यानाङ्गिन्पत्रिकं
घटियन्त्रं च पथिकस्य रिक्तकोशान्तर्न्यस्य यथापूर्वं तदुपयार्थस्थापः स्थापयि'वा तत्रानाङ्गिन्
रिक्तपत्रवरणं मन्त्रोते न्यथापि मया ।

कु० — (गिरिजास्तिनयनः) भट्टहट्ट ! किं वक्ष्यस्यम्या निशम्यैतत् !

रा० — 'स्वप्न, तव जनेन स्वप्ननाम्नः सदाप्यगम्य घनेन निनिमः हृत' इत्येव सा वार्यति ।

हरिः— भद्रो ! महाशक्त्येतामेतामान् दण्डार्थं कृतवानहम् ।

इति स्तुतकृत्युत्तरिर्ब्रह्मवत्सुखान्यामाप्स्यद्व्यभ्यासप्रवृत्तिमानस इति ।

रा० — (सानुस्मृम्) सखे, शणिकविभ्रम एतासीकिर्लपः । कृत्येनानेन ॥
व्यथाजानं सोढं त्वया विंशतिं वर्षाणि खलु ।

कु० — अनेनाजीवं कारायां न्यक्षिपंस्त्वां जाल्मा अधिकारिणः ?

हरिः — प्रथमतस्तवद् वृत्तान्तानुमेयप्रमाणात्ततश्च परधनाहरणस्याभ्युपगमात्
स्वयमेव दण्डार्हमकारयमात्मानम् ।

कु० — घातकस्त्वमिति कथं प्रमाणीकृतमधमैस्तैः ? तव धूमयानप्रवेद्याप्रागेव
पथिको मृत आसीदिति कुतस्त्वया नोक्तम् ?

हरिः — आत्मानमवितुं न मया व्यवसितम् । शतत्रयस्य मुद्राणामुद्रमं मा जानी-
यात्तव जननीति । यद्यात्मानं घोराभियोगादभिरक्षितुं प्रायतिष्ये तदा मत्तादात्म्यरहस्य-
भेदोऽप्यमविष्यदेव ।

कु० — तात ! तर्हि वयस्तस्मैऽपि स्वामारोपयिष्यन् रक्षिणः ।

हरिः — अयुक्तकारिणमामानं दण्डयितुमिच्छन् सर्वथा सन्नद्धोऽहमासं प्रेयस्या
विभासनिघासान्मरणं श्रेय इति । नास्ति हि जगतीतले तदपेक्षया प्रशस्तं स्त्रीरतनमन्यत् ।
तेयं साक्षान्मूर्तिः सावित्रीदेव्याः । दिष्टया अधिकस्य विषये रात्रेणपरो न कोऽप्यासीत् ।

कु० — हन्त ! तन्नाम घाहीकृत्य विंशतिं वर्षाणि कारायां बापितानि त्वया ।
अहो किमियं निष्टुरघटना विधेयं दिपस्तमीपस्यमपि त्वां छोरान्तरगतममंस्तान्ना ।

हरिः — जीवन्नपि मृतप्राय आसमहम् ।

कु० — (रामदासं संबोध्य) सर्वमेतद्विदितमासीद्भवताम् । किमिति न तत्कथितं
मदन्यायै भवन्ति ?

हरिः — वत्स ! न तव पितृव्योऽत्र दोषास्त्वदम् । तव मातुरवमाननं मा भूदिति
मद्रहस्यभेदं मा इमं कारीरिति प्रार्थितवानहम् । मन्मरणोदन्तो हि दुःखदोऽपि कारादण्ड-
वृत्ताद्य दुःसहतरौ भवेदस्या इति ।

कु० — अयि पितृव्य ! अपि सा नगरान्तरात्तद्विवर्तनाभावाच्च चिन्ताकुलाऽभूत् ।

रा० — दिष्टया स्वप्तिर्निर्गमाद् द्विप्रदिनोत्तरं त्वां प्राप्तुं सा । हन्त, एतिं
सोऽच्छेदं प्रतीक्षमाणाय वृत्तपत्रे तस्य मरणोदन्तोऽपाठि मयेन्यलीस्मेवाकपयं तत्रभवन्त्ये ।
अरि च धूमयाने स्थितस्य तत्र पितुः शवस्य द्वादस्तदीर्घदैदिकक्रिया च तद्वासस्थानान-
भिन्नतया रक्षिभित्ते निर्वर्तितेति सव्याजं न्यवेदि मया तपस्विन्यै तस्यै ।

कु० — (हरिम्) किमिति मे कारायां वृत्तमिदं न कथितं भवता ।

हरिः — (यक्षिपादम्) इदानीमपि त्वं कारायां नारोदिष्यः । अहो ! स्वतन्द्रतायाः
परमानन्दः ! अहो विमुक्तैर्वमलानिलनिःश्वसनम् ! पुनरागच्छेयमिदंति स्वप्नेपि न मया
तर्जितम् ।

इत्युक्त्वा हस्ताभ्यामावृत्याननं मुक्तकण्ठमरोदीदरिः । क्षणोत्तं किञ्चिदुपशमित-
दुःख्यवेगे ' हन्त ! इदानीं तु धरणिभारभूतो सृन्विष्ट इव निष्प्रयोगः समुपस्थितोऽ-
स्मी ' नि न्यरादत्म भगद्दम् ।

क० — (वाष्पवृत्तिलोचनः) मैवं मैवं वदतु । पत्नीप्रणयिता भवता स्वजीवितं
वृणमिव निक्षिप्य चरमो यज्ञो व्यधायीनि धन्योऽस्मि भवान् । अपि विमेषि
कुम्पिताभ्रानां प्रतिवेदिनां निन्दायाः ? अलं भिया नात् । स्वार्थत्यागेन पूजार्हभूतोऽसि ।
क्षुर्त्सादिवकुलाभिरक्षणाय काराचामोऽहोवृत्तो भवनेति कथयिष्यामि तेभ्यः । विद्याधिभ्यो
विद्याप्रदाने त्वया सर्वस्वं व्ययोक्तम् । मैकान्य गतेषु च प्रयामेषु न कोऽपि ग्रामेस्मिन्
साहाय्यं ते व्यत्ररतिनि ।

हरिः — वयम्, किमन्यानेनानेन ? त्रितुल्या हि पृथिवी । पर्याप्तं च पृथिवीवर्तं
विधेयां समाश्रयाय ।

इति भगिने हरिणा समाकृतिं, तावद्गृहाद्दहिः पादविन्यासपथिनिः । न चिराच्च
प्रवेशाद्वारमुदघाटयन् । तदाकर्ण्य ' सावधानम् । समायातास्ति मुनीतिदेवी ' ग्यप्रवी-
क्षान्नामः ।

क० — (सर्वभ्रमं महर्षे च) परमानन्दार्गवेऽमी निमज्ज्यतीति नास्ति सन्देह-
लेतोऽपि ।

ग० — शनैः शनैरेव सर्वमिदं वृत्तं निवेदनीयं तस्य । (हरिम्) मये, प्रहोष्टा-
न्तं गम्यतां क्षणमात्रम् ।

इति रामशम्यस्य वचः प्रतिपद्य शीघ्रं समीपवर्तिप्रहोष्टं प्रति याप्यन्तं हरिं " महो-
त्सवनिवमोऽयं, नात् । मद्भानन्दं प्राप्स्यस्येवास्या पुनःसदमेन भवता " इत्युदीर्य भोजनस्य
कुमारस्तमन्त्रगान् । मुनीनिर्मुक्ततालां प्रविश्य ' वाम्नि वयम् ' इति वारवृत्तति रामदामं
तावत्पुत्रयोऽपि स्वशयनागाराधिराजः ।

मु० — कथम् ? मायापि किं म्नातादितिधिः समापितमभ्या ? पुरोहितश्चिराय
म्यां प्रतीयते । अरे कस्मिन् कर्मणि व्यावृत्तोऽस्येतावच्छालम् ?

श० — महचरेण मार्घं मंलपन् ।

मु० — मयं चन्दिना ? (मंत्रस्ता) हा ! परमात्मन् कथमत्र प्रविष्टोऽयम् ?
इत्युक्त्वा सर्वभ्रमभितप्ततो निराश्व समीपवर्तिप्रहोष्टं प्रति याप्यन्तीं तां न्यवा-
रयन्मगः प्रमाहितहस्ताभ्याम् ।

व० — (प्रकृतवदनः) दिव्येऽस्य प्राप्यत्रैव । प्रायो केदादायाम् । तदस्ति-
नाराकर्णं पान्थस्येति मत्तारयं वशीति मुक्तये । अपि च तं भोजयिष्यमे मद्भानये,
मुन्यतादायामपि । मिष्टान्नगुग्गुनिपात्रेण तं मेविष्यमे । तदनु सर्वेऽपि वर्षं चत्वारः
परमसमानन्दारगायनिमवगाहमाताः सुखं होष्यामहे ।

इत्युदीर्य मातुर्हस्तादाय समार्दवं तं पयचुम्ब्यप्रमुदितान्तर्बटुः ।

सु० — पुनस्त्वां सनिश्चयं वन्मि यदस्मद्रेढे बन्दिनः प्रवेशेन न भाग्यम् इति ।
(पुत्रस्य प्रोक्षप्रहसनेन स्वेव) सद्य एव केवाक्षित्यतिवेशिनां तद्विषये कुत्सितसंवादोऽध्यावि
मया । यदि पुत्रयोऽयमिहालोक्ष्येत प्रतिवेशिभिस्तदाधिकाधिकनिन्दापट्टेन लिप्ता भवि-
ष्यावः । (कुमारो भूयो भूयः प्रहसंस्तं परिष्वजते ।) इन्त ! निर्लज्जता बटोरस्य ! तव
सातपादास्त्रपयाऽमरिष्यन् । (रामदासम्) वस्तैतद् भवान् । नहि, नहि । सदोपोऽयं नालो-
क्ष्येत गृहेऽस्मिन् । निर्गच्छतु शीघ्रम् । (धनकोशादुद्घृत्य रूप्यपादम्) देहि तस्मा एतत् ।
अनेन किमपि स्थाप्यं क्रीणातु । निर्गमय तं क्षणिते । न तुष्येदनेन चेदधिकं प्रशस्यामि ।
रूप्यार्धं, रूप्यमपि । परं सपदि निर्गच्छतु वराकोऽऽयम् ।

अथ सुवक्रो मुहुर्मुहुः प्रहसन् रामदासेन दत्तसंज्ञः प्रकोष्ठं प्रति यावद् गच्छति
तावद् “गृहाणैतानि पञ्च रूप्याणि देहि तानि च तस्मा” इति सुनीतिरप्रवीत् । परं
मातुर्वचनमशृण्वक्षिन् ततोऽभ्यधावधुवा ।

सु० — अहो, मीर्यं सुतस्य मे । देवमन्दिरनिर्मितेः प्रतिज्ञापि निरर्थिका भविष्य-
त्यद्य । विश्वेनैव नतशिरसा स्वेयं मया । इन्त ! इन्त ! बालिशता बटोः ।

रा० — नहि, नहि । भवत्या नन्दनः साधुरेव । तरुणानां प्रतिभायुजामात्मबोधो
वैशिष्ट्यं भजति खलु ।

सु० — (तं निरीक्षमाणा ससन्देहम्) किमित्येवं आप्यते भवन्निरर्थ ? नाध्याम्यते
मया भवदीयाऽपि चारुः ।

तस्मिन्नेव क्षणे प्रकोष्ठान्ततो “निर्गतो निर्गतः पितृष्य निर्गत” इत्याक्रोशन्
ससंभ्रमं मुत्तरालां पुनः प्राविशकुमारो विपण्णतमः ।

सु० — को निर्गतः ।

कु० — “मदीयं मिश्रम् । मदीय

सु० — अथ किं स्वयाधिक्रमरेक्षितम् । अपराधिनो न कदापि विश्वसनीया इति
वयिर्मेव ते पूर्व मया ।

कु० — अग्य, नासीदपराधी मत्सग्या । इन्त ! विनष्टमेतं न कदापि द्रक्ष्यामि
पुनः । “नाभिमतोऽहमग्रे” नि ध्यजानात् । (इति चद्वरतेदीन् मुक्तकण्ठम् ।)

रा० — नातिदूरं गतः स्यात् । अथैव ह्यपि भाग्यं तेन ।

कु० — न ह्यपि स वर्जते । सर्वत्रैव गतेष्वितो मया । गोशालादामपि ।

इति घटन् भूतले निपाण्याग्रामं सुवक्रोऽधिकाधिकाग्रामन्दत् । पर्यन्ते पुत्रस्य
शोकस्य स्वयमेव वरणीभूतेन तन्मविधमुपविश्य भुवि तं च समार्दवं संस्पृश्य —

सु० — भलमलं रदिनेन । आगच्छतु तव सुहृदय । प्रायो निष्कृत्युत्तरं सर्वमेव
मातु भवेत् । उचितं स्नापयामास च दीपम् । (रामदासम्) अन्विष्यतां तावत् ।

रामदामो गृहान् मपदि निर्ययी ।

यद्विष्णुयोरं निष्कृतिविर्वा यथाविधि देवमन्त्रिपूर्वैर्विहिते कुमारः मद्र
जनन्या मदनं निवृत्तो मुग्धशालायां चिमितस्तनोऽम्बुम्यो गतागतं कृतवान् । न्वन्निष्ट-
नादध्रवगाद्भयो भूयो वातायनं मरमम्मघावच । क्रमेण रामदामः शुभ्राम्बरधारिण
हरिण मुग्धित्तमद्भुष्टेनानुगम्यमानो मुग्धशालां प्रवेष्टान् । प्रविष्टमात्रं हरिं कुमारो
वावद्गाढं परिष्वजते तावत्कुलदेवतापादानाय पुष्पमोदकटीपादिमम्भृतं पात्रं धारयन्तो
करपल्लवे मुनीतिः हरिं विलोक्य देहस्यामेव अष्टपञ्चैव स्निग्धलोचनोऽर्धोर्गकाष्टमूर्तिरिव
मूढमा क्षणं तस्यै । पूजामात्रं तच्छरादपागृह्यन्नित्तु वेद्याऽल्लिङ्गैरियावन्मामुपैति
तावत्पिताचावलोचनाद्वयप्रस्तेव मनियताग्रेतां मा न्यपन्नश्चः । तदनु हरिण समार्द्रै
संशोधिता सा विस्मयभयाकुलान्तरा तं निरीक्षगमाग्य चिरं यद्वयागवस्थिता । क्रमेण
मनूनन्दनाभ्यां दूषयिता रामदामेन च भावधानं बोधितयायाभ्यां गर्नः गर्नः
स्वाभ्यमवाप मुनीतिः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१२. निशीथवलिः

निशीथिन्यवमितप्राया । साहिवशादा-द्विविक्त्वाभान्नः कस्यचिन्मुस्लिमाभिजातस्य-
 श्रीलस्य सुरतनामनगरनिवासिनः सौधस्य मुघशाला पूर्णान्धनमसावृताऽऽसीत् । नीलवर्ण-
 कार्मिकक्षीममयजवनिकाभिर्वैरुभीपणपित्तलमूर्तिभिश्च सा दिवापि निरानन्दा रात्री च
 विविधाकारमञ्जसञ्चयेन शवपेटकसमूहयुक् स्मशानभूरिव भयानकालोकं भेजे । तेष्वेक-
 स्मिन्मञ्चे श्रीलस्यात्मजा झुलेकाभिधा सोत्कण्ठं कमपि प्रनीक्षमाणोपविष्टासीत् ।
 प्रत्यासन्नविंशतिवर्षा पुरातनमोगलसाम्राज्यकालीनैश्चित्रकारैः करिदन्त आलिखितानां
 रमणीनां चित्रेभ्योऽपि रमणीयतरा, सृणालगौरी, कुन्दकोरुकाप्रदन्ती, नयनीतकोमलवर्ग-
 ष्छविः शशिकलेव नवयौवनारम्भपदाङ्किता, प्रवालाधराऽऽयनपद्माच्छादितदेदीप्यमान-
 नयनयुगला, शोभनसान्द्रनीलकुन्तलालकमण्डितचारुशीर्षका बालिकेयं विनोदाभिलाषि-
 त्वमात्मनो नयनापात्रविभ्रमेण सलीलस्मेराननेन च स्पष्टीकृतवती । स्वाभिजातोचितं सरीरव-
 माचरन्ती प्रगल्भा चाल्यवयस्काऽपि वारूपदुर्विक्रमिताज्जवदना सोऽप्याहा नितरां मोहिका
 सर्वथाऽभूत् । जन्मतो मातृहीनायाः पितुर्लालनामृतसुरं न कदापि निरदेशि तया ।
 धनाढ्योऽयं पिताऽस्या हि दिवा सूतादिस्त्र्यकलापपारंगैः सहचरीर्धनोदितहृदयो नक्तं च
 वाराङ्गनाभिर्नृत्यसङ्गीतादिविलासनन्दितोऽवधूतकन्यकाचिन्तनःकालमयापयत् । जन्मन एव
 प्रभृतीयं पुरातनबृद्धपरिजनस्य गेहिन्या लालिता पोषिता च । शैशवे केनचन परिणतवयस्के-
 नाध्यापकेन प्रापितप्राथमिकमातृवार्शिक्षा ततश्च कयाचित् सुश्रयाऽऽह्वलदेशीयाऽधि-
 गमिता सकलाङ्गललिषिडानं क्रमेण च धावनलेखनादिनैपुण्यं काव्येतिहासभूषोलशास्त्र-
 पाठ्यं चित्रकलादिचातुर्यं, पाश्चात्यमङ्गीतक्रीडालयं प्रमिदपाश्चात्यकथाख्यायिकारमग्रहणपाठ्यं
 च । सकलमिदं शिक्षणं सम्प्राप्यापि विशालसौधे पितुः प्रतिपन्नपुरातनरूढेः कन्यान्तःपुरे
 यन्दीव निरुद्धसर्ववह्निःसंस्तरा कथमपि कालमगमयत्बालिकेयम् । अग्रान्तरे तस्यामा-
 ह्वलाध्यापिकायां कार्यवशात्स्वदेशं गतायां झुलेकाया विविक्तं वृद्धिमगमत् । परिणतवयो-
 यशादन्धीभूतां तस्या धात्रीं, धात्र्याश्च स्थगिरपतिं, तयोश्च सुतमुस्मानाभिधमन्तरेण
 न कोऽपि कुमायी दृश्यमगात् । समानवया उत्तमान् मार्धं तया पोषितो मातृवाचि
 चाध्यापिनोऽनुमोदितकन्यान्तःपुरप्रवेशोऽप्याह्वलाध्यापिकया तस्याहचर्यं न कदाप्यनु-
 मोदित भार्यात् । अपरं च सम्प्राप्तपाश्चात्यशिक्षणं दारिकाया अपि भृत्यकृतस्य
 तरुणस्यास्य साहचर्यं न भृशमन्यरोचन ।

अथाह्वलाध्यापिकाया निर्गमादराम्य झुलेकायाश्चेनस्तरलतरलतां प्रापत् । न सतीतं
 न या कथापाठ्यन्या विनोदप्रतोऽभूत् । यादृजगद्विद्वत्ताचिन्तनेनैव शिथिलं मा गृही-
 ताऽभूत् । कथं नाम स्वेच्छया पर्यहितुं प्रमथेयमिति प्रतिक्षणं प्रादुरभूरभिराङ्क्षा तच्चे-
 तयि । अग्रान्तरे तस्याभिग्रहणपर्याप्तं कस्यचिद् देशान्तरवासिनः श्रीलस्यात्मजेन विशा-
 निधिर्न थायाया च मत्तान्धमन्तरे सुरतपुरमुपस्थापयतीति वृत्तं झुलेकायाः श्रवणपथः
 काण्डं न्यपतत् । अनवलोकितनयनेन मार्धं पानिग्रहणमनिष्टन्ती बालिकेयं व्यतिकरामिं
 निरावधिमुनेकोपायान् व्यचिन्तयत् ।

अथ सायमेकदा चातायनोपकण्ठगतं बहिरवलोकनपरां तामुस्मान् धान्याः पुत्रो नवयौवनचुम्बितशरीरो बर्णेन गौरः प्रचण्डबाहुदण्डः सुनद्धस्नायुः समुपेत्य विदिततन्मनो-
रथोऽब्रवीन् । ' भर्तृदारिके, आज्ञापितोऽस्मि स्वामिना कृतवाङ्मनिश्चयस्य वरस्य ते पुरं
गन्वा सह वरयात्रया निवर्तस्वेति । तस्माद्यातस्तव्यं श्वः प्रस्थास्ये ' । इत्याकर्ण्य
शुलेका क्षणं निमृश्याब्रवीद् ' अहमपि गृहकिर्मान्तुक्वमास्मि । अपरिचिततत्त्वज्ञेन सह
विवाहाद्वरं मरणमपि । को जानाति कीदृशः स्यादसौ । प्रायः पङ्क्तुः, प्रायः स्थविरो गलि-
तङ्गः, प्रायोऽन्धोऽपि स्यात् । उस्मन्, नय मां सहात्मना । कचिन्मार्गं विसृज्य मां निर्दिष्ट-
स्थानं प्रति यज । भद्रमुख, बहूपकृष्टा भविष्यामि ते । सर्वाभरणानि चाम्नस्ते वितरि-
ष्यामि ' । इत्युक्तो युवा श्लुपाय ' किमिति प्रवीणीष्यं विवाहात्पूर्वमपि ' । शुलेका प्रत्यवदत्
' पाणिग्रहणमेतद्व्यतिङ्गिष्याम्येव । अलं एञ्जरनिवासेनात्र । वासनिरोधकेन जीवनेनात्र
प्रहतास्मि खलु । मरीचभूपाजातेन मूरिधनमधिरामिष्यसि ' इति ।

अथ तत्स्वमान्दोलितमावसमालोक्य पुनर्लौभयितुमुपाश्रंस सा । ' अधवा
स्वार्तव्यं यदि मे दीयेत तर्हि तवापि भार्या भवेयमि 'ति कलमधुरमलारिण्या प्याहृतं
फालतन्त्रज्ञया झुलकया । तदारूप्यं युवको विस्मयेन स्तम्भित इव प्रत्युत्तरमवत्वा क्षणं
थावद्ब्रह्मवाक् स्थितः । पुनश्च मधुरगिरा तस्याः प्रणुस इवान्नविकारेण स्फुट इव च
प्रकुलाननः प्रत्यभाषत । ' भर्तृदारिके, सम्भाक्षितोऽस्मि किल भवत्याः कृपाकटा-
क्षेण । निरन्तरमेव भवत्याः सेवापरः स्थास्यामि । ' इति मुकुलितहस्तः प्रतिधुष्य ससम्भ्रमं
पुनरब्रवीत् । " निदीयेद्य वलीवर्दयुतशकटं सौधस्य बहिः सज्जं करदिष्ये । भवती
सर्वाभरणवस्त्रादिजातं सज्जित्याग्नैव प्रतीक्षतां माम् ' । इत्युक्त्वा सप्रभयं यथोचितं दारि-
कायै शिवारमनिबन्धापासरत् ।

अथ परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा शुलेका सज्जित्य समस्तमहार्द्रनखचिताभरणजाने
रुचिररचिराम्बरनिकरं च पेटिकायां सम्पुटीकृत्य भाविस्वातन्त्र्यलाभमुद्येक्षमाणा
कन्यान्तःपुरतो विमुक्तिप्राप्त्यनन्तरं हर्षेण, विविधभावभङ्गिभास्वरवद्वा पुलकिताङ्गी बभूव ।
अथ प्रामादेऽस्मिन् निरीधिण्या निर्मिश्रिकं जाते तल्लतल्लचित्तं स्तोक्रनादेनाप्यस्वस्था
बद्धहृदि स्थितवती । ततः समुन्धायाम्बगमत् सा पित्तलमूर्तेः ' सविधे कालिकारेण्याः
पुराणमूर्तिमात्रैकदेतुना रक्षितायाः । निरीक्षमाणा तद्भास्वराशियुगलं मुरादवलम्बमानां च
तत्पिङ्गवां क्षणं जेषं वक्ष्ये । मोदितेव यावत्सा मुहूर्तं निश्चला तिष्ठति तावदनुपलक्षितस्फ-
रुल्लतः प्रादुरमुद्गमान् । मन्दं मन्दमुदाग्य हारमुत्तमप्रपदेन प्रविश्य च प्रकीर्णं सुलेकाया
भंसं समार्दयमस्पर्शन् । स्फुटमात्रायास्तस्या मुग्गादुद्गतमीयन्न्दनम् । ' सारधानम् । मा
कार्पीर्निद्राभङ्गं सुसज्जनस्य ' । इति कर्णेऽञ्जपत्तया उस्मान् । प्रियदर्शनस्तरुणोऽयं
सहृदगात्रः शुभवसनानन्दकटितयधोवस्त्रो एतज्जानुदीर्घवृण्णवर्णकन्तुको निहितशरीरो
भागीकतुरप्योष्णीषः प्रगल्भं कुमार्याः सम्मुखीनस्तस्यै ।

शु०— अरे किवान् विलम्बः कृतस्त्वया । चिराग्रनीक्षमाणया मयामन्दनं यत्वं
नायास्यस्येवेति ।

उ०— अपि सिद्धाऽस्ति भवती प्रस्थानाय ?

शु०—(सशिरश्चालनं तयेति सूचयित्वा) अपि पितृचरणा निवृत्ता गेहम् ?

उ०—घटिकायै व्यतीतं तेषां गृहानम्यागतानाम् । वसिष्ठेवितोष्णदुग्धेस्तैर्निद्रा-
सुखमनुभूयतेऽधुना । नानि मक्षिकापि जागरितेदानीम् । आगम्यतां शीघ्रम् ।

इत्युक्त्वा विदुदुल्काप्रकाशेन कातराभ्यां नेत्राभ्यां परितोऽवलोक्य द्वारं प्रति
गमिष्यन् सहसा स्मरन्निव—

उ०—अपि भवत्याऽऽभरणानि गृहीतानि ।

शु०—(निजचोलं निर्दिश्य) निःशेषं सर्वमपि मयापहृतम् । (ततश्च
चाटुवचसा) तस्ते, प्रतीक्षस्व क्षणं तावत् । तातपादानां मुक्तमन्तिमवारं ब्रुहिनिच्छामि ।

उ०—मैवं मैवं क्रियताम् । जागरिता भवेयुश्चेत्स्वामिनस्तदा सर्वोऽपि सङ्कल्पोऽस्म-
दीयो निष्फलोन्मुक्तत्वमापस्यते खलु ।

इति तस्यै विज्ञाप्याधीरं सहस्रविशेषमुत्स्रान् सावधानं पुरः प्राचलत् । छुलेका
तावत्तद्विदेशं प्रतिपद्यान्प्रकारे तमनुयातो मुक्तशालाया मध्यभागे चित्रकाचमयकोरा-
निवेशितं प्रकाशचित्रं स्मृत्वा जनकस्याभिनस्तपुरतः क्षणं स्थित्वा—

शु०—तान्, स्वन्नि । तव स्थविरस्य विश्वासपरिचरस्य सह सुतेन पलायितां
मामधिगम्य किन्तु वक्ष्यसि ।

उ०—आगम्यतां शीघ्रं घटिकाधिकं हि यानं प्रतीक्षते ।

प्रवर्तितैश्च तदाम्नानुसारिणी वालिका युवकद्वितीया मुखशालां निशार्द्धं विसृज्य
सौधाम्यन्तमार्गं निभृतमतिक्रम्योद्यानमासाद्य च विशालवटवरुच्छायायां स्थितं शङ्खमुपे-
तवनी । अवलोक्य तदपूर्वदृष्टे यानं संयुक्तघण्टानैऋणं गुरिकामपिडयलीवर्दं छुलेका
सकौतुक्रमवादीदुषैः 'आः ! बलीवर्दयुक्तं यानम् ।' इति सोत्साहं समुदीरितवती तां
शङ्ख उपवेश्य ज्वनिमयं सर्वां निपुणमाकृष्य पश्चादधः प्रविश्य ॥ स्वपमुत्स्रान्
मुसत्रायै सारथि 'यावच्छतयं बलीवर्दवस्य तावच्छीघ्रं गम्यतामि' त्याशापयत् ।

अथ निद्रितनिशार्था यानेनावेन प्रचलन्ती तौ पञ्चयोजनमध्वानमाप्रातरभिजग्मतुः ।
हृदिपते गुर्जरदेशोऽयम् । अथ मार्गे शुष्कवृक्षशीन्, जलयन्त्राणि, शालिष्ठेराणि, पीत-
सर्पपण्डितप्राचीराणि च प्रथममेव दर्शं दर्शं छुलेकायाश्चेतः प्रमोदतुन्दिलमभूत् । प्रदे-
शस्य रामणीयकं ज्वनिमयद्विद्रोऽधिरतं निरूपयन्ती सा ज्योमेव स्थितासीत् । मन्दसुर-
भिशीतलानिलः स्वगृहस्य जगुप्सापद्मवाताभेदान्तव्यनिरिक्तो त्रिविधमात्रनाभिस्तां
पर्यपूरयत् । अन्तरिक्षस्य मोहकं परिवर्तनमास्फुरत्पाटलवर्णोऽशीलमगेरानीलवर्णं तद्दृष्टि-
मगृह्णात् । शादलेभ्यो द्रोहनेवेलालंभी हम्पारवो गोगगस्य समाकृतिं । घेनूनां गुरुधामि
तितालानि चवपयोदिन्दुशालितभूतलानि जडमवालम्बन्त बालुकापूरितन्या इव ।

शु०—(सशिरमयम्) अहो ! अट्टपूर्वरमणीयत्वं प्रदेशस्यास्य ।

उ०—मा द्राक्षीरनिरीर्यम् ।

इति तां निर्दिश्योरमान् हर्षां प्रापारयन् ।

शु०—(चाटुलोकं ब्रूयतिः) कुत्रो भीजोऽपि ।

उ० — (द्रुलेकायाः सुपममुत्तमार्थवद्दृष्टिः मन्दस्वरेण) को जानीते किं पठेति । पञ्चयोवनमात्रदूरं सुरतपुरादागता वयम् ।

सु० — मत्पलायनवृत्तमुपलभ्य किन्तु करिष्यन्ति तातचरणः । किं वक्ष्यति घात्री तव जनकश्च । अहो दिनादिन, मासान्मासं, वसराद्वसरां भित्तिचतुष्टयावृते प्रकोष्ठे तातपादानां प्रासादे बन्दीवासस्य वैकल्यम् । प्रहाराभिलषतातन्व्याभिलाषिण्या कथमि-
यान् कालो मया नीत इति न जाने ।

अदत्त्वा प्रत्युत्तरमुत्तमान् पुरो नत्वा तस्याः करपल्लवं स्वहस्तेन ग्रहीतुं प्रायतन ।
परं तं निवार्यं निपुणं सविरोधं च सा व्याहरन् ' मैवं मैवमि 'ति ।

उ० — (कामपरवश इव) प्रिये न वित्तचय पाणिं ग्रहीष्यामि ।

भवत्त्वोत्तरं द्रुलेका सतिरोविशेषं तं सविनोदं क्षत्रं म्यरूपयत् । ततः

सु० — क्रियतामाम्यलप्यत मयानुभवितुं सर्वमिदं मन्दशीतलसुरभिसमीरणमुत्तं
स्वातन्त्र्यपरमानन्दश्च । अपि मामन्तःपुरपञ्जरे निरोत्स्यसे ।

उ० — नहि नहि, गगनविहारिणी राज्ञस्सौव स्वातन्त्र्यदिष्यमुत्तमुपमोक्षमे ।
जगद्गुलनाकुलललामभूता स्वमूर्धसुत्पात्रिदायभागिनी अविष्यसीति प्रतिज्ञाने ।

इति गम्भीरवक्षसा साभिनिवेशं क्षपमानो विनतशरीरो निजानुरागं तस्यै प्रदर्शयितुं
प्रावर्ततेऽस्मान् ।

सु० — मैवं नैवम् । मा कार्यसविष्करणमिदं यावन्निर्दिष्टस्थलं भागितावांशं
निर्वर्तितोद्वाही च ।

उ० — त्वच्छरकमलस्पर्शानन्दमार्गं दीयतां मे । अपि न बाध्याग्रभृति समभा-
वाभ्यां शीरितम् ।

सु० — (सोत्तरपरिहासम्) अपि न विचित्रं यन्निहितपाणेनापि मम यदिर्निहाराय
गमनं निदिष्य स्वप्रवेशः कन्यान्तःपुरे तातपादैरनुमोदित इति ।

उ० — (स्वमसृणकुन्तलच्छापं हस्तेन परामृत्वा) परं विदितमेव भवत्या यदा-
यामेस्मातुः पयः पाययित्वाऽक्षैरावायमलाविव समं योषिर्ना लालितावप्यापिर्वा च
विधसनीयपरिजनस्याग्रजोऽस्मीति ।

सु० — इत्यमोत्रोक्तं पितृचरैरन्येषु । किमिति सुवयोदमयोर्विषये विप्रतिरेयः
क्रियते ' इति पृष्टवतीः प्रयुक्तम् " कुप्यत उस्मान् समं स्वया पोषितोऽप्यापिञ्च । तन्न-
कश्च तैरहीनोऽस्मिन्कुले पञ्चाशद्वर्षाभिरपि सेवमानोऽप्यतिरिक्तोऽस्मच्छरीरादि "ति ।

निशम्येतत्तस्यानने व्यलमन्सन्तोषजनितं स्मरणम् ।

सु० — नाविदुः यत्तु पितृपादाः क्रियन् प्रमत्तमस्त्वं जातोऽस्मीति ।

पर्वं सविनोदमुक्त्वा समीपवर्तिन्या मञ्जुशया आग्रपल्लवेऽस्मादाय तद्रसमास्वाद-
यितुमारब्धवती । यानं पारत्राचलच्छ्रीः शनैरविरतम् ।

‘आयं, आगम्यतां ताम् । परिवानेतरमरेक्ष्यते भवत्या । अस्ति भवत्याः पोटलिका’ । इति स्वविरया षष्ठे पुर उपसृप्य युवत्यै तां समार्षयदुस्मान् । कुञ्चिताक्षी धृदा सज्जात-कुतूहला गृहान्यागतौ क्षणं निरीक्ष्य झुलेकां तमोमयशृणुसोपानपङ्क्त्या ग्राह्योपरिष्ठादी-क्ष्यमाणं प्रकीर्तयन्पीत् । तत्र कोणस्याया विपुलायाः पित्तलोकीर्णपेटिकाया उपरि चीवरनि-करोऽध्यवस्थोऽदर्शि । मध्यभागे च प्रभेष्टस्य भूतले तस्यै हस्य पङ्क्तुलिकाविहीनो मञ्चकः । ‘अकिञ्चना कथं परं कुत्सोपाऽऽसीयेति मन्यतां भवत्ये’ति विरचितसमुदाचारया धृदया व्याहृते झुलेकाऽभ्यधात् । ‘अहो स्वर्गीयमिदं स्थलं खलु । न विजानाति भवती कियत्सर्वमेतत्सुखावहं म इति । क्षेत्रवृत्तिरिषं पवनप्रमत्तास्वातन्त्र्याश्रिविराजिता...’ इत्य-धोक्ते विरम्य शालीनतया सखी क्षणीमेव च स्थित्वा भन्दस्मितमकरोत् । ततश्च सद्योऽपनीतस्त्रिप्रोत्तरीयां तां जरद्व साकुञ्चिनपना पुनर्निरीक्षमाणा क्षणं तत्रैव धिरा-दिताऽवादीत् । ‘भवती धान्तास्ति दायनेऽस्मिन् विगतधम आत्मा कियतामि’ति । शनैरपासरत् ।

तदनु झुलेक्याऽभ्यक्षितया घटिकाधिकं निद्रासुरं निवेदि । ततश्चार्धजागरितया तया परितः साक्षोर्षं ससुल्कारं मरुद्वं सृष्टिपृथग्पटाशब्दमश्रूयत् । प्रबुद्धायां च तस्यां प्रवर्णने धिते गवाक्षतोऽदर्शि रुचिरेन्द्रायुधमिन्द्रनीलनीलाम्बरतले । अयं शनैः शनैर-दर्शनतामुपगतस्य भगवतो गमस्तिमाश्लिनः कश्मीरजवर्गरेडिमनिकरः क्षणमात्रं गवाक्षेतर-जालेभ्यः प्राविशत्प्रकोटे । अयःस्ये ग्राह्ये कृषीवलोऽम्बिधेनुकावेजनव्यवमाये तदीयपत्नी च सायन्तनिक्रमोजलाय दधिमन्थने व्याघ्रतावास्ताम् । तयोः परस्परमालपतोः स्वरध्वनि-रश्रवि स्फुटमूर्ध्वकोटे । अयं श्रुतिं झुलेका मममदुरापाय इत्यवादायनोपकण्डमुपेय च ग्राह्ये बहदृष्टिमुहूर्तमवातिष्ठत् । तक्षणे कृषिको दीर्घनालिकया तमास्तुपायं सगुडगुड-शब्दमाध्मानुं प्रावर्तत् ।

स्थविरा—न तथा युवकस्य धर्मपत्न्या माच्यम् ।

तमास्तुपायोदके गङ्गागङ्गां कुर्वन्ति सचिन्तं कृषीवलजं रङ्गुङ्गवलदमधुं दक्षिणेत-पागिना समीकृताङ्गेऽभ्यधात् । ‘युतो यक्नपुरोहितमन्वेष्टुं स प्रवालः स्यादिति सन्नेहाख्यं मधेत’ इति ।

अयं संलापे धिते वृद्धदम्पत्योः प्रदोषसमये ग्राह्यं सन् कथमपि भयानकं जिह्वं ॥ प्रयमात्तरण्यं । दधिमन्थनस्यानवस्तमन्मरवान्तरान्तराऽश्रवि द्विष्टमस्तिदस्या-ल्लिन्दतो यक्नपुरोहितस्य शोकमयस्वर अल्ला इहीलेति । क्वचिन् क्वचिच्च देवमन्दिरतो नेदीयसो घण्टयादोऽपि शुनिगोचरोऽभूत् । मरिज्जतो ध्वनिपरम्पराश्रवणेन तिलक्षणप्रकारे-णोदीपितेन झुलेका वातायनान्तरमभ्यगात् । तद्वातायास्तस्याः कस्यचन स्थानीयपवनमाधोः समापेरितिकं सम्मिलितो जनसन्नेहो दर्शनमवाप्तीत् । समाधिं हरिद्विगंमृगदिमृगदित-विपरां परितः स्थितेषु महीरुदेषु भास्वन्पीतहरिद्विगंज्वलमधुचयो दिवंगतमाधोर्महोत्सर-प्रमत्तादहमश्रयाकर्मर्त्यैः समर्पितो व्यभूतोत् । अयं प्रोत्साहादिशयपरिस्पन्दमानां ग्रामटिक्कां दशं दशं झुलेका समुत्कर्षेण स्फुरद्यादिक्य गवाक्षतः परावृण्य सपदि सोरान-

पङ्क्त्या प्राङ्गणमवारक्षत् । तत्र च वृषिकस्य गेहिनीं दधिमन्यनविधौ व्यापृतां क्षणं निरूप्य प्रसार्य च करपल्लवौ मन्दस्वरेण तामम्यधाद् 'दधि मन्यितुं जनोऽयमनुमन्यताम्' इति । तद्वचः श्रुत्वा सविस्मयं स्यविरयोक्तम् । 'कुतो नु वसितस्त्वस्मिन्कुलं कुमुमसुसुमारां तनुं श्रमयितुं प्रवृत्तास्ति भवती'ति ।

सु० — (सामिनिवेशम्) पार्यते मयैतन्न वेति पश्यतु भवती ।

इत्यभिधाय दधि मन्यितुं प्रारभत ह्रस्वेका । शनैः शनैः काष्ठमयदले नवनीतकणा डिमग्ना इव प्रादुरभूवन् । 'अपि चतुरास्मि दधिमन्यने न वे'ति चाटुवचसानुयुक्ता दारिक्या स्यविरा कम्पितक्षिरा जोषमस्थात् ।

सु० — (सकुतूहलम्) अप्येष गोगणो गोष्ठके भवद्दयः ।

स्यविरा — अथ किम् ।

सु० — अप्यत्रैवोत्पाद्यन्ते दधिनवनीतघृतादीनि । (सविस्मयम्) अहो जीवन-
साक्ष्यं क्षेत्रजीविनाम् ।

वृषिकः — (सगौरवम्) गोधूमादि धान्यं शाकाश्चापि ।

सु० — अपि साहाय्यार्थं भवद्भिः सहचारिणो नापेक्ष्यते ?

सु० — आसन्नत्र तिस्रः सहचर्यः परं मासापूर्वमस्मद्दुहितुर्महामारीत्याधेर्भयाक्षि-
प्यन्तास्ताः सर्वाः ।

सु० — भवद्भिः कर्मकरीपदे नियोजिता चेदहं सर्वमपि विधातुमग्न सज्जाऽस्मि ।

स्य० — सूक्ष्मदुष्टलाम्बरधारिणी कथे कर्मकरीयत् प्रयस्तितुं प्रभवित्यसि । अपि
नीलोत्पलपत्रधारया शमीलता ऐशुं पार्यते ?

सु० — दुष्टलवर्णं किम् । नावश्यकं तानि परिधातुम् । विमलपत्रम एवा-
भिलष्यते मया ।

स्य० — कर्म विमलपत्रनः परं परिश्रमः ? (निजोत्तरीयं दर्शयन्ती) ईदृग् वस्त्रं
परिधेयम् । (सविनोदम्) अपि चलिष्यसि पृष्ठगो गोगणस्य ।

सु० — (मरिमतम्) अहो मन्दप्रभाभास्वच्छेशरणां रमणीयत्वम् ।

स्य० — (सुवर्णी ससन्देहं निरूप्य) अपि परिहाम्य वशीयतीत्यम् ?

सु० — नहि ! नहि । अत्रैव निवस्तुमिच्छामि ।

शरिकं प्रोवाच युवकः । 'स्मिन्नेतत् ? कस्मिन् व्यापारेऽयं प्रवृत्तास्मीति । प्रत्युवाच तस्मीं सावर्त्तं 'प्रतिदिनं यत्परः प्रातामिष्युर्वर्तामिर्विधीयते तदेव कर्तुमुद्यतास्मी' नि ।

उ० — (विगमस्य तस्या वचनम्) प्रमत्तन इदानीमस्मीमृतलाट्टमिष्यावः सन्धरमितः । वरुत इत्ये न्यतिदूरं मस्तिद.....

इत्यर्थोत्पत्तिप्रामाण्यं सपदि तद्विच्छेदितेन तूष्णीं निष्ठेति तं निर्दिश्य च सा तेनानुगम्यमानोर्ध्वकोष्ठमाकृष्टत् । अथ द्वारि प्रकोष्ठस्य पिहिते व्याहरदुस्मान् । 'इतो नेदीयसो मस्तिदस्य पुरोहिषोऽस्मदुद्वाहं यथामिधि निर्वर्तयिष्यति निशागमात्पूर्वं च सहर्षमिषी मे भविष्यमी' नि । चिरतश्चमि तस्मिन् गवाशकलम्बमाना पुनः प्रोवाचः प्रहस्य पटप्रान्तेन नेत्रजलविन्दून् प्रमृष्य हृत्केका समभाषत । 'अरे सुग्य ! अपि मय्य-
तत्त्वया गृहीतं यत्वां मयाणि प्राद्विष्यामीति ।'

उ० — (कोपाविष्टः) कुतस्माहं सार्धं मया गेहतः पलायितमि ।

सु० — प्रथमं तावच्चान्ताः पुरोकारगृहाणामात्रं मोक्षयितुं ततः स्थानज्यमुग्र-
मनुमयितुं च । (शिरः मञ्जाल्य) अत्रैव दयेष्टमवस्थास्य इति विद्धि ।

ममभ्रमयानकमालो युवकोऽथाद्येशान् 'स्वामिभ्यापहरणपापपङ्कजद्विताननेन तवार्थयद्दानुष्ठानपूर्वमे मया दासनपात्रेण भवितव्यम् । न निर्गमिष्यामि त्वां विना । पलाय्यां गमयिष्यामी' नि स्फुरद्वह्लादश्रेयः सहृदयिणानो दर्शितोऽप्रदन्ततनिः स्वरममं बुद्धोऽमी । निष्टुरं च तस्या नवनीतमृदुहर्षा एवमगृह्णाच्छदिनकराग्यामाभनः परं तस्या भ्रमज्ञानेन धर्षणः क्षणाच्छिथितितरदग्रशोऽपमृष्य 'यदि मया सार्धं न यात्स्यमि तदा पवनधर्माऽऽग्रप्राद्विलोऽहं स्वामिने तवेतिवृत्तं निवेदयिष्य' इति तामनवरतौष्मात् ।

ह० — (सोपहासम्) आः साहसनेनचर्तुं न एष्योद्वि । पशुमारं पुरा हिंस्यमेवतु । शृणु तावत् । समस्तभरणजानं ते वितरिष्यने यदि मामवितोर्धं विमृष्य निर्वात्स्यमि । निर्दिष्टोष्टार्थस्यमेष्टे शार्त्रं भीत्या प्रातस्तर्षं निर्गच्छ । त्विद्वचरैर्वयाजान्तिमनया विधेदि । 'वाढम्, निर्वाग्यामि । परं दीयतां प्रथमं निदीयन्मुपादहयः' ।

इत्युच्यति तस्मिन् स्वघोलाभ्यन्तर्गोरिर्न सपुर्व्वमुद्गृह्य तस्मिन् तत् समार्पयता । संगृह्यतत् स लाल्यः साभिष्टार्प क्षणाः तदस्यो गतः । तदनु हृत्केका मस्तिनि तमोनपमोपानपद्मक्याऽवदस्य गोनालार्धं प्रति ययौ स्वरम् ।

अथ निर्वर्तितदेहनादिमायननिकार्यकमा परिमुक्ताहारा च पूर्वनिर्दिष्टोर्ध्वप्रको-
ष्ठस्य गवाशतन्नातामण्डायमानमभ्यारतलमनलोऽयन्ती चिरबुद्धिदनेप्रा मये स्थितगती । मस्तिदनां मगयममयेयः समग्रति रित्त आर्त्तान् । कचिच्छेदमस्तिन्य दसापराक्रेतेन कचिच्छेदनाऽकनो शुनिमोहरणीतेन गदनिनाया निशास्यता विच्छिन्नाऽभूत् । मये दक्षिणापालरण्णा यजनविद्वस्य ममाधि पालोऽदति चिरविद्यो जनकमूढो रगोऽथोऽ
भयन् । कस्यचन गीतमति परिप्राञ्जस्य तस्याः यवगमरष्यामपान् । पश्चाद्याग्या-
वीणाया इगफास्य ममृन्ममपट्टानुपट्टस्य प्रतिष्यनिः प्रगान्तनमिनाया भाव्यापन
परिन्त्यनेलक्षयम् । एधमाननिनादमाकुलीश्रुयं देवमस्तिरस्य हितो हिदं मार्यातं

भयानकप्रन्दनमश्रावि सहसा । क्रमेण पवनोचोपशमेन सार्धं तद्भूदितमपि स्पृहीयत ।
सुरालयस्य घण्टाघोषे विरते जनसम्मूढे विक्रीर्णे च निद्रितग्रामटिक्रेयं शवाच्छादनपट्याच्छा-
दितेव स्थिता । झुलेकापि क्रमेण गृहीताऽमृच्छिद्रादेव्या ।

अथ निर्दोषे सहसा स्वप्राज्ञागरिता सोपानद्वारोपरिगतविचित्रच्छायया सम्भ्रान्तेव
शयनादुत्थाय सा परितोऽवालोच्यत । परं कृष्णपक्षस्य क्षीणप्रकाशे न किमपि दृष्टिगोचर-
मभूत् । प्रतिभास एव मे स्यादिति सस्मितं सञ्चिन्त्य मञ्चके पुनरशेत । परमव्यशणोत्तर-
मधःस्यप्राङ्गणे स्थितयोः स्वरध्वनिवृन्ददम्पत्योर्न्यपतत्कर्णदाप्लुल्याम् ।

एषविरा — कचिदसिधेनुका ते निशितेदानीम् ।

कृषिकः — अलमस्त्युपलमपि कर्तितुम् ।

एष० — परेपुरप्येवमेव कथितं त्वया तथापि तस्या ग्रीवाच्छेदसमये तदाक्रोशो
घोरतमो व्यश्रावि ।

कृ० — तत्पुनरेकवारं तां तेजयिष्यामि ।

इति संलापं समाकर्ण्य विस्फुरितनयनाऽन्धतमसे प्राङ्गमर्दक्षितुमपारयन्ती संवाद-
स्यैकैकं शब्दं श्रोतुं सा प्रायतत । शाणस्य कर्कशघर्घरनादेन भयाक्रान्ता पुनः पिद्रितवाता-
यनसमीपमुपेत्य रन्ध्रेरेकतानेन निपुणं निवृत्तं निरीक्षितुं प्रायस्यत् ।

कृ० — आदौ द्वयोः कतरस्य शोणितोपायनेन कालिकादेशी प्रसादनीवेति ब्रूहि ।

एष० — प्रथमतो नार्यास्तावत् । तस्या देहबलिदानेन प्रसन्ना भविष्यतीति
न सन्देहः ।

कृ० — परमातिकृशाङ्गी सा । द्वितीयस्याधिकं मांसमुपलभ्यते ।

इति श्रुत्वा झुलेका सवेपथुस्तस्थी ।

एष० — नहि नहि । प्रथमं गृहीप्यावस्ताम् ।

तदनु दम्पत्योर्बोदविवादोऽधिकाधिकं व्यजृम्भत । झुलेका च तावत् स्विन्नललाट-
तला कम्पमानाह्वयिः पवनोन्मुली सन्नासाकुलापि मुखोद्भूतप्रन्दनं कथापि न्यरुह ।
पर्यन्ते विचित्रभीषणवितर्कपरम्परावशीभूता निपातितजानुः स्तम्भसना दम्पत्यो-
स्तयोः संलापस्वरं मन्दीभूतं शृण्वती गोशालासमीपे भुक्तसुप्तस्य स्वसहचरस्यात्मनो वा
संहारो न चिराद् भूवं सम्मविष्यतीति प्रतीता लिखितेबोल्हीर्णेव स्तम्भितेव तस्थी । विरते
विवादे वृद्धदम्पत्योः फितूवनसंवादिनी निद्राश्रयता व्यराजत सर्वत्र ।

शान्त्युद्विपूर्व च झुलेकाऽऽमानं मञ्चोपकृष्टमाकृष्य विस्तारितकरपल्लवा समुथिता
ततश्च घूर्णमाना पदे पदे स्खलन्ती पुटीकृताङ्गी शयने निक्षिप्तदेहयष्टिः प्रद्वीभूय
सधन्धकम्पमानहृदया निःशब्दं ऋदन्ती सम तिष्ठत । तदनु सोपानपङ्क्तेः शिथिलित-
काष्ठमयपट्टकानां संवृत्तस्तोक्तवनेन सन्त्रस्ता सोपानद्वारमनार्गलमर्धविवृतस्थितमस्तीत्यस्मा
पीरता । तन्मार्गलं चिकीर्षुः कस्यापि हस्तेन गृहीतकण्ठमिवारमानं विभावयन्ती द्विगुणमि-
हतेव स्तम्भितगात्री धीरर्षीरेयापि विधुरितर्षयां युगमुल्यं क्षणमगमयत् । न चिरादकाण्डो-
ग्युपार्तध्वनिस्तमिस्राया निद्राश्रयतां व्यधिन्त । ततश्च संघातध्वनिरश्रावि । आर्तनाद-

माकण्यं किमप्यकृत्यमनुष्ठितं स्यादिति विद्वान्तरज्ञा भयोदेकपिजलाऽऽश्रन्दितमिच्छन्त्यपि रुद्रकण्ठा स्थितवती सा । “हा ॥ सहचरमुष्मानं कृषीवलस्यासिभुजङ्गया कथावदोपं कृत्वा तदीयशोणितं कालिकाया स्पन्मूत्यै पापण्डजनेनानेन देवताभिमताया महोत्सवप्रसन्नादुपायनीकृतं स्यात् ।” इत्यविरतं विभावयन्त्याकुञ्चितपिण्डीभूतविग्रहा सितोत्पलानना विस्फारितनयना कथमप्यनन्तक्षणमिव क्षपां क्षपितवत्याभानूदयम् । समये तस्मिन् कृतदीर्घदुःस्वप्नजागरणया तथा सुश्रुवे शक्वटिक्रमां कण्ठाद् कृटीराद्विदूरात् कस्य-चिद्रोपायस्य तन्वीनादो गोगणद्वय्याभिधम् । क्रमेण मस्तिङ्मृद्धे पाटलवर्णदुग्ध्यां विलसन्त्यां झुलेका परिधाय वेपमास्त्रीयं, समुद्रस्य च पोटलिकां स्फुरदक्षःस्थला सोपानपङ्क्तया सत्वरमवाहत् । प्राङ्गणे कृषीवलस्य समं गेहिन्या मन्दमन्दस्वरेणालपतः समीपे छम्बमानां शाण्डल्यां भूतलं शोणितपूणे प्लावितं चालोक्य ‘कथं नाम जनोऽयं निमुरो व्यतीतराशौ कृतघोरकृत्यः शान्तं शान्तं संलपेदि’ति चकितचकितः भीतभीतेव युवतिरवर्ग-नोयज्जगुप्साभिभूता पद्मेकं पुरःप्राचलत् । आलोक्य तां स्पष्टिराऽप्रवीत् । ‘एहि तावदारमस्व वैनिककार्ये’ति । झुलेकं जेषं स्थितां वीक्ष्य पुनस्तां संबोध्य प्राह रम जरडा । ‘गृहाण कर्तरीमिमां प्रक्षालय च ताम् । किमिति भित्तिवत्तिष्ठसी’ति । कर्कशमेवं भाषिता झुलेका निरुत्तरेति सोपहासं कृषीवलेनाभिहिता । ‘कुतः सूक्ष्मदुर्बलवासांसि पुनः परिहितानि भवत्ये’ति । ‘इतः प्रस्थास्यतेऽयं मये’ति झुलेकाया वचो विगणप्याग्रेऽस्थविरा । ‘जण्डशो विदारयिष्यसि परिधानमिदम् । अन्यरान्तरं परिधाय दोहनं विधेहि’ । इत्यभिहि-तामपि निरुत्तरां तर्ण्यां सूक्ष्म निरीक्ष्य पुनः सा प्राक्षीत् । ‘अपि सुखं न निदितासी’ति । ‘गद्दी’ति झुलेक्याऽघोषावितं वचः पुनस्वधीयं ‘प्रक्षालयतां क्षिप्रमसिपुत्रिकाया । महोत्सवद्वितेऽस्मिन् प्रातरेव कालिकादेव्यै मेपस्यास्य बलिदानं विधेयमस्माभिर्मन्त्रालु-सारेणे’ति ।

कु०—(सोपहासम्) प्रायोऽस्मद्वाविविवादेन गतसद्यौ भयव्या निद्राभङ्गः समजनि । अजडत्वां चिकीर्षुरासं परमजाड्यनमैच्छन्मम गेहिनी । तथापि पर्यन्ते स्वाभीष्टं साधितं मया ।

तमाकर्ण्यतत् तर्णी सप्रसन्नसमाधानमुखा दीर्घमुच्छ्वसन्ती गोशालास्तम्भमथ-लम्ब्य विनोदशर्करपूरप्लाविता प्रोचकैः प्रजहास । तद्दिनोदकारणमवगम्येपस्फुरितेव ‘किं संवृतमि’ति पप्रच्छ वृद्धा । ‘न किमपि । वेपान्तरं परिधाय शीघ्रमेवायास्यामी’ति मृदुगिरा निगत्य प्रति सोपानमधावहसि । सोपानस्यावतरणस्थले युवकमालोक्य सदसा विरतगतिः सा पुनः प्रोचैर्जहास । वृद्धापूर्वस्मरणोद्भवन्तमुत्सानमन्यदाच ‘अन्यथा मया भवितव्यम् ।’

उ०—आः ! अन्यथा न चिराच्चिन्तयिष्यसीत्यज्ञास्येव ।

सु०—नैवं नैवं । वेपपरिवर्तनम् ।

इत्युच्यता तस्मै सहस्ताक्षेपं स्वस्तीति निर्दिश्य क्षयिनि झुलेका स्वन्तोपान-मालामाहत् ।

१३. 'मत्स्यजीवी केवलम्'

प्रारब्धस्य द्वितीयमहायुद्धस्य मासद्वयं व्यतीतमासीत् । विपमे कालेऽस्मिन् संख्यानां निवृत्ते श्रेष्ठशिक्षणार्थं स्वदेशाभिर्गमो मातृहीनस्यैकाकिनो मदीयात्मजस्य कथमन्वमन्यत मयेति नितरां खलु विस्मयेऽद्य । न चिरादनुत्तापेनादन्दह्यत हृदयं हि मे । तथा हि । द्विशदिनापगमे पुत्रस्य निर्गतस्याऽऽदननामरुद्धोपादानिदूरं रक्ताभिधे सागरे नौका भस्मेत्युदन्तो दारुणो मम कर्णपथे न्यपगतः । परं क्वनि पान्यास्तिरोगताः क्वि चाभिरक्षिता इत्यवगन्तुमशक्यप्रायमभूत् । सप्ताहमेकं च वर्षमहस्तापमार्गं नरक्यातनामयमिव चिन्तावेदनावडवानलमरुतामिवोष्मन्नभिदः सन्नेहवह्निमालाजालः प्लुष्टहृदयः कथं कथमप्यामयम् । गात्रतमोमयनेदिकायां वन्दीकृतो मनुकर इव संशयान्धकारे सुतस्य पारमार्थिकं घृणं प्रक्षीक्षमाणोऽवसन्नगात्र इव स्थितवानहम् । परमगाधानुकम्पया परमात्मना रक्षितेषु पान्येष्वस्ति मे पुत्रक इति वृत्तेन तत्पुनर्जन्मवृत्तेनेव सम्भ्रान्तः स्वस्मिन्तः कृतनिर्वोऽभवत् येन पुत्रचिन्तासन्तानैकानस्य मे प्रतिपत्तिजडस्य परिस्थितिपरिवर्तनमवदपमेव समञ्जि । परं क्व गन्तव्यं किं स्थलमनुकूलं स्वादिति यावद् व्यचिन्तयं तावद्विद्युत्पान्द्रेतोऽभिनन्दनपूर्वकः केनचिन्मुहुरा प्रेषितो मन्करतलमागतः ।

विंशतेर्वर्षेभ्यः प्राङ् न्यवसमहं मह तेन कस्मिंश्चिद् ग्रामे रमंगीये कोंकणदेशमण्डलनिवेशिने । मित्रस्यास्थालये ममुद्रोपकण्ठेदप्रभूर्मा निर्मिते कृताशामेन तदा मया सतयस्य मे जन्मवृत्तमाकर्णं । तद्द्वारभ्य स्थलमेतत्पुण्यशेखरमिव मथेनमि कृतपद्मासीत् । तत्र च पुनरावास्यामीति मुहुरे प्रतिश्रुतमामीन्मया तदा । अचामी प्रतिश्रुतः प्रहर्षपरिप्लुतान्तकरणस्य मम स्मृतिदयमायात् । अपरं च समये तस्मिन् कस्यचिद् दृश्यस्यावलोकेन हृदयं मम धनुनिधं कालं वरुणमनिर्गतरूपेण प्लारितमामोत् । व्यतीतेषु वसरेषु विविधप्रमत्तेषु व्यतिक्रम्यास्य स्मृतिपथाद्विनेष्ये तस्य मध्यवर्तिन्या भङ्गनायाः प्रतिमा सर्वविराजमानाऽऽमीन्मद्येनमि । पयोनिधितटे चिरादाकोरितस्य स्मरणं कुसुमामोदभा इव मद्येनमि पुनः पुनः प्रादुर्भूत् । यमन्तुममये रमालतरीं विरम्य कुसुममञ्जरीभरस्य पुनर्यम इव व्यतिक्रमोऽयं पथात्पुनः माझाद्वर्तमान इवामात् । तथा ।

प्रचलत्सु पोतेष्वेकं निपुणं वीक्षमाणा सागरतटेऽवातिष्ठन् यावद् द्योतमानोदकेषु पयोधे-
र्विम्बमात्रमिव सोऽदृश्यत् । ततस्तीरं विहाय प्रचलन्तीं ताम्बन्वाष्टं न विराज्च ग्रामान्त-
र्नामिनि मां तरसमीपस्थोऽभवम् । पृष्ठतस्तामवलोक्यैस्तस्या सरलद्रुतगत्याऽनूढया बालि-
कया तथा भाष्यमिति न्यतर्कयम् । निकटवातिन्यास्तस्या कजुमावशंसि वदनं तन्वद्भयष्टिं
च विलोकयतो मे तर्को ह्योऽभविष्यद्यदि तन्कण्ठे निर्वृत्तोद्वाहनिवेदकां महलसूत्रमालिकां
नादृश्यम् । अथावयोः प्रचलतोर्मध्ये स्वल्पिष्टमात्रमन्तरमासीदिदानीम् । अतः
स्फुटमालक्षितं मया यन्स्त्रीयायतलचिरनयनलुगलेन नवयौवनसङ्कृतासौन्दर्येण चास्त्येषा
जितभूयिष्ठाभिज्ञताङ्गनेति । अथ क्षणमात्रं विस्मयाञ्चनि तन्मधुरस्वरामृततरुं पिपासुस्ता-
मग्रवं ‘तृपितेन मया जलमपेक्ष्यते । अप्यस्ति प्रया क्वापि सन्धिर्धा’ । इत्यभिहिता मया
सा स्वर्गेऽं मां निमग्न्य शीतगारिकेलरसः परिवेप्यतां श्रीमन्निरिति साग्रहं प्रार्थयत् ।
भूदां प्रमुदितोऽहं सादरं तश्चिमन्त्रये सपदि स्वीकृत्य सङ्गतोऽवचलम् । यथा प्रागेवाव-
कल्पितं मयाः तथा तस्याः स्वरप्यनिमग्न्युत्कृष्टं मृदुलं च तद्वाक्सरणिं च माधुर्यं
कुलाङ्गनावाग्निदम्बिनीमुपालभे । क्षणाद्विमोहितोऽहं तथा पृच्छामकरं यदोत्तरप्रदाने
दीर्घं सा व्याहरन्ती मृदुस्वरेण मामानन्दयेत् । कथितं च तथा । ‘मन्दीयशिष्टुर्नरा-
प्रान्तोऽस्ति । तस्मात्स्वास्थ्यकारणान्मत्स्यान्वेपणाय तस्य पित्रा ग्रामाद्विनिर्वाद्य गन्तव्य-
मित्यकलयम् । डिम्बोऽयमेक एव तवय आख्योरि’ ति । ‘अप्युपसेवेय भवन्त्या बालम्,
अस्मि भियगहम् । भवत्यानुमोदितो मुदा तं चिक्रिसेयम् ।’ इति मयोक्तं हुतम् । सा
च तदा कृतज्ञतापूर्वकं “छुवं एकुत्तु परमात्मनैव मन्दीयस्तिग्धसुखस्य गयुनाघ्नः परित्राणाय
प्रेषिताः स्युः श्रीमन्तोऽग्र । चतस्रो रात्रीर्गर्वरेणातो जवकं बहिर्मां स्म गम इति
प्रार्थयत् बालः । परं दिनमेकमप्यपन्यविगुमनिच्छता पुत्रकस्य तानेनोक्तं ‘बन्त, सर्वोऽयं
भ्यवसायस्तव हितयिव । भ्यवसाय एष द्रव्योत्पादकः । घनेन च भूयिष्ठवस्तूनि क्रेतुं
प्रभवन्ति प्रजाः’ । इत्येवं व्याहरता तेन साधूक्तं खलु । गयुरपि चतुरः पितुः प्रत्यागमस्य
एकैकक्षणमनवरतं गणयन् स्थितोऽस्ती”ति ।

त विराजत्स्या नानाविधविक्रमस्तुमाश्रितैस्तद्विर्विराजितरमणीयं कुटीरमासा-
द्वितयन्तावाम् । पीतनीलरक्तवर्णसुमनसां वृक्षावलम्बमानानां गुच्छजातेन कुटीरस्य
तस्य मनोहरा सुपमा । अथ गृहस्वामिन्या प्रवेक्षितोऽहं कुट्यन्तर्भूतलविस्तारित-
त्रिलिङ्गमधिशयानं चतुर्वर्षदेशीयमर्मकं तस्या अद्राक्षम् । मत्स्यकाराय पेयमानेनुमप-
सृतायां तस्यां शिशोर्नाडीपरीक्षणमकरवम् । ज्वस्तिस्यास्यास्थं नैतावदासीद् यथा
जनन्याख्यातम् । परं डिम्बस्यास्याहुताद्वितीयो वदनाकारः सातिशयं चित्ताकर्षको
मेऽभवत् । क्षणमात्रालोकनादेव ग्रीढवयोरुपधिपणोपेतोऽयं शिशुरपि कलयम् । अनति-
ग्रान्तदीशचरस्य बालस्य तस्यानने नवनीतफेमले किमपि वैदिकं किमप्याभ्यामिक्रमालोकि
तेजो मया । जनसमूहे महत्त्वपथ्यं वैशिष्ट्येनोपलक्षितो भवेत्सकृद्दृष्टस्यास्य च न विस्मरेदानन-
जनः । ककुत्तुमुमसुकुमारतनोर्मुखात्तस्यातिमधुरमधुरः सपरिदासाः सोत्साहाः प्रसलु-
रालापाः । बालस्यास्य स्मितेन स्तुपितं ह्वानुल्लिप्तं ह्वान्नन्येन कुतूहलेन विस्मयेन च

जोषमशृण्वं मृदुलां तद्गिरम् । जीवनानन्दभूते नन्दनेऽस्मिन् पितृभ्यां वर्पितेन
प्रेमनिर्झरपूरेण कुटीरमिदं श्रावितमिति स्फुटमेवामृत्क्षणात् । स्वजीवितसर्वस्वभूतसुताथमेव
प्राणानधारयतां जायापती । उदर्यमेव पुत्रवत्सलः पिता प्रायस्यत्तरां प्रतिदिनं येनोपलभेत
प्रीद्वयसि जीवनसौकर्यं शिशुरस्यम् । एष च पितृप्रेमोद्रेकस्य पात्रमभूदित्यप्युलक्षितं
सपदि मया । बालकेन तेन प्रदर्शितसमुदाचारेण स्वल्पपरिचितस्य मे सत्काराया नैकाम्यु-
पाया विचिन्तितः । शक्तिश्च क्षोणीतले सोऽभ्यधाद् 'यदि श्रीमन्निरनुमोदितः स्यां
ग्रामोपकण्ठप्रदेशं निखिलं श्रीमद्भयो दर्शयिष्यामि । सम्यग्र कानिचिन्त्यलानि सुदर्शनानि
योजनमाध्वरं पिशाचाधितो पुरातनबीराणां दुर्गं' इति । तद्विचारशीलतया विस्मिताय
महामायातवानयं बालः कस्यचिन्सिद्धस्य लोकोत्तरचरितं यस्य समाधिर्मम सुहृन्निवासा-
न्नातिदूरस्थोपत्यकाया अधोभातो निवेशितोऽभूत् । 'अवि जानन्ति श्रीमस्तो यदसङ्कटैवा-
लयेऽग्रन्येन पुरोहितेन श्राविताः पुराणकथाः । तातपादा अपि मे पुराणरुधानरुमहापुरुषा
इव पुण्यवन्तः । अग एव स्निह्यति पूतात्मनि तस्मिन् परमेश्वरः । सर्वाभीष्टं च वितरति
तस्मै देवः' । इति बालकेन तेन सगौरवं मधुरमधुरवचसा निवेदितं दृष्टान्तमाकर्ण्य
नितरां विस्मितोऽभवम् । समयेऽस्मिन् जननी शिशोर्गृहकार्यं व्यापृता प्रक्षेपे गतागतं
कुर्वन्पि वचनेऽस्य यदावधाना बभौ । कुटीरमिदं तेनैव विमोहितम् । तस्यैव मधुरस्वरेण
मुषाधारामधरोत्तुर्वता दिव्यवाण्येव तत् पावितमिति मन्वेतस्यभूत् । यथा यथा च तत्र
धिरापिबोऽहं तथा तथाधिकं कुटुम्बेनानेनाहृष्टः समभवम् । अथास्वाद्य नारिकेलरसं सपाल-
गृहस्वामिनीं सादरमापृच्छ्य निर्गमिष्यते मे तनयस्य जन्मपत्रिर्हं प्रदर्शयितुं प्रावर्तत
सा । विषयेऽस्मिन्निविष्टानहमित्यभिहिते मया पत्रिकेयमलौकिकी किलेति न्यवेदयत्सा
मन्दस्वरेण । ततश्च क्षणोत्तरं पुनरब्रवीत् । 'बालोऽयं गणुः पूर्वजानां पुण्योदयादुपायनीकृतो
विभुना युष्माक्यामिति प्रागेजोक्तं भगवतो विष्णोरायतनस्य मेदीयसः पुरोहितेन' इति ।

अपार्थघटितोत्तरं सुहृद्रेहमाम्नाय मम प्रातःकालीनमनुभवं मत्पत्नीरिबुद्धम्वस्या-
कर्णं च न्यवेदयं तस्मै । अभिहितं च तेन । 'अस्यां सपुत्रामुहिष्य मरीरि ? परिचितं
मि बुद्धम्वमिदम् । अर्भगेऽम्बाया आश्रयांस्पदमिति यदस्ति जनाः' । इति वचनध्वने-
परांभ्रान्तं मां दीक्ष्य पुनर्वत्सुमुपात्रमतसः । 'दिग्भोऽयं किल सामान्योत्तरमनिर्मातृश-
क्यनीतमपि यदि हिमपि संपादयेत्तदापि मत्स्वपत्नीविनोऽग्रक्षणमपि सं भ संभावयेपुरि' इति ।
'न कोऽपि मिदः स्वदेहे संमान्यत' इत्याह्लमृन्मधुसूदाहनायां मया पुनर्मिद्रेणाभि-
हितम् । 'मत्स्वपत्नीविनोऽग्रापन्नमृन्मिदधदाम्निना निधायतीछात्र एतु ।
पुरातनमुनोऽग्नेषु बह्मरा इमे स्वज्ञान्येभ्योघनरगुलोद्भवस्य वयावापरधारिणः
सामान्यरतिमात्रमव्यापि पादयोः स्वतिरामि निदधुः परं स्वजातीये मिदपुरमपि
गृन्मिदार्थारपेषुः' । इत्युक्तं सुहृदि मगि मया 'स्वामिमानविर्वातीना स्पुरमी
एतु य स्वज्ञानिमनादरेण निरूपयन्ति' इति ।

प्रस्थितानां मत्स्यजीविनां मन्दमागानां चिन्तनेन व्याकुलोऽभवत् । नामीदपि मे शङ्का निष्कारणा । परेषुहि समुद्रतटे शोकेद्वेष्टेण प्रसृतं जनसमूहमद्राक्षम् । भूयिष्ठास्तत्र तत्तदासविनाशात्संकरणं व्यलपन् । भर्तुर्नाशस्य शोचनीयोदन्तेन स्तम्भीभूतामम्यामपि समुदायेऽस्मिन् व्यलोक्यम् । संश्रुब्धवद्वदृष्टवास्तस्या रुचिरलोचनयुगलं बाष्पविन्दु-
श्चन्यमामीत् । परेशकृपया सुरक्षितप्रन्यागतान् बान्धवान् कतिचित्पोषितः प्रहर्षा-
द्भ्रष्टवाहेण स्त्रावयामासुः । ‘तवात्मजो न पुनरायास्यती’ति विज्ञापिता काचित् स्थविरा
कुक्षियद्विमवलम्ब्योपस्थितेह शोकार्णवे न्यमञ्चत् । दुःखातिशयात् तपस्विनीयं पण्डित-
केशरुद्रापमात्मीयमाकर्षदुरक्ष प्रताडयद्वसन्नपाणिम्याम् । अभ्यां तु निश्चला वेतनीव
पाण्डुरा लुप्तभावा मुषिनेव पराभूतेवान्तरङ्गदुःखात्पन्नः सहस्रधा स्फुटीकुर्यती
जोषमस्यात् । जनपूर्वोऽपि शून्योभूतो प्रामो दरादिराश्रान्वोभूता इति निःशब्दं
निर्विकारवदनं सा ध्यानरु । प्रथमदर्शनजनितप्रीतिरनुकम्पयाभिभूतोऽहं तामुपेतवान् परं
किं वक्षुमुचितमिति प्रतिपत्तिमूढस्त्वृणोमेव मुहूर्तमवस्थितवान् । क्षणोत्तरम् ‘अपि सह
भवत्या कुटीं गच्छेकमि’त्यनुनेतुमर्षं मया । अथ सरूपशिरसानुमन्य मदभ्यर्थनां
मयानुगम्यमानाग्रे सा प्राचलत् । पुत्रदर्शनाश्रुविन्दुषु विमुक्तेष्वेतद्दुःखावेगस्योऽकृते-
पन्मन्दीभवेदित्याशास्यत बलवन्मया । परं मत्पूर्वकस्वितप्रनिवृत्तं तयाचरितम् । ‘अपि
वातपाश माघापि निवृत्ता’ इति बहुदिमान्तरितदर्शनेनेव सोत्कण्ठं प्रदीक्षमाणेव
पालेनानुपुषा सा रुदकण्ठं मन्दस्वरोण प्रत्युवाच । ‘तव तातस्य पोषो न प्रत्यापातोऽ-
द्यापी’ति । भद्रातः शिशुरशङ्कितानर्थोऽपि चिन्ताकुलोऽभूत् । परं सार्यं समुद्रतीरं गत्वा पितरं
महर्षं विस्मापयिष्य इति संकल्पयितुं बालः प्रवृत्तोऽभूत् । ‘तातचरणा मामुदृत्योर्ध्वगानं
पति निक्षेप्यन्ती’त्यभिधाप प्रेमभिर्भरेण मनसा चिन्तयन् पतत्रिशावकानन्त्रं विद्वम्ब्यमानः
पजहात् । अभ्यां तु पतिविरहविपुरापि न बाष्पादिकोऽद्भारमकार्षीत् । शून्यदृष्टिः सा केवलं
बालस्य जल्पनं धात्रं धार्य निःशब्दाऽतिष्ठत् । शोकस्य तादगनुद्रेकोऽन्वाभाविकः
प्रत्यासन्नार्थरासीति मन्यमान्ये ।

तदनु श्वः पुनरायास्यामीति बालकस्य प्रतिश्रुत्य कुटीरं स्पृजम् । प्रमेण मन्दीभूते
प्रमज्जनगे सार्यं तन्निःसमयोऽतिरमणीयतामभवत् । मुहुरेवे मदर्थं निर्दिष्टप्रकोष्ठस्य
बातायनतः सरसः सञ्जगतामनुकुर्वन्तमन्धिमवालोक्ष्यम् । विदूरं दत्ते सरिपतिः सरितं
कामपि संजिगमिपुरिषु प्रतान्त इव रोमाञ्जित इव तथा निश्चले यया नालमथाभोगा-
दवलम्बमानोऽयत्तलादिब । अथ तस्मिन् क्षणे सागरतीरे कस्याश्चिद्वोक्षाया भागमप्रसंगतः
संवातर्सरम्मः स्फुटमालोक्ष्यत । प्रापो नौबाह्यमाण्डसंग्रहस्य पोतेनानेन मान्यमिष्यत्किं
मया । पुरः प्रस्थानाग्राहेचन पान्था गौरमया अवाहद्विस्थपि मयादर्शि ।

अथ परेषुः प्रावस्तसं सह मित्रेण विहाराय गतेन मया सूर्योन्नमनान् पूर्वमम्याया
गोहमुपस्थातुं नापारि । विदूरस्थालोके यददृष्टिः शून्यलोचना तपस्विनीयं कुटीरस्य
देहत्वा तिष्ठन्ती तदन्तिकं समुपेतमपि मां नालोक्ष्यत् । ‘अपि कुशलं बालकस्ये’
त्यनुपुष्य मया साऽब्रवीत् । ‘उपास्वद्विस्वरप्रवणमुत्तुङ्गलं ह्याम्यनि स्म बालस्य मनः ।

रात्रौ पितुरन्वेपणार्थं निर्गतो गृहस्थाद्यापि प्रत्यागतः । बालस्य दैवमनुकूलं प्रसादकं भवेदिति मनसि कृत्वा तस्य प्रस्थानमन्वमंसि मया । को जानाति काऽद्भुतघटना नियतेरिति । अपरं च तज्जनकस्य तिरोहितस्य शोचनीयं घृतं तस्मै निवेदयितुं नैच्छम् । समुद्रतीरे क्रोऽपि तस्मै निवेदयतु घृतम् । इत्यभिधाय स्फुटितहृदयाऽन्तर्गतशाल्येन दुःसहदुःखाभि-
हतेन प्रथममेव मुक्तकण्ठं रोदितुमारब्ध सा । 'जन्मान्तरदुष्कृतस्य फलमवाप्यते पातमन्या मये'ति मुहुर्मुहुर्मानाने सगद्गदं शपन्ती नेत्रजलमनवरतमस्त्रावयत् । नार्हस्यनिन्द्य-
माग्मानं निन्दितुमि'त्यभिधाय द्विभीतान्तरद्वन्द्वोऽहं तस्या याप्यप्रवाहोपशमपर्यन्तं जीवं स्थितवान् । ततश्च 'बालमन्वेष्टुं यास्यामि भवन्त्यानुमत' इत्युक्तवन्तं मां कम्पितशिराः प्रयुवाच दीनहीना सा । 'निखिलरात्रमाप्रभातं पर्यटन्त्याऽपि न मयोपलब्धो बालो न केनापि मत्स्यजीविनावलोक्तो वा । स्वस्तिष्ठेव ग्रामटिकेयं परं वेष्टितास्मि परितः पयोधिता । नावतिष्ठेत् ■ पितुरहितः सह मया मन्दभागिन्येति प्रायो नियत्या निर्दिष्टं स्यात्' ।
इत्यनवरतं नयनजलवर्षिणी साऽभिधाय करपल्लवाम्यां नेत्रजलप्रवितमाननमावृण्व क्षणं निश्चला तस्यै । न व्यलपम्वेदानीम् ।

अथ निकटितसान् बालकमम्याया अन्विष्यापि सर्वत्र नैष्कल्यमेशोपनतं गवेपणस्य मे । विस्तुस्तिरोधानमनुकुर्वतोऽस्यैकस्वैषामजस्यादगर्गेन तपस्विनीयं नचिराद्वसष्टा भवितेति मे शङ्का याथार्थ्यं न भेजे । तथा हि । न पुनस्तां रुदतीमपश्यम् । दैवनिष्ठा तस्या मां व्यस्मापयततराम् । क्रमेण च सम्प्राप्य स्वास्थ्यं मनःशाश्विमपि शनैः शनैरुपालभत सा । पतिपुत्रप्रोर्विनाशाभिजन्मुग्धं न लुप्तं परमनवरतं तयोश्चिन्तनेन तच्चिरन्तरमेव स्थास्यतीति सा मां ममाश्वासयन् । साध्यास्तस्यास्तितिक्षा मवीपिणस्तदज्ञानमापरोत यत्नः । भयमान्यन्तादगुपतामः । तदत्र पुनरागन्तुं न विस्मरिष्यामीति ग्रामाक्षिर्गमापूर्वं मुह्ये प्रतिधुनं मया ।

समस्मारयत्पुराणेषु सङ्कीर्तिता दिव्यविभूतोः । तमाद्योस्य कारणं विना सहऽप्रेमनिष्पन्द-
निर्भरं मे हृदयं समजनि ।

अथोत्तरेद्योगनतलमध्यमास्तु सवितरि नीका निर्दिष्टस्थानं सकालं यदा प्राप तदा मुनिकुमारमिमं संभावयितुं मत्स्यजीविनां क्षीपुल्याभकाणां महांतो घटे संमिलितोऽदिति मया । समुद्रामितो जनोऽसाहेन लोक्याग्रगण्येऽस्मिन् पुनरपि निमग्नेऽस्यामीति मनसि कृतं मया । मदागमनाभिज्ञः सुहृन्मे न समायातस्तत्र । कथमपि लब्धमार्गां व्यलोक्य काञ्चनोत्कृष्टाङ्गयष्टिं मध्यवयस्कामङ्गनां यतिकुमारदर्शनानन्तरं हंमिव जनैर्बहिष्कृतमिष प्रहतां सरभसं प्रचालितां च । पूर्वं वर्णिता मित्रेण मे धर्मोन्मादजन्यमूढकल्पनाकथा श्रद्धालोर्जनस्यास्य मत्स्मृतिपथे न्यपतदिदानीम् । घटास्थले विलम्बमानो मुहूर्तं स्थितवानहमन्त्रेषुमभ्यां यस्या ईश्वरेच्छावलम्बनं तिनिष्ठा च मामियं कालोत्तरं पुनरायातुमत्र प्रालोभयेताम् । परं मोघोभूतो मे शरणप्रयत्नः । न कापि तस्याः संवादिनी दृष्टिगोचरता मयासीत् । तदनु भग्नशः प्रस्थितः सुहृद्रेहम् । अस्तङ्गते भगवति सहस्ररश्मौ भद्रोपस्य मन्दमन्दप्रकाशे श्लक्षितमार्गोऽपि दिष्ट्वा न वितांसमुचितचरणपद्ममुपलभ्य तत्र च प्राप्तवानहम् ।

अथ राष्ट्रा समाससंख्याहारयोरवयोरभाषीत्सुहृन्मे—“ निःसंशयं समाया-
तोऽपि पुनरादातुं किमपि घटवर्षेभ्यः सृज्यमानं विदति यः शरपूर्वमभिनन्दितः । एषे भि ।
तथैव क्लिष्टेति तद्वत्सो यथाभ्यर्च्य मुररीकृत्यापृच्छत् ‘ अपि जीवति सौम्यवृत्तिरम्बायापि
न वेति । ‘ जीवत्येव सा परमतोवाभिज्ञाना स्वतु । कृत्स्नशः पारिवर्तिताऽस्ति सम्प्रति ’
इत्यभिधाय मे सुहृत्तमातुषारं प्रज्वाल्य वृत्तमम्बायाः कथयितुमुपाक्रमत । यथा —

“ तपस्विनोभिर्मामकाले परिगतवयस्कां नाभिज्ञास्यसि ॥१॥ । निष्कलजीवितेन निर्माया, निरालम्बना, प्रामीर्गैरग्र मायाविनीति त्रिस्तूता, निद्राचारिणो, विंशत्यब्दपृथ सितोदितं तनयं समाह्वयन्ती जलान्तः प्रच्छन्नो ध्रुवं पुनश्च स्वस्य समर्पयिष्यथ इति प्रतीता ” । पत्रदाकर्ण्य दोदूयमानचेतसं मां सुहृदन्वयात् पुनः । “ भगवान्भक्त्यकारस्य तेषां सर्वसमताक्यप्रायम् । श्वे हि वीरेन्द्रस्य कन्दरेऽग्र कस्यचन तद्वगतापमस्य धोतुं प्रवचनं संगस्यन्ते परमदृष्ट्याः मत्स्यजीविनः ” इति ।

‘मुनिहुमासेऽयं सहपाण्यो मे । तथैव नोकया प्रवासें कृतवानयः’ । इति निवेदिशे मया सुहृद् व्याहरत । ‘विषयत्रातेवाभिमतस्तत्त्वोऽयमलौकिकप्रभावः स्पर्शमात्रेण सर्वव्याप्यमुपशमयतीति ब्रह्मपते मन्त्रप्रीतिनोऽग्र्याः । विषयमिन्द्रकुलोद्भवो भूमुखरोऽयमिति तमन्धवपूजयन्ति । यदि मया सह वीरदुर्गमायास्यमि श्वस्तदा तेषां हास्यान्तरदीप्तां धर्मां कुमातेऽस्मिन् स्वयमेव साक्षीकरिष्यमि’ इति ।

अथ रत्नानां तत्त्वां शयने शयिनोऽपि विरमुद्भिदः स्थितवानहम् । हिमांशुना
 पूर्णकण्ठेन विव्रततलेऽश्रुधे रत्नापितो नैक्योजनदीर्घवलप्रच्छदपट इव शुभमे ।
 अनिरमणोदराकाशमस्वां शयने आग्रदन्धित्विर्नोचितेति तदस्थिन्या जग्याया दिक्षया
 प्रेरित इव शङ्किर्नां प्रकृष्टोऽभवम् । विविधे स्नाकरस्य तटे चन्द्रमण्डलेनाग्राप्यमाने

मह्यः, धेष्टिमी रजतसुवर्गनाणकपूरितानि पात्राणि स्तस्तचिन्मरणजातं च । तानि सर्वाणि सृष्ट्वैव सशिरःक्षयं सितमात्रेणाद्गीकृतानीवादर्शयन्मुनिः । कथं भागवतो मातृपद-
स्यास्तमनसमये समग्रमपि प्राङ्गणं परःसहस्रैर्जैः पर्यपूर्येत । तदा मुनीन्द्र आसन्नासमुपाय
वदाञ्जलिः श्रीमद्भागवतपुराणमत्तोजस्तोत्रश्लोकं गम्भीरेण ध्रुतिमनोहरेण स्वरेण गायुमा-
रत्नवात् । यथा—

यं ब्रह्मावस्थेन्द्ररुदमहाः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-

षेदेः स्यादपदकमोपनिषदौषान्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो

यस्तान्ते न विदुः सुरासुरगण देवाय तस्मै नमः ॥

समाप्तस्तोत्रपठनमात्रः क्षणं जोषं स्थित्वा यावदुपदेशुमारभते तावच्छस्याश्चन
पनिशया आक्षेपास्वरः पुरस्कृत्यैकस्य सन्तर्जयमानस्य कर्णशब्दनिनानुगम्यमानः सहसा
समाकर्ण्य । कोऽपि जनः प्राङ्गणं प्रविशितुर्दोवारिकैः सरभसं निष्कामिन्यो बहिःश्यादिनि
संज्ञोमस्य कारणमवगतं प्रया ।

“प्रविशतु सा । प्रविशतु सा ।” इति प्रचक्षीद्व्यतिक्लेण मुनिना प्रोक्ष्यदिष्टम् ।

“मायाविनीयम् । बहिष्कृतास्ति । निष्कसता सा ।” इति श्येता इव शकुनिमण्डले
सुगणरेव केचन समामण्डले समाग्रेसान् ।

“मा भूक्तेऽपि बहिष्कृतो विभुना निर्मितः प्राणी । समायातु ॥ मत्सर्विधे”
इत्युरीर्वैदग्गितेनैव श्रीवारिकं प्रवेशयितुं क्षिपमेकां निरदिशाचापसः ।

अध्यामन्तरा नास्तीयमन्येति सहचरो मे कर्णेऽजपत् । वस्तुतस्तु साऽमृद्वैव ।
शीघ्रांश्चलाम्बरवेष्टितशिथिलाङ्गवृष्टिः सा यावन्मन्मन्मन्मसृपत् प्रति पीडिकां मुनेस्तावत्ता-
मुदिश्य विहृतापत्रादोचिनिक्तो जनस्य मुखास्त्रिस्तः शुभ्रवे । मुनीन्द्रेणोन्नमितमात्रे हस्ते
कलकलवमुत्तरितः समुदायः सप्तस्थीं स्थितः । यतिश्च पार्श्वमुपेतुमन्यापै संज्ञां ददौ ।
सा च सप्रथमं विनतमुखी संवस्ता मुनीव सकल्यमभिहिता बेपमाना तं समुपेय
पार्श्वेऽशतिष्ठत् । यति स्वमनोरथं विरुचिपोस्तस्या वातादीर्यातूर्वमेव व्यडोदत् ।

‘कोऽस्ति भवत्याः हेतुः । निर्मयं कथ्यतां तावदि भि स्तौम्यया गिरा सावित्राय
वशिषादतो मुनिर्मन्त्रेण स्वरेणान्वयुद्धत् । तदावर्ण्यं चक्षुषो विरुध्य बाण्यात् कथं कथमपि
संरुप्य निरुधेति जनेन मन्यमानाहमिति घोड्या, भिया, दीनतया क्षितिप्रलनिहितनिमल-
नयना सुहृत् निःशब्देयं तस्या ।

‘मा धुनुव मायास्त्रिया अस्या भर्तृवहं कुटिलवचः । निष्कस्यत्रामे भि
प्रतिपत्तिरिभ्याया विविधितं बहुभिः समाम्यद्भिरुपपदङ्गुल्यत् । मुनिश्च इत्युच्चमय
भारगविष्टेदृष्टाद्येतां प्रतिवक्ष्य ‘कथ्यतां निर्मयं भवत्ये’ति भूयोऽप्यपादम्भम् । तदा
प्रबलमभ्रमातिभारमन्यदृष्टया सा न्यतदत् ।

ज्योत्स्नया क्षणमात्रं प्रचलतो मे विदूरं महिषमभ्यायान्ती दीर्घकृशाकृतिरभ्या इष्टिगोचर-
तामगमत् । यथा यथा नेद्रीयसी साऽभूत् तथा तथा शोकमक्रोतस्य मन्दमन्दकलवः
स्फुटमभ्रावि मया । अन्तरान्तरा च सुतरामवदीर्णहृदयायास्तस्या रुदितध्वनिः शुश्रुवे ।
नेदिष्ठभूतायास्तस्या अस्थिपञ्जरभूतायास्तत् परिवर्तनमालोक्य नयने मे पूर्वदृष्टाभ्येयमिति
न व्यश्वसिताम् । पूर्वं रुचिराकृतेः परमिदानीमात्रसमात्रभूताया नेत्रयुगलं मुकुलितप्रायं
शिलोत्कीर्णमूर्तेर्नेत्रयोः सादृश्यमभजत् । समुद्रतटप्रान्ताभिगमनात्सावधानमात्मानमभि-
रक्षितुमलं जागरिता दीनदीनस्वरेणाह्वयन्ती निजात्मजं प्रस्तारितकरयुग्माऽन्वनयपयोधिं
यथा — “ हा हा रत्नाकर ! वञ्चितास्मि त्वया । किमर्थं निर्गुण इव गोपायसि पुत्रैकजीवि-
ताया मे गणुम् । अपि नास्ति पयांसो रत्नराशिस्तव जलाम्यन्तरे यदपहृतं त्वया मे
पुत्ररत्नम् ” । इत्युपलभत सा मुहुर्मुहुः सरित्पतिम् । अन्तरान्तरा पुत्रस्य जीर्णवस्त्रवर्णं
कण्ठे गृहीत्वा व्याघ्रोशासा । समुपेता नेदिष्ठमपि मनुपस्थितिमजानतीव पुरः प्राचलत् ।
चिरं समाह्वानकलरवं कुर्वती प्रस्खलन्ती पदे पदे बाष्पायमाणलोचना सनिर्वेदं पुलिनेषु
गतागतमकरोद्यावदतिथान्ताऽक्षौ समजनि । अहमपि रजतावितस्फटिकसिकतास्वेव चित्ता-
यितोऽवातिष्ठे यावत्सा स्खलत्पद्भ्यां स्वकुटीरं प्रति गच्छन्ती दर्शनपथातीताऽभूत् । अन्वाया
अतिकरणवैकुण्ठ्यरुदितान्यनवरत्नमस्वनन् मत्कर्णशकुल्यां सुतरां च सैष्यदीर्यत हृदयं मे ।

प्रभातस्य विकसत्पुष्पामोदमयेन शीतसमीरणेन शुम्भिताननः प्रमुदितान्तरङ्गोऽपि
तपस्विन्या अभ्यायाः शोचनीयदशां स्मारं स्मारं मुहृदालयमभ्यागमम् । सायं सद्यः
मित्रेणामजं धीरदुर्गं यत्र मुनिकुमारः धीगणेशो महतीं सभामधिष्टास्यन्नासीत् । आप्रातः
स्त्रीपुरुषाढैः परःशतेर्मानिताध्यात्मिकगुरोर्दर्शनपिपासितप्रांसस्य धूलिधूसरा रध्याः
सद्गीर्गाः समभूवन् । मध्याह्नात्पूर्वमेव जनीघपूरितस्य पुरातनदुर्गस्य दीर्घकश्मीरज-
पटलेनेवाच्छादितस्य विशालप्राङ्गणदृष्टिमस्य मध्यभागे विरचितमुपगुह्यमासनं सामोद-
मुमनोमालिकाभिर्मण्डितं सौम्यमुखः सुस्मिताननो गौरवर्णः प्रशान्तमूर्तिस्तेजस्वी
निगिरलकौंरुणावनिप्रयितमहिमा चतुर्विंशतिवर्षदेशीयो मुनिकुमारोऽयमभ्यास्त प्रागेव ।
विशाले तस्मिन् सभास्थाने तस्य स्वरध्वनिं सुखेन श्रोतुं प्रमथेति नेदिष्ठस्यने
दिष्टायनद्वयमुपलब्धमावाभ्याम् । अहं चादृष्टपूर्वविषयकुतूहली मुनेः सद्गीर्तितप्रभावे-
अध्यानोऽपि तद्विरं श्रोतुमुत्प्रेषितोऽभवम् । मुहूर्तमुपगच्छतामभ्यां दयनीयदशापन्नां प्रप्यशी-
कृतां चाप्राटोदयितुं यत्नवदातास्यत मया । परं सर्वतोऽपि निपुणं यददृष्टेर्मे न सा दृष्टिपथं
न्यपतन् । जनसन्निधौऽस्मिन् पुरायनिनार्यका मत्स्यजाविनां विहाय छोका इतरजातीया
अप्यलोप्यन्त । तेषामन् पुष्टिन, आधारदण्डमश्लम्बमानाः पद्भ्यः, अन्धा, व्याधिप्रस्ताः
मननपया आग्नेयान्तः कथिष्वचिष्योर्वेऽपि मुनिवरस्य साहाय्याभ्यर्थिनः समुपस्थिता आसन् ।

परं हन्त मर्त्यदम्यात्र वापि ।

प्रेमेश्वरस्य सम्मुनीनामुपनासनामुनियुवा केवलं निगिरलममीलितमभामण्डलं
दृष्टुं प्राङ्गणं प्रविशतो जनान्यालोदयितुमसारणम् । पीडितायां तत्पादयोः समीपे निदिता
परीकृतो भयानां मत्पररायनीकृताः सुगन्धिमुमनोमालाः, श्रेष्ठिभित्तान्निधायकमोदकादि-

सद्यः, धेष्टिमी रजतसुवर्णनापकपूरितानि पात्राणि हनस्वचित्तमरणजातं च । तानि सर्वाणि स्पृष्टुं सशिरःकम्पं सितमात्रेणाद्भौकृतानीवादत्तयन्मुनिः । अथ भगवतो मार्तण्ड-स्यास्तमनसमये समग्रमपि प्राङ्गं परःसहस्रैर्व्रैः पर्यपूयत् । तदा मुनीन्द्र भासनात्ममुत्थाय यदा जलिः श्रीमद्भागवत्पुराणगतस्तोत्रश्लोकं गम्भीरेण श्रुतिमनोदरेण स्वरेण गातुमा-रब्धवान् । यथा—

यं ब्रह्मावरणेन्द्ररुद्रमस्तुः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्ववै-

र्धैः साक्षपदश्मोपनिषद्गोयन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो

यस्यान्तं न विदुः सुरासुराणां देवाय तस्मै नमः ॥

समासस्तोत्रपठनमात्रः क्षणं जोर्यं स्थित्वा यावदुपश्रेष्ठमारमते तावत्कस्याश्चन वनिताया भाषोशास्वरः पुरुरस्यैकस्य सन्तर्जयमानस्य कर्कशाश्वनितानुगम्यमानः सहसा समाकर्मि । कोऽपि जनः प्राङ्गं प्रविक्षिमुदौवारिकैः सरभमं निष्कासितो बहिःस्यादिति संश्लोभस्य कारणमवगतं मया ।

“प्रविशतु सा । प्रविशतु सा ।” इति प्रपञ्चीकृतव्यतिकरेण मुनिना प्रोक्षरादिष्टम् ।

“मायाविनीयम् । बहिष्कृतास्मि । निष्कास्यतां सा ।” इति श्येना ह्य शकुनिमण्डले युगपदेव केचन सभामण्डले समाक्रोशन् ।

“मा भूकोऽपि बहिष्कृतो विभुना निर्मितः प्राणी । समायानु ॥ मय्यविधे” इत्युदीर्घेष्टमिदं नैव दीवारिकं प्रवेशयितुं क्षिपमेकां निरदिशाचापसः ।

अन्वामन्तरा नास्तीयमन्येति सहचरो मे कर्मोऽज्जपत् । वस्तुतश्च साऽभूद्भूवैव । दीर्घाञ्जलाम्बरवेष्टितशिथिलाङ्गयष्टिः सा यावन्मन्दमन्दमसृपत् प्रति पीडिकं मुनेस्तावत्ता-मुरिष्य विवृतापवादोक्तिनिकरो जनस्य मुखाश्लिष्टः शुषुषे । मुनीन्द्रेणोद्यमितमात्रे इस्ते कलकलरवमुत्तरितः समुदायः सयस्तूष्णीं स्थितः । यतिश्च पार्श्वमुपेतुमन्याये संज्ञां ददौ । सा च सप्रग्रयं विनतमुत्तरी संश्रुता शुनीव सकृदगमभिदिता वेपमाना तं समुपेय्य पार्श्वेऽवाविष्टा । यतिं स्वमनोरथं विवृच्छिपोस्तस्या बाणुदीरणान्पूर्वमेव व्यह्वयत् ।

‘कोऽस्ति भवत्याः क्लेशः । निर्मयं कथ्यतां तावदि’ति सौम्यया गिरा सातिशयं दर्शितादतो मुनिर्मन्द्रेण स्वरेणान्वयुद्धत् । तदाकर्ण्यं चक्षुषी विस्मृत्य बाष्पात् कथं कथमपि संरुप्य निवृष्टेति जनेन मन्यमानाहमिति मोदया, गिरा, दीनतया क्षितितलनिक्षिप्तनिश्चल-मपना मुहूर्तं निःशब्देयं तस्थौ ।

‘मा शुणु मायाविन्या अस्या असंबद्धं कृष्टिलवचः । निष्कास्यतामेवे’ति प्रतिपन्नद्विरम्याया विवक्षितं बहुभिः समासजित्युपपदाकृत्यत । मुनिश्च हन्मुञ्चमय्य भावनविच्छेदकृदाद्येति प्रतिवच्य ‘कथ्यतां निर्मयं भवत्ये’ति मूषोऽप्यथादम्बान् । तदा प्रवृत्तसम्भ्रमातिभारमन्थरहृदया सा न्यगदत् ।

“ भगवन् ! पुरा विरोहितपितुरन्वेषणाय निर्गतो जलधावन्तर्विलीनोऽस्ति ममात्मजो गणुः । तमन्तरा नास्ति कोऽपि मेऽन्यः । पुत्रैकवत्सलायै मे समर्प्यतां स बालः । न किमप्यस्ति खल्वसाध्यं भगवतः । कुबलयान्यपि दिवकरकरानुरागीणि भवेयुः, सरोजान्यपि रजनीनाथेन सख्यं कुर्युः, कौमुद्यपि कृष्णपञ्चमनुव्रजेत् । भगवन् ! किमप्यर्थं भवत्तपः-प्रभावस्य ? ” इत्यम्बा रचिताञ्जलिर्ममैस्पृशा स्वरेण सहृदयान्तर्मिदा सगद्गदमगदत् । ततश्च निःशेषनोचनीयकथामात्मन आख्याय पटप्रान्तेनाच्छाद्य विह्वलाननं दुर्निवारयाप्यवेग-मपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठं व्यलपत् ।

अथ गाढमार्द्रोद्भूतहृदयो मुनिस्तर्कितारूपनीयदैवाधातप्रहृत इव विस्मितः सम्भ्रान्तः स्तम्भित इव मुकुलितेश्मः क्षणमात्रं जोषमवातिष्ठत् । अम्बाया दर्शनादेशोपा-स्त्रप्रीत्यनिशयस्य तस्य भूतवृत्तपरम्परा स्मृतिपथे त्रिगुहोत्थितीप्रताविज्जिम्बिनी सपदि समायासीत् । कमपि वृत्तान्ते स्मारित इव चिरविनष्टं प्रियजनं प्रापित इव क्षणं द्रोलायमान इव स्थितवान् सः । अनुभवंतिनी निःशब्दता यावत्समामण्डले प्रासरत्तावद्गाढं विवृतातस्तस्यान्तः कर्तव्यस्वप्रतिष्ठयोर्मध्ये द्वन्द्वं प्रावर्ततेति तद्वाननमण्डलादन्वमीयत् । क्षणोत्तरं प्राणपरित्यागेनाप्यम्यर्थिन्या असह्यसोकवेदनाप्रतीकारस्फावश्यरुतं व्यादात्मनः प्रति-ष्ठाविलोपं तृणमिवागणयत् । समस्तमस्वजोविनामज्ञानाम्बामुद्दिश्य तिरस्कारस्य प्रत्यक्षद-र्शनेन ज्वलदुल्लाप्यशोनेन विचिन्तननुमुलेन तच्चेतो व्याकुलीभवूव । ‘ नेतः परमज्ञानान्य-तमसे मत्प्रानमेपां मोहविलम्बितं मौर्ख्यस्वलितमज्ञानपदविश्व समुत्तेजनीयानि कलु । मयैव पुनरेतेपां मूढतासमुद्घोष्या ’ इति निर्धार्य ‘ भगवति ! न सम्प्रति गृह्णति जलनिधिस्तवात्मजम् । मातस्तिष्ठत्येव तवाग्रेऽद्य तव सुतो गणुः । तन्मुष्यतां शोभानुबन्धः । इत्युदीर्याम्बायाः पादयोर्व्यपतन्मुनिर्गणनेताः । सा च क्षणं विस्मयातिशयेन स्तम्भितेव भूलप्तेवातिष्ठत् । ततश्च तापमः समुत्थाय कर्णे तस्या यावज्जपति किमपि शब्दमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं ‘ मम वत्स ! मम वत्से ’ ति सगाह्यं निगद्य महर्षिनिर्भरप्रेमनिर्दीप्तपदरिपुतातिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्म्या पर्यव्यजत सा मुनिम् । ततश्च तस्याननशितोद्गडस्तांसृष्टं स्वप्राप्सहसा जागरितेव परामृशत् । ■ च कस्तटेना-भिनवपल्लवेनैव हर्षयाप्यप्रक्षालितमाननं मातुर्ममार्ज । समृद्धमनोरथा वृद्धा शरणस्याहमप्य-ज्ञानि निपुर्णं निहप्य विस्मयविरहकारितलोचना तं मुहुर्मुहुर्गोदमाह्वितम् ।

अथ श्वश्रेऽप्यमम्मावनीयं समावेष्टिन् मुनेराष्टोक्य ‘ मायया विमोहितोऽसी माया-विन्ये ’ ति रोगाविष्टा मय्यजीविन उदश्रेणम् । घर्मान्धेषु निप्लवोन्मुत्तेषु तेषु रधिर-सावगदुर्वहामामोऽन्तरिक्षे क्लिष्टवमान इव स्थितः । पशुमारमग्नां मारथेयुरज्ञानान्धा जना इत्यादाहकयानिष्टपरिहारायान्वर्धनामा मुनिः पशित्वत्र्य प्रणिष्टमनुपेक्षामन्यारोपितामपकर्षा-धिव्याद् व्यमोचपदम्नां सावधानं च तां जनोपदवाद्भयरक्षत् । तदनु तेनापुटहास-ज्योम्नारिनादेन मुन्वच्यदेण भूयो वधाये ।

“ यदि भोः सज्जनाः । मेदे मायाकिनी परं मे मरुः । धूपतां मम पार्तां विगृह्यगृता तावत् । विदनेर्द्वेयः पूर्वमनतिव्रान्तदीर्घावोऽहमन्यकारितदिशु पारिषेः

पुलिनेषु तिरोहितपितृमन्त्रिष्यद्वाभ्यां पर्यटन् परिश्रान्तः कथ्यमानदेहः शुष्ककण्ठो मूर्च्छितः सिक्तवायां निक्षिप्तविग्रहः शयितः । कतिपयदिवसोत्तरं तारसञ्जनः परिवर्त्तिमाभ्यान् नैकायानद्राक्षमदम् । नैकमास्थान् ज्वरमिमूतः सन् सयन् तारसं-
हमदमिरुया सेवित ददृत्तमूर्च्छान्धकारोऽज्ञातदेशमवतीर्णः कन्दमाग्नः कुत आनीतः किमकृतं कोऽमिति न किमप्यज्ञासिपन् । नष्टस्मृतितया मयिर्तुं मद्रास्यं मदेहं प्राप्नोऽयं सर्वमपि मत्स्मरणसारणदाः मग्माजितमिवाभूत् । न कोऽपि पाशुवनमण्डले तस्मि-
न्मज्जानाकोऽई का मे गतिः कस्यामज इति । तदनु तेर्व्येन महातुनावेन महार्पिगाशु-
दारचेतया परिपोषितः पुत्रनिर्विरोपं छालितश्च । न च मे परमपूज्यो गुरुदेवोऽभूत् । अतिप्रेम्णा संवर्षितं मां द्विजपुत्र इत्याच्छल्य निनिष्ठविधयो विप्रजनोषिता मे स्वयमेव तेन निर्वर्षिताः । विनृनिर्विरोपे तस्मिन्निष्ठं सातिशयमदम् । अथानिस्सन्तुष्टावत्तंनैव प्रापितप्रायमिदृशिक्षणोऽप्यापितधनंशास्त्रवेदान्तोपनिषद्भामायगनहामारतादिपुराणकथाशास्त्रं च । विंशतिवर्षयोः नैष्ठिकप्रवृत्त्यर्थं प्राप्तः प्रमेग चाधिगमितभगवद्गीतारहस्यादि-
विषयैतुषुष्यः प्रवृत्तैः लब्धसिद्धो गुरुदेवैरभिनन्दितः प्रीत्याहितश्च नष्टमप्यदेशान् प्रेषितोऽहं सनातनधर्माभिरक्षणाय । बहवो देशा मयावलोकिताः । नवा नवा भाषा अवगताः । नूतना नूतनाः ममुद्रयाचारपरिपाठ्य आकलिताः । वर्दप्रयाग्रागिमिदनीय-
गुरुदेवानां पवित्रपारंरमभूमिलङ्घिता । तत्रारम्य तज्जानुमारेण तदनुगतरतौ जनोऽ-
यमत्रिसामान्यो गुरुदेवानां पदे प्रतिष्ठितः । इदानीं देववशाज्जननीमालोक्य तन्मुखा-
त्पूर्ववृत्तान्तं निराम्य कम्मादप्यगम्यदेवतिलमितात् स्मारितचिरविस्मृतवत्त्ववृत्तान्तः सर्वमिमं प्रतिष्ठादम्बरं विस्मृष्टं संनदोऽस्मि ।”

इत्यविगम्भीरत्वोऽग निवेद्य क्षणमात्रं स्वभावधीरप्रवृत्तिरपि मुनिनित्रां पयाकुल-
स्त्प्लीमवानिष्ट । तदनु नैकप्रकारजननीलाटनमुग्धोचितदयोत्कण्ठो मुहुर्मुहुः प्रियशत-
मधुराभिः शोकफनोदनिपुणनिर्वाग्मिस्तान्माध्वस्य प्रकृष्टमन्त्राभ्यामभ्यो विह्वलान्तःकरणां
गरीयसा प्रेम्णा प्राद्वणाशुसंक्षितामनैवीत् ।

“नामं प्राकृतकुमारो मत्स्यजीविनः सुतस्तु केवलम् । निर्गच्छतु । ज्ञाया मत्स्यजीवी
केवलमयम् । विगत्मान् । स्वभावीयोऽप्युगासितः पूजित आराधितो देववदस्त्माभिः ।”
इत्यामने नित्रां कुपिताः समगर्जनं आनीत्याः पुनः पुनः । भीषणोच्छेदाश्च तेषां न
व्यरमवावपुत्रद्वितीयाऽन्वा प्रत्येकस्वैधमानविमिरे शनैः शनैरगमददस्तम् ।

१४. आत्मनिर्वासनम्

चिरादवसितप्रायो दिवसो महाराष्ट्रमण्डलनिविष्टे कस्मिंश्चित्पर्वतयदुले छोनावलि-
नामनि ग्रामे । अस्तंगतो भगवान् मरीचिमाली । परिपूर्णद्विजपतिमण्डलसनाधीश्वरग-
गनतलापतन्त्रीभिः पयःकेनधवलरश्मिधाराभिर्धराधरो धरा च धवलिता आस्ताम् तावत्स-
हसा विदूराद्बृहपभग्रीवावलंबमानायाः किंकीमालायाः क्षणत्कारे क्षुत्मात्रे झटित्यासनादुत्तस्थौ
भिरगव्यैः गुणे ह्यन्वयधोपनामा । मीराया गृहं गतो गृहस्यालिन्दप्रान्तं समुपेत्य विदूरं
यद्वदष्टिः सोऽकण्ठमुप्रेक्षमाणः स्थितवान् । 'स्वामिनी यमलपुत्राभ्यां सह नारिकेल-
पौर्णिमाप्रसंगवशाद्ग्रामान्तरेऽनुष्ठेयमानं महोत्सवमुपस्थातुं प्रातस्तत्रां प्रयाते'ति सेविकाया
विज्ञापितोऽपि प्रत्येक्षित स मीराम् । कदा निवर्त्स्यति गृहं स्वामिनीत्यजानत्यामपि
सेविकायां निजप्रयोजनस्य संपादनातिनिर्वन्धादानिशीयमपि महानुभावोऽयं प्रत्येक्षिष्यत
साम् ।

भ्रावणमासोऽवसितप्राय इदानीम् । प्रचुरवृष्टिबशात्सहस्रयाम्यन्तरे सर्वत्र क्षोर्तासि
प्रावहन् । संप्रति तु स्वस्वक्षेत्रस्यसमृद्धये क्षेत्रभिरम्यर्थितो मधवा वर्षविगमुपाश्रमयत् ।
दिवसोऽयं च विहारानुस्यूतोऽभूत् । नारिकेलोत्सवयात्रां विहाय मीरा नामयत्र काप्ययादिति
जानद् गृहाम्यागतं मित्रं नाभूदधीरम् । अथ घण्टाक्षणत्कार उपवृंहितो यावक्षीमतल्यवेश-
पयच्छायाभ्यन्तरे शक्य एको नेरीयान् मीराया आलस्यं प्रति समुपेतवान् । गगनतले
स्फटिकमरोवरमोदरे चमत्कुर्वता नक्षत्रमण्डलेन विरोचिते रजनिनाथेन सुमहद्वह्निगोलेने-
वावलंबमानेन शक्यवृषभयोर्धवलमाऽप्यायत् । न चिराद् 'अम्ब ! अम्ब ! पश्य पश्य
पितृभ्यमि'ति यमलयोरन्यतरोऽवादीद्गृहसमीपं विस्ते याने । बाहवस्य लघुद्वारे समुद्घाटिते
काचिदुन्नतमुभगावृतिः पटत्रिंशद्वर्षीया सुवर्णवर्णा सुलोचनाऽवारोहत्परतश्च पञ्चदशवर्ष-
वैशीर्यं तस्य यमला अनिलटोलकुन्तली सोऽस्म्यं भूतलेऽवतीर्य प्रमुदिताननौ गृहाम्यागतं
प्रणयधावताम् । स्त्रेयम लालिती च मुहुरा पार्श्वमपसरताम् । तावन्मीराऽपनीयोत्तरीयं
स्यन्धाद् 'यदुनिधः कालः खलु श्रीमतां दर्शनपयमागतानाम् । केन शुभप्रयोजनेनागता
भवन्तोऽद्ये'ति घामिनी स्मयमानाऽन्वयमुक्तातिथिम् । 'संदेशमेवमतिगुर्वर्धमादधानौ
भवती प्रतीक्षमाणः स्थितवानहम्' । ह्यग्निधाय विरतवचसि मित्रे मीरा
किञ्चिन्मन्त्रास्तां तं न्यरूपयत् सतश्च भ्रूमङ्गमात्रेण कुमारं अपसर्तुं निर्देष्टवती ।
क्षणार्च यमलयोर्गृहाम्यन्तरेऽपसृतयोर 'निविलनिशाम्यप्रायापयिष्यं मय्या दर्शनं
यावदि'ति तेनोक्ते 'कश्चिस्संदेशो वरुणेन्द्रप्रभृतीनां दिग्देवतानामि'त्यपृच्छन्मीरा सोपहासम् ।

गुणे — (समस्तमननम्) न भीतिश्चेदवतायाः परं मानवदेवस्यैव संदेशः ।
वशिन्महाभागो निवेदयन्मुमिच्छति —

ह्यर्थोत्तरितवचनो ओषं स्थितशानतिथिः ।

मीरा — इति निवेदनम् । अपि गतवयोः किरमुदित्य वपुःकमोऽस्ति
निवेदकोऽयम् ।

किञ्चिदोद्यमानमानसेन किञ्चिसंभ्रान्तेन सशिरःकम्पमोमिति सुहृदा प्रतिपद्यमाने सयोर्मध्ये सुहृत्तं निःशब्दता व्यराजत । नेदिष्ठेन्द्रादध्यावि मयूरस्य केकारवः । यात्रिकाणां गतागतं निवृत्तम् । ग्रामीणजनालापकलापो विस्ततः । विव्रेतृकलकलः शान्तः । भूलन्नष्टि-
मीरा च तावत्पुनरुत्तमय्याक्षियुगलं सप्रभाकृतमतिथिं निरैक्षत ।

गुणे — मया सह भवत्पर्यवसरे प्रस्थातुमर्हतीति प्रार्थये । निरीये धूमराक्रेण प्रस्थितौ समुचिते काले प्राप्स्यावः संकेतस्थानम् ।

मीरा — कुत्र मां नेतुमिच्छन्ति भवन्तः । कमधिकृत्य द्रूप यूयमिति न किमपि विजाने । कथ्यतां विशकल्य तावत् ।

गुणे — (स्तलद्वचनम्) कस्यचन मित्रस्य सखिषौ.....

मीरा — परि वत्सयोर्जनकमधिकृत्य घृतमिदं स्वात्तदा न किमपि श्रोतुमुत्तमं ।
स्वपीठो बहुविधः कालः कुटुम्बं परित्यक्तवत्तस्य ।

पूर्ववृत्तस्मरणपरवशायाः मीरायाः स्वरो निक्षयनैष्ठुर्याभ्यां ऋक्चरुर्कदाठामवाप ।
क्षणं निमीलितमयनो ज्ञोषं स्थित्वा

गुणे — भक्तमतिनैष्ठुर्येण । अतिकष्टेरेताञ्जुतापमेव जनयेत् ।

मीरा — भार्याः, अनुतापस्य का कथाय ? वर्षदशकात् प्राङ् मामबलां सद्यालां
वैरकारणं परित्यक्तां विजानद्दिशपि किमित्यमुच्यते भवद्भिः ।

गुणे — सर्वमेव्यतिपद्यते मया । तथापि मन्दभवास्यानुपस्य गृहत्यागस्य केनापि
गूढकारणेन भाव्यम् ।

मीरा — कोऽपराधो नाम हृतो मया यद्विना हेतुं संकेतस्थानकयनमपि परिहृत्य
विरोहिवास्ते ।

गुणे — परं स्वकुटुम्बस्य योगक्षेमाय सर्वमपि ययोचितं विरच्य निष्क्रान्तोऽनुपः ।
न किमप्यपेक्षते भवत्या कुमाराम्नां वा ।

मीरा — सुस्थितं कुटुम्बं विधाय गृहात्यलयायनं स्वामिनः किमुचितम् । वरं दैन्यमपि
न तु परित्यागः पथा ।

गुणे — (सशिरःकम्पं सत्वेदं च ।) गैतन्नकथाः सुखावहम् ।

मीरा — श्रेयः खलु दास्यं न पुनः परित्यागजन्योऽपमानः । तेषां निष्क्रमणादारम्य
कीदृशो विषमः कालो नीतो मयेति विदितमेव भवताम् । नेयं विधत्वा न वा सरनिकेति
निखिलग्रामोभ्यं पुनस्तववातां परम्परया कलङ्कयति मज्जाम सर्वया । दक्षिणेन स्मुग्धिता
निर्दोषा तत्राप्यासन्ननाश्रयहीना सर्वया संशयास्पदं कौडीनभाजनं भवतीति न किं
व्यजानीत भवदीयसुहृन्ममिः । नृपसीन्मे पिता न चाग्रजो मामभिरक्षितुमिच्छति विदित-
मासीत्तस्य ।

गुणे — भगवति, सत्यमेव सर्वम् । तथाप्यतिपात्यं मा स्म कृया महीनमित्र-
विषये ।

मीरा — (विस्फारितनयना) अपि कांक्षीकोऽयमनुकम्प्यते भवता । दयन्ते भवन्तेस्तस्य स्वरवृत्तेः ।

इत्येकालं मीरयात्मनि विद्वेषार्चिर्निद्रुवं सहसेदनीं रोषाग्निज्वालाया मोददीप्यत ।
गुणे — (मन्यस्वरेण शुष्ककण्ठम्) आर्ये । इत्यमाचरितुं केनापि गूढहेतुना प्रणोदितः स्यान्मम सहचर इति प्रतीतस्तस्यानुकम्पे ।

मीरा — सपुत्राणां दाराणां परित्यागस्य तथापि पुत्रयोरुपनयनशुभप्रसंगे को नाम हेतुः स्याद् गूढमेधिनः । सर्वमेव तस्य कपटप्रबन्ध इति सुविदितमेव भवताम् । तथापि तत्प्रतिपक्षं नेच्छथ यूयमिति मन्दभागया मे दुर्भाग्यमेव ।

इति तथा सरभसमभिहितः सुहृद्वर्यो ज्योपमतिष्ठत् । तस्य निःशब्दतया प्रवर्तितेव पश्यमुखरता तस्या व्यजृम्भत ।

मीरा — किं नाम प्रयोजनमासीत्तस्य गमनस्य । पञ्चवर्षदेशीययोर्वयमलयोरनतिक्रान्तशैशवयोरुपनयननिर्वर्तनकाले । मंगलप्रसङ्गोऽस्मिन् निमन्त्रितातिथीनां विनोदनव्याजेन समानीता नर्तकी तेनैव नगरान्तरात्, तथा सह च स पलायितवानित्यत्र नास्ति संशयलेदोऽपि ।

गुणे — (करपल्लवाभ्यामाच्छाद्य नयने बाह्विवाहादात्मनं निरोद्धुमिव सानुनयम्) मैवं । नैवं खलु ।

मीरा — निरिडजगतो विदितमेतत् ।

गुणे — (मित्रं रिरक्षिषुः) परिहासार्थमेव चेक्षितेनानुपस्य भवितव्यम् ।

मीरा — भाधूमयानस्यानकं नर्तक्या सह गत्वा सत्वरं पुनरावास्यामित्युक्त्वा विरौहितो मित्रमणिर्भक्त्याम् । अप्येतया स्थलितमार्गया भाव्यम् । नासीत्सा खलु स्तनघया न घातिजरता ।

गुणे — भद्रपूर्वं प्रामोऽयं तवेति गन्तव्यमभूत्सह तथा परहितदक्षेण मुह्यता मे । (सविपादम्) हन्त । अतिदयालुत्वेन दोषमारमात्मन्यसकृद्दशरोपयामास मित्रं मे पृथा । परहितेच्छाविदायो हि न परिणमन्ति शुभाय सर्वदा ।

मीरा — (अग्रगण्यं तद्वचः समेषं च) वाराहना अद्वितीयाः संघरन्तीति गुप्तसिद्धमेव ।

गुणे — अपि स्मर्यते भगव्या यद्रात्री तस्यां महार्गशिष्यवोऽभूदिति । युवनिश्चरा भोगं कृष्णपथा भा स्म भूदिति नगरपर्यन्ते तथा सह तपस्विना तेन प्रायो गन्तव्यमासीत् । धूमयानमपि रजन्त्यां तस्यां द्रोहपथाद्भ्रष्टमसीदतिवृष्टवेति न स्मर्यते किं भवत्या ।

मीरा — प्रष्टव्यमर्पेतिष्यत्तवेऽनुत्तमो व्याजः तनु ।

गुणे — बाह्यकार्जनेव सरभसमनुचिन्तानुमानं कर्तुं नाहंति भवती ।

इति रागगूढमुख्या स त्रिद्वामदशधिकं भारगं भयावहं भवेदिति ।

मीरा—अहो ! तद्विचेष्टितस्य प्रयोजनं क्षिणुरपि वर्तयेत् । अलमलं भूयो भूयः समर्थनेन वशस्य तस्य । भवन्मित्रं नर्तक्या तयाऽस्मदभ्योऽपहन्य स्वायचीकृतमिति स्फुटमेव ।

मीरायाः कठोरकठोरालापशरसंधातं सोढुमश्रम इव हस्ताभ्यां श्रुती आच्छादय-
क्षिपरगुणमहाभागः । अन्नपानमयूरस्य दौघं कर्कशः केकास्वो मीराया वचस्ममर्थनायेव पुनर-
ध्रावि । सा च तावत्स्वपदिमधिहृत्स्व सन्मित्रस्वीदार्थभाविप्रकटनेन विगुह्य प्रोक्षकैरदक्षि-
पस्वशिरः । अमुपं सोपानमोचयितुं सम्पुहस्तुचप्रपन्नं क्षीणतरं सवोपशामेव भावयन्त्यास्त-
स्याः प्रसोपाग्निर्भूयो भूय उदरीप्यत ।

गुणे—प्रायेणत्कारणमपि स्रक्कटविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थमतिक्रमार्थाणि भवन्ति
सर्गां चेर्तांसि । अपि पुरातनवीरस्त्रीरत्नानामुदारचरितानि त्रितिक्षादर्शमूतानि न भवन्त्यां
प्रेरयन्ति सहनशीलनाम् । चिन्त्यन्तां तावत् निगधायाः शकुन्तलायाः परित्यागो दुष्यन्तेन ।
भनन्तहेनाजातं सीताया भनयायाः ।

समुदीरितवति विषण्णगाने तस्मिन् मीरा वदरतिः क्षणं ओपं तस्यी ।

गुणे—भवत्याऽनुपस्यापरिमितगुणगणधिनन्तवीयो न तु तद्वन्तिमाचरणम् ।
आत्मनिर्वासनास्तत्यागयोः धारणं गोपयितुं प्रयोजनं गूढतरं स्याच्छिलानुपस्य ।

मीरा—नात्मन्यागः परं भोगामक्तिः ।

गुणे—भवतु । कप्यतां पथेच्छम् । वन्तुनः सर्वमेव यो ज्ञायति भवती ।
दृश्यति च कंचन सुपरिचितजनं यो निवेदयिष्यति किमपि रक्षस्व शुर्वधम् ।

मीरा—किं निवेदनेन ? । भग्नकाचः सर्वथा भग्न एव स्यात्पतीति न्यायेन
सर्वसुहृदोऽपदराः कलङ्कः दाराकस्याहृ इत्यानुदिमेव भजते ।

गुणे—तथापि 'एकं हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्धोः किरणेष्विवाहः' इति
क्योन्वत्स्य सूक्तार्थं ॥ विस्मरणीयं भवत्या ।

मीरा—'दूषितः सर्वलोकेषु निपादन्वं गमिष्यन्ती'ति रामायणस्या भगवतो
वाल्मीकेः सूक्तिरपि भवता स्मरणीया ।

इति प्रगवभासरा तथाभिहितो गृहगतो घटीयन्मुद्राय कोपादाभनस्तरटित-
हता तद् व्यलोकयत् । गोपिकायास्तावप्रोचपटले गृहस्य निगूढायाः क्वचिदनुमर्शमी
"चिरं चिरं" ध्वनिरध्रावि ।

गुणे—भगवति प्रसीद तावत् । नायमवसरो निन्दायाः । एर्षकः क्षणोऽपि
यदुमूल्यः स्यात् । भवत्या द्वितेच्छी भवि विधस्यताम् तावत् । न कापि सवत्या
हानिर्निवेति सदापथं वक्षि ।

मीरा—(सपाठयम्) अहो । इत्यल्लं दारान् पुन्यौ च पत्न्यज क्रिमय संदर्श
प्रेरयितुं प्रवृत्तं भवन्मित्रम् । मन्ये यत् कृतसर्वस्वाविष्यंसो नर्तक्या निष्कासितोऽस्ति
प्रायः । इतो मां नेतुं निर्वन्धो विमुच्यतामिति यदाज्जिह्वः प्रायेवे । त सोढुमार्थं
मानमग्नसुसहे खलु ।

इति निगद्य भूतवृत्तसंस्पृश्यभिभूतेव सा सद्यः समुत्थायेद्विदमात्रेण निश्चयमात्मनः
स्फुटमसूचयत् । अतिथिश्च विवर्गवदनः क्षणं विळम्ब्य क्षीर्णं निश्चयस्य च सत्त्वरमभ्यगात्
स्वगेहम् ।

मीरा च तावद् 'वर्षदशकात् प्राग् रजन्वामेकदाऽनित्यं शङ्कमाना भर्तारं प्रप्यक्षे
परेषुश्च पशुर्हस्तलिखितं पत्रमहं लब्धवती' स्यादि सविषादमस्मरदयः । आलिखद्वि स
संक्षेपतो यया 'प्रेयसि । अनहोऽस्मि संप्रति सवालया स्वया सह निवस्तुमतस्त्वां परित्यज्य
गृहाधिगम्यते मया । मदन्वेपणे वृथा मा प्रयस्यताम् । क्षम्यतां मन्दभागोऽयमिति शम्' ।
पठित्वा पत्रमेतद्वर्तक्या सह जिजीविषति भर्तृति लेखस्यार्थमकल्यन्मीरा । पत्रस्य
स्मरणेनाद्य तस्याः संतापमिः पुनरुदञ्चलत् । नर्तक्या सह गतो गृहस्वामी पुनर्नयात्
इति विस्मितानामविधीनां विचक्षणरङ्गाङ्गं सक्रोपमस्मार्यन्मीरा संप्रति । तिरोभानादनन्तरं
प्रथमसंश्लोभशमोक्षं यदा यदा बहिरगात्तदा तदा प्रतिवेशिनस्तां सूक्ष्मं निरूप्य कर्णेऽ-
जपन्नवधप्रपन्न्यां यावत्सा ध्वरमदेहाद्द्विर्गमनात् । केचिद् ग्रामीणास्तामुद्रिष्यावाच्यक्याः
सर्वत्र प्रासारयन् । अन्ये च भर्तृश्रेष्ठितमभिनन्द्य तामेशानिन्दन् । तस्या यमली सहचरैः
पात्राालायां पुनः पुनः पितरमधिष्ठयानुपुच्छी 'अम्ब । सातचरणाः कदा पुनरायास्यन्ती'ति
सोऽकण्ठमनवरतमपृच्छतां मीराम् । सा च कमितशिरा न कदापि पितरं मुक्तां द्रक्ष्य
इत्यसूचयत् । एवं स्थितास्त्रयस्ते पूर्णशो जनेन त्रिस्तित्वा विविक्ते न्यवसन् । पुत्रकौ तौ
आशावजनको'सद्वलाढनसुखावपि जनन्यातिस्नेहलाहितौ सुखेनात्यग्रम्यतां शैशवम् ।
परिचितैः सर्वैश्च परिष्वक्तस्य कुटुम्बस्यास्यावशिष्टमेकमेव मिश्रं भिषगुणे नाम यः
मंष्ट्यममे सहायकतया स्थितस्तेषु तथा रदनित्यो यया गृहस्वामिनि ।

अथेदानीं पूर्ववृत्तं मीरायाः स्मृतितरण्यां न्यपन्नम् । अनतिश्रान्तकीमाराया भयम-
संस्तवाशरम्यानुपस्थाभरसीद्वन्वयव्यगाम्भीर्यादसदसाधारणबलोकनमोहिताया रोमा-
ञ्जिताया हरि प्रेमादुरागदविक्रमसाभवपरंपरा समुत्कीर्णैव तन्मनसि सुष्यस्तमाविरभूत् ।
'शुभाः विषयेऽधिहृता न संस्तवः' इति कवीन्द्रस्य स्मृतिरन्तमुदाहृतं सोपधानं स्वरिप्रा-
प्त्यवर्गमभरदद्य सा । तदनु व्यचिन्तयत् सा निजोद्गाहरिणम् । समये तस्मिन् तिरुभिः
सुशामिनीमिहिरिद्रादितिसतीरमाप्तानं परिचायितैवादिकपीतवर्णक्रीडोपाध्वरं हस्तवचि-
तामरगाढहृत्तद्वरणाद्यङ्गात्रं मल्लिधामुममालिकामण्डितरुच्यध्वरं च । इत्थं न वदति
पुनः परिधाम्यते रुचिताम्बरं तन्मया । प्रायो मन्थर्थाग्रहणसमये शुभशामसा तेनाष्टा-
दविष्वदि कानि शार्ध्या सुशामिनी मण्डलेभ्यम् । यथा हि प्रायेण सुशामिनी वैषादिक-
वेदभूतिनाम् । कुङ्कुमरुतिगच्छाद्य समग्रलभालिभ्यः पुष्पमालाभिर्गन्धमिश्रित्वा कृतोपिता
मीयते वस्तुतः प्रति विप्रभजनम् । परं किमाहम्येग्यनेन । ॥ विषयाद्वेदहरणम् ।

इति ध्यायन्त्यात्मनो नयनपुगादात्मविन्दुसंरोहोऽस्त्वहम् । ध्यातीतभूतामृति-
जगद्विनाश ईशदुपरागिने जमेनास्मरत्वा समलघोऽस्मज्जले इवितस्य मेमातितापमहाई
निर्विकलराशौ च तस्य आगतितस्य वातातनं बृहदतिर्न्य सेवने च समाप्तंम् । विराहोत्तरे
पद्मानन्दोऽभ्यन्तरे सद्भित्तमिने; वपुस्तुभूयोऽप्रीमितगुणगुणः कथं तस्याः स्मृतिस्तस्या म

संसरेद्य । न ह्येकदापि दर्शितस्तेन पारम्यलेशो नोदीरितः कदुशब्द इत्यस्मार्पासाऽप । ध्याय-
न्त्यास्तस्यैवायं, तस्य परमसौजन्यं, हृदयं तस्याः किमपि मार्दवं भेजे । विवाहोत्तरं हि नवोढा
सहस्रीणां उत्तज्जीवनवृत्तान्तं श्रावं श्रावं तदोद्गयाऽन्यन्तमायव्यहमिति प्रतीता धन्य-
मानमानममेस्त सा तदानीम् । तिरोधानायाक् प्रेमोत्तेकप्लाविताऽऽत्महं भद्रैरप्यस्मरत् ।
तथाच समये तस्मिन् किमपि किन्तासन्तानं ज्वालामुखपदं त इव हृदये तस्य जाज्वल्यमानं
तुमुलविग्रहमनवरतं विषते स्मेति तयोपलक्षितमासीत् । आध्यानेन तस्य रतंकीर्तनवेदेन
भवितव्यमिष्यतर्हि तथा तद्विगमनोत्तरम् । यद्येवं तर्हि कुटुम्बन्यागात्पूर्वं किमिति नाम
प्रदर्शितवान् स इयन्तं प्रेमातिशयम् । किमुचिदनेत्रो द्वित्रवारान् निदिशि शयनादुत्थाय यमलपोः
पर्यङ्कं पोपनुपासयेत् । निजास्वापरकारणाद्वार्था मे निज्जामनो मा भूदिति कनिष्यसताहं स
प्रकोष्ठान्तरमप्यरोत् । अस्वापस्य ते किं कारणमिति चिन्तापरया तयानुयुक्तः 'प्रिये ! अलं
चिन्तया मद्विषये । स्थलपरिवर्तनेन पुनस्तुलाद्यो भविष्यामीति मामाश्रमयन्सधीरमनुपः ।
स्वनिष्क्रमणात्पूर्वं द्वित्रमासान् यमलपोर्गोश्वरीहनानि भार्याशमंकराभरणानि चावर्षत् ।
उपालङ्कामितव्ययो मया सोऽब्रवीत् 'प्रिये ! अलं विचिन्त्य धनव्ययम् । विरतप्यत्र-
सायेऽपि मयि योगक्षेमसौख्याय नः पर्याप्तं द्रव्यं वर्तते ' । तदेतदुचो ध्यायन्त्यय ' भाव्यं
तेन खलु सकपरेनैव धनव्या यत्कञ्चनरत्नमपिपये संशयो मे न भवेदि ' त्याम्न्यकथयन्सा ।
पुरा पशुर्गाईस्तवस्य चिन्तनेन प्रचण्डकोपाकुला भवति स्म सा । इदानीं ॥
तस्य परममार्दवंस्मृतिरूपेण मिश्रितेण किमपि परिप्लुतममूत्तरीयहृदयं यद्दहलवत्सरेषु
कदुशब्दं पाषाणकठोरप्राप्यं चासीत् । व्यचिन्तयच्च यथा—को नाम मन्दभाष्याया मे
दर्शनाकङ्क्षी स्याज्जनोऽयम् । अथ वा को जानीव यममया मोपस्थीयेत चेत्तर्हि पुत्रपोः
पितृदायाहंयोरपकारिणी भवेयमिति ।

तदनु कश्चिच्छलं पारमृश्य सह सुहृदा तस्यां रात्रौ प्रस्थानुं मठिमकरोत् ।
पुरस्ताद्बलम्बमानां भित्तीं मइतीं पुरातनयन्त्रघटिकां बध्वादनशंसिनीमबलोक्ष्य भूमयान-
स्थानकमभिगन्तुं यथाकालं सद्यदा भवेयमिति निश्चिष्य यमलं सपदि समाहूय भोजनं
परिवेष्यतामिति परिचारिकं निर्दिष्टवती मीरा । न विराग्छाकैदनापूपादिपूरितं पात्रं वन्दुरो
निहितं । किन्तु संज्ञोमपरवतीमृता तच्छास्त्रात् सा । अथापृच्छ्य तदकल्पितप्रस्थानकुटु-
हलाकुली यमलं कश्मीरदेशरचितप्रावरणावगुण्ठितस्कन्धा सा रजन्यामेकला निरगाव ।
कतिपयक्षणोत्तरं भूमयानस्थानकं ग्रस्यास्यमानस्य भिषजो गृहं संश्राप सा ।

'आगम्यतामागम्यतां तावत् । सकालमेवापाता श्रीमती । न कोऽप्यनुशयो
भविता भवत्या' इति तां समाश्रम्य प्राङ्गणस्थितं शकटप्ररोहपत् तां वीक्ष्य । अथ
ग्रामस्य विजनाध्वना प्रचलिते याने 'कथ्यतां कृष्या कस्य संनिधिमुपेतुं प्रस्थितावावामि'-
त्यनुयुक्तस्तया सामां प्रशुवाच 'मित्रं चिरपरिचितं किञ्चित्' । तत्रो भूमशकटे समुप-
विष्टा द्वित्रवारं तमेव प्रथमकरोत्सा । परं निवेदनलेखमात्रेणापि न सनायीकृते उस्याः श्रोत्रे
सुहृदा बद्धमुखेन ।

अथ सप्तदशशब्दं धूमयानं सेवेनं प्रचलितम् । अतिवृष्ट्या श्रावित आसीद्विस्त्रि-
 लप्रदेशोऽप्यनि । धूमयानचक्राणां कर्कशाक्षणितमनवरतं शृण्वती परेशुः को मयोपैष्यत
 इत्येव चिन्तयन्ती प्रकोष्ठविष्टर उच्छिद्रनयना स्थिता सा । निशावसानसमये तु कञ्चिच्छाब्दं
 निद्रिता स्वप्नेन पीडिता तु सहसा जागरिताऽभूत् । ध्यमावयस्ता स्वप्ने यदनुपः परिहितश्वे-
 तवस्त्रः पूर्ववत्तदीयकेन्द्राच्छापां करपल्लवेन परासृशन् समार्दवं पुरस्तस्याः स्थितवानिति ।
 परिहितवसनाविधवल्लया स कामपि लोकोत्तरप्रशान्ततां कामपि अभ्यतामभजतेति
 बल्यन्ती क्षणास्ता समुन्थाय वेपमानाङ्ग्याष्टिः प्रह्वीभूताऽऽसनपीठे निःशङ्कमवस्थिता सह
 पत्न्या निजदीर्घजीवनयात्रां ध्यायन्ती सा । 'भासं किल तस्यापरिमितगुणानुरूपा भार्येति
 तेन परिहायाऽभयमि' ति मनस्यकरोत् सा । पुनश्च विद्वेषाग्निज्वालाभिः परिदग्धहृदयाऽनि-
 न्दस्ता स्वप्रस्थानं स्वमन्दिरात् । धूमयानाद् बहिरप्यवच्छोतुमैच्छता मुदा । परं
 स्वपुत्री प्रति विधेयं चिन्तयन्ती सा विचारमिमं निरस्य कञ्चिच्छालमवातिष्ठत निश्चला ।
 प्रस्तुतं ध्यातुं प्रयतमानापि भूतवृत्तच्छायया तथैतः पुनरावृत्तमभूत् ।

अथ प्रातस्तरो स्थितिं याते धूमयाने मुञ्चापुरोपकण्ठस्थे मार्दुगाक्ष्ये प्राप्ते विभ्रान्ति-
 सद्भात् मुहुरानांतमुपहारं भक्षयित्वा 'ह मां नयसी'ति साध्वेनं सकल्यं समीपमुप-
 विष्टं गुणैष्यमपृच्छत् । 'अचिराद्भवती शस्यती'ति पूर्ववदस्फुटं स प्रत्यवादीत् । दशवादेन
 च पांशुलाध्वना कुत्रापि सहचरद्वितीयं प्रचालितमात्मानं मीराऽपश्यत् । घटिकाघोर्त्तरं
 च तालतरनिजरावृतस्य भयानकालयस्य पुरः प्राप्योपद्रोणोपानं प्राविशतामुभौ । तत्र
 वृक्षात् जलेन निषिञ्चन्तं क्वाङ्कुनि विवृताङ्गं विरण्णाननं पुरदगमं विच्छिन्नमानुषधावशो-
 पमिवावलोक्य शुगुप्तिना कम्पिताङ्गप्रतिमिता 'अहो भीषणत्वं स्पष्टस्यास्य ! किमिति
 भवता ममानीताहमश्रे'ति निराशयोद्विग्ना सगद्गदं व्यगदत् । परं शब्दलेहोऽपि मोदीरितो
 मित्रेण । सघञ्जको मध्यवयस्कः पुरस्त्यो समुपेत्य सादरमुद्रया ती संभाष्य ॥
 छिद्रितर्क्षालाच्छादितमिति निप्रभमुपगृहमेकं मुहुरद्वितीयां मीरां समनयत् ।
 'क्षणमात्रस्यापि विलम्बेन निष्कलमभरिष्यतामनमप्रभवस्या' इति च संभ्राज्यां
 स्तब्धीभूता कथं कथमप्यामानमनुगच्छन्तीमभ्यधातमीरां ॥ सदयम् । 'द्विप्रदिनान्य-
 नवरतं भयतीमाद्वपदित्यस्माभिरिहागन्तुं प्रार्थिता भवती'ति कुटीरस्य द्वात्मुद्राटयन्
 व्याहरदधिकारी । तत्र प्रविष्टमात्रा मीरा विस्फुरितनयना साश्वरं पद्मादधत् । यतो
 हि प्रयोष्टस्य मध्यभागो वृधुराव्यामनुपः पतिम्यस्या विवृताङ्कितधिरापात आसीत् ।
 कुट्टपाणिना निर्गन्धवामादनेन पूर्णो ध्वमस्तेहेहस्य व्यधापि । तथापि तपस्विनोऽप्य
 परमपीड्यप्रितेनावदिष्टमात्रेण सपदेशम्यजानात्यनि मीरा । अथ सा श्रितश्रिता,
 भीतभीता दुष्कण्ठेन गार्ज्यभूतेन कथमप्यात्मानं निषन्तुं प्रयतमाना निरातिगजानुः
 प्रक्षिप्यामानं धातले रुदन् मुखाधाराविरामुष्माभिः कर्जाभ्यां जडीकुटाभ्यां नयनाभ्यां
 विषादिनिशावतिष्ठत् । स तु कुच्छ्रम्य व्यधमीशानुरः । मुहुरमुहुरं विवृणोति परं कर्तुं
 भाताच्छ । दान्तोष्णालाग्न्यमिव हि तज्जह्म मुष्माभ्यन्तरे विदीप्ताऽभूत् । तत्रैव बद्धशीण-
 कर्णपुरः धम्यतामितीतिनेत्रैश्च शृङ्खित्या नयने व्यधादनुपः । 'ममाताय जीवनयात्रा
 न्यायास्ये'ति कर्पाधिकारिण्यमिदिने भर्तुः पादयोर्विषय सारत्वात् तारस्वं ध्वलपन्मीरा ।

कार्याधिकारी — रुग्णालयेऽस्मिन्मृष्टो महानुभावः सज्जनो न कदाप्यतन्नेषु विलोक्तोऽस्माभिः । दश वर्षाणि विना मित्रात्र स्थितस्यास्य कदाचिदुद्वेगस्य चिन्तयैव परमरिणादोऽभूत् । तदन्तरेण सर्वदेव प्रसन्नमुखोऽध्यात्म्यदनवरतमुद्याने । धन्याः खलु रोगिणोऽन्ये येऽङ्गनिर्णयं समाप्तस्त्वय्यवभाषाः पुण्यमाजस्तस्य सुरास्त्वन्तीः कयाः मृण्वन्ति स्म । मधुरवागी धन्या या सततमतिप्रसन्नस्य कृष्णजडनित्यनिन्दितोऽप्राधगाम्भी-
र्यस्य सन्मुखाम्बुजस्य संपर्कमनुभवन्ती न्यवसत् । एतावान् प्रभावः कृष्णरमस्य तस्य ।

‘धिग् धिङ्मास् । कथं पातक्रिया निन्दितो मया दुष्टव्याधिव्यथितामा पतिवरेण्यः । अहो ! कथं मे जिह्वा तमनिर्णयं निन्दन्ती न जडीभूता । अहह ! दश वर्षाणि तस्मिन्निदरे दोषमारोपयन्तो कथं पञ्चघातप्रस्ता नामवम् । विग् विङ् मे जीवर्नं, धिङ् मे वज्रखोरताम् । परमात्मन् दण्डाङ्गं मां प्रचण्डदण्डेन किं न दण्डयति । धिङ्मानकृष्ण-
मतिनिष्ठुरामृताशम् । अहो प्रपञ्चीकृतभर्तृमरणया मयाद्यापि जीव्यते । खलं हि खलु मे हृदयं पातक्रियाः । घोरव्याधिप्रस्तेन नाथेन व्यथामात्मनो विगणय्य परमप्रेमवशाद्-
नेकेष्वप्यैरस्मदपं धनसंचयः कृतः येन सौख्यं सर्वथा प्राप्नुयात् कुतश्चनम् ।’

‘इत्यामाने निन्दन्ती गाढं पशुः पादधुमं परिवृज्य रुदिताय व्यंसीन्मीरा । न तस्याः शोकवेगो दुर्निवारो नैरुपदिष्टपथेन्तमुपगतं गतः । मुहुर्मुहुरामानं निन्दन्तीम्
‘अविदितभूतायां किमात्मानमाक्षिपामि वृषे’ति जगाद् भिषगुणे । ‘किमिति भवता सर्वमिदं गोपितं मत्त’ इति सङ्कल्पं नेत्रजलप्रक्षालितानना मीराऽपृच्छत् ।

गुणे — भगवति ! ‘अप्रतिकार्यदण्डण्यार्थि मे वासस्थानं आधिहृय न स्तोक-
मात्रमपि भार्यायै निवेदनीयं धावन्त्ययमेवाहं समाह्वयामि ताम् ।’ इति तव बलमेन समादिष्टेन त्वेति प्रपञ्चाभि । हृत्त तद्वरहस्पर्शकं स्त्रियुष्मरं दुःस्पर्दं दयनीयं मेऽमूदिति भावयितुं ॥ प्रमवेदवती खलु । पवित्रनिक्षेप इव प्रतिज्ञेयं परिपालनीयामोन्मया पामयन्नेन ।

अथापराद्धे कुटुम्बदिग्गजलङ्घितं पुण्यमालिङ्कारुतं धवल्याम्बरवेष्टितं प्रेतमनुपम्य कटा-
रोपितं भिषगुणेष्वमृतिभिः पितृवर्नं नीयमानं लौकिकचारं विरमय्य निःशब्दे विलपन्ती मीरान्वगादलक्षिता । तत्र संस्कारोत्तरं मन्त्राग्निमंसकृतं प्रेतं धावद्दहनाय समीक्षयितुं धाव-
दकण्ठं मीरा शोकज्वालाबलीढा चित्तामास्तुसुख्येन प्रवृत्ताम् । महताऽऽपायेन निवा-
रितापि दहमानायां चित्तायां क्षेपुमिच्छन्तीगात्मानं मुहुर्मुहुर्बद्धादृष्ट्य मुहम्मयिः
सान्त्वयिता समाभासयितुं प्रायतन्वताम् ।

मीरा — भार्ये ! किमर्थं पापिनी मादृशी भवता यमपुराणमनाधिवायते दुष्ट-
जिह्वाया मे पातक्यवेदा एव प्रायश्चित्तम् ।

इति विलपन्ती तां मित्रं सौम्यगिराम्यधात् ।

गुणे — भगवति । आग्रहस्यया कः पुरार्थः साध्येत । मा स्म बूर्धस्ताऽ-
मद्वलचिन्तेन । विविधं घटना विधेः । अपि न जानाति भवती यन्मतीचेन चित्ता-
रोहणं धर्मसाधने निरिदमिति अतारण्योपमलयोर्भेदव्या वेष्टितेनानेनाज्ञायीमविप्यतो-
र्विचारोऽपि न हिमलं प्रतिष्ठेत् भवती साहगादस्मान् । मुहम्मयिना मे कुटुम्बसंस्थेन

पुत्रकौ भवत्यै पवित्रनिक्षेप इवार्पितौ स्तः । अतस्तयोः पोषणलालनपरिपालनादिकमेव धर्मो भवत्याः । अनुतापाग्निर्मवत्याः शोकजनकः स्वाभाविक एव । अस्मी कालेन भगवत्कृपयोपशममेप्यत्येव ।

अथ निम्लोचति मरीचिमालिनि स्वग्रामं प्रति प्रस्थितौ । धूमराकटस्य प्रकोष्ठे शोकानुतापभारजहीभूता मृतप्रायेव निश्चला स्थितवती मीरा । भीषणवज्राघातनादानुकारी धूमयानचक्रनिनादोऽनवरतमाहत्य तत्कर्णकुहरी द्विगुणीचक्रर तस्याः परितापम् । अतिप्रयलानुतापावसन्नानि किञ्चिदपि चलितुं नालमज्ञानि तस्याः । अनर्थं मन्यमानाऽऽ-
ध्वानं दुःखेन सनायीभूता प्रबलम् । ' अपि नाम निष्ठुरो विधिर्मरणमयीवोपपादयेद्दि ' ति मुहुर्मुहुरभ्यलपत् सा । अन्तरान्तरा मुसज्जात्परितः परिभ्रमन्निलोऽनुकम्पयेव इतिदुःखोच्चै-
र्न्यधसीत्कचिद् व्यलपत् । मेघमाला किमपि घोरसमराग्रमेव भयादुन्मत्तेय गगनतलस्य पारं सरभसमभ्यधावत् ।

परेद्युर्पावत्पयःकेनपाण्डुरानना विशीर्णहृदयावसन्नान्यद्विर्निःशब्दं निजावासं प्रविशति मीरा सह सुहृदा तावत्कथित् तस्या गृहस्य पृष्ठभागाग्रणे मधुरः खिन्नकैकारवेण सानुस्मयमिवानुशोचन्समभावयन्ताम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१५. शरद्वलम्

कश्मीरेषु सुवर्णमयनगरस्य श्रीनगरस्य समग्रकलाव्यसेतोऽसिम्जुनाशः कस्यचन सूचिशिल्पिनः पण्यशाला समवर्तत । पुरोभागस्तस्यालयस्य विचित्रप्रकरणोत्कीर्णोऽम्बरचुम्बिशालचिनासतस्विनोपप्रकाण्डच्छायाञ्चकारेऽर्धविलीनो जीलमाव्यसरितमुपरिष्ठात पर्यवैक्षत । पृष्ठभागश्च नाविद्यमानं मलिनगृहाङ्गणावकीर्णवस्त्राणां संमुलीनः स्थितः । वर्षपञ्चक्रात् प्रारू प्रसिद्धसिम्जुसूचिशिल्पिनि दिवंगतेऽपि कस्वमयो जीर्णपणोऽपमनापीकृतोऽपि पूर्वकालस्मरकः सन् सर्वथा तन्नामार्त्तेनैव सनापीकृतोऽभूत् ।

अथ शरदौ सापमेकदा शिक्षाराज्यपोषविशेषः कश्मीरजवर्णाम्बरकलापगुपिनस्तमापणं समासद् । नाधिकेन चावरोपिता पोताश्रयाः कृते समवतीर्णा अर्बिननामजुलोद्भवा आनाभिधा काचनामेरिच्छेदीयाङ्गना कैस्तिघर्मप्रसारिका सोपानपङ्क्त्या समारोहवृध्वं भूमिम् । विपण्या यदिद्वारस्यान्तिकं समुपविष्टार्धं वनोपकायै कतिचिन्नाणकानि वितीर्य परदेशीयाऽनावृतद्वारं स्वेच्छया प्राविशदालयम् । वनीपका च दैनिकार्जितस्य गणने म्यापृता स्थितयती । दीनदीनामिमां किंशद्वर्पायामपि चिरादतिश्रान्तयोवनामिव जर्जरितकृष्टेवरां पलितश्रेयस्कलापप्रायां विलुप्तयोवनतेजोऽक्षियुगलं वलितनेत्रापाद्गामालोक्य कस्य हृदयं नाद्रवत् । तदीयं पाण्डुरमाननं तस्या मनोरयनैः स्वस्य प्रकटीकरोति स्म स्फुटम् । विशीर्णाम्बरप्रान्तायास्तस्या जीर्णचोवरपरिकरमभ्याप्याश्रित्वादिनष्टमैन्दर्यस्यावशिष्टचिह्नेनाद्यापि म्यक्तीभूतेन तदीया दशा द्विगुणं दधनीयतामयसीत् ।

अथ प्रविशन्तीममोकिदेशीयामानानाम्नीं स्वर्गवासिनः सिम्जुगेस्तनयोऽहज्जुर्नाम तम्भीरगिरा सादरमन्यनन्दत् । सा च प्रणम्य सूचिकर्मणि व्यापृतं युवानमभ्यधाद् 'अहो नैपुण्यं शिष्यस्य भवतः ।' इत्युत्तरतीं गृहाम्बारातां गुणगणप्राहिणीं ससंतोषं शुभासने समुपवेश्य स्वयं च भूतलं पूर्ववद्भ्यास्य सूचिं पुनरादरे स्तदशवर्णीयः शिष्यी । 'अहज्जो, कास्ति भवतः स्वसा' इत्यपनीतोत्तरीययाऽऽनया पृष्ठे 'गृहान्तः अपि तया भविष्यन् । प्रतीक्ष्यतां क्षणमात्रं यावत्तामाह्वयामी'ति प्रोच्य गेहाम्यन्तरं च गत्वा क्षणात् प्रयोदशवर्णीयया दारिकयानुगम्यमज्ञो मुस्तगालां न्यवर्तत युवा । आनामालोक्य विस्तारितकरपल्लवा वक्ता प्रधाप्य तस्मै पर्यव्वज्जत तात् । आनापि बाधाय लडार्दं परिचुम्ब्याप्राक्षीद् 'वत्से ! अपि श्रियते त्वयाऽल्लभापाध्ययनम्' इति । 'अगवनि ! अतिदुष्करमाज्ञलपाशाय-यनमेकाकिन्या न पार्यने मये' नि बालिकाभिधायाऽऽनाया नेदिष्ठ आयने मुक्त्वमुपाविशत् । 'अलं विरादेन । अहं स्वामप्यापयिष्ये स्वयमेवे' ति प्रथमजोदाना दीर्घविगीयुगलमस्मायाः परागृह्य समार्दवम् । अहज्जुस्त्वावन्मग्निकप्रदेशप्रकटास्तमनस्यामघ्नया द्विगुणितगेनेन सूचिं प्रवर्तयितुमुपाश्रमत् ।

तदनु निशाम्यनोपनिष्ठां बालिकां संबोध्य न्यवेदयदाना यया । 'वत्से ! आगामिनि मास्ते नगरेऽस्मिन् धन्यागालां स्यादयितुमुचता भविष्यामीति युवां विज्ञापयितुमेव समाया-

तास्मि । चाले ! त्वमपि पाठमन्दिमिदमायास्पसीति मृशमाशास्यते भया । इत्यभिहिते परदेशीयया वासा आतरि दष्टं निक्षिप्यादत्तोत्तरं च तूष्णीमस्थाय ।

‘आश्चर्यगिरमभ्येतुमिच्छति चेद्वदथमागन्तव्यं दयये’ त्याना पुनः साप्रहमवादीत् ।
‘पृच्छ्यतां भ्रानृदेव’ इति सकातर्यमस्मा कर्णेऽजपदानायाः ।

आना — न करिष्यति प्रतिबन्धे तत्राग्रज इति निश्चिनोमि ।

सूचिशिल्पिना स्वस्मर्यस्यापृतेन निजोक्तं नाग्रावीति कृत्वा तं संशोध्य निर्वन्ध-
पराऽऽना पुनर्ग्रवीत् ।

‘अपि भवता पाठशालागमनं प्रतिरोत्स्यतेऽस्या दारिद्र्याः’ ।

अह० — (क्षणमात्रं विमृश्य) आर्ये पाठशालागमनं न शक्यं खलु ।

आना — कुतः ।

अह० — अस्मद्बुद्धिब्यवहारदृष्ट्या बालिकानां पाठशालाध्ययनं निषिद्धम् ।

इति प्रतिभाष्य तद्वजः सूक्ष्मसीवनं निपुणं न्यरूपयत् ।

आना — परं भवन्तः पाठशालायां प्रापिताध्ययनाः स्य । किमिति भवद्भुजाऽपि
बालिकामन्दिरे नाधीयीत ।

अह० — (गम्भीरस्वरेण) निषिद्धमेतदस्मद्भ्रमशास्त्रेण । विहितयोतेऽपि न अपि
विहारायापि बहिः प्रेषितास्ति ममानुजा । अपरं च स्त्रीजातेः किं शिक्षणेन ? ।

अस्मा — भ्रानृदेव । अस्या पितृचारणैर्वह्निगन्तुमनुमोदितासीत् । सा लेखने पठने च
पटुरासीदिति तैरेवोक्तं त्वदन्तिस्मभीक्ष्णम् ।

आना — एवं स्थिते भवत्पितृभिर्यदीदानीं घरमध्यवस्थत् तर्हि न प्रत्यरोत्स्यत्
वन्मैयमध्ययनविषये ।

अह० — भगवति । निघनान्पूर्वं तावपादा अस्माया न अपि गृहाद्बहिर्गम-
नमनुमोदस्वेति मामग्रावयन् ।

अस्मा — (विस्मयविरल्लोचना) आः । एवम् ? ।

अह० — तदाज्ञां पालयितुमनिच्छते मे निवेदिता तैः शोचनीयाः कया मूढमत्याः
कस्याश्चिपुवत्याः ।

अस्मा — (चाटुवचसा) केयं कथा केयम् ? कथ्यतां भ्रानृदेव तावत् ।

आनयापि कयां श्रावयितुं साप्रहमनुनीतस्तरुणः समुद्यमध्याननं क्षणं च परामृश्य
व्याहरन् ।

अह० — वत्से, स्वाहता मुग्धया कथ्येवं श्रोतव्या न वेति न जाने । तथापि
सा निद्रांनस्त्रेण प्रायस्त्वां प्रवेक्षयेत् ।

इति व्रीर्यं निष्कस्य त्यानुं वार्तां शिली समारभत —

“शोचनीयां कथां कथयन्तः पितृपाश बाष्पपूर्णयना मुहुर्मुहुर्विरम्य ध्यानपरास्तूष्णीं
निहन्ति स्म । वनिताभ्यः स्वाश्रयप्रदानमनिष्टमिच्छेन्नस्मिन् मम प्रत्यापनमेव कथाभ्या-
मस्य हेतुरभ्यापनयोगम् ।”

अग्राहजुः क्षणं विरम्य घातायने यद्वदर्थिदिसालोक्यत् । क्षणोऽस्मिन् प्रदोषस्य
चमराच्छायासु घनीभूतासु प्रतिक्षणमतिशीतमलससूक्तं प्रवेशद्वारस्थेभ्यः शीतशीतशेनि
शब्दमधार्पादनवरतम् जिलमनवाः कूलान्तर्वर्तिमदनध्रेणिः प्रत्यासन्नतमिच्छातमसावृ-
ता तस्यौ ।

न चिरानुपारवृष्टिर्भविष्येति युक्त्वा कथानिवेदनमारब्ध सूचिशिल्पी—

“प्रथमसेतुवर्तिनः शिवमन्दिराच्चानिदूरं न्यवमदेकदा सुभानामिधः कश्चित्प्रा कष्ट-
वक्षणकलाप्रयित्प्राधीण्यः । शैरावे क्रिस्तधर्मप्रसारकैः स्थापितवामाङ्गुलपाश्चालायां
सम्प्राप्ताङ्गुलभाषाभिज्ञानो यौवने च विश्वविद्यालये संपादितोच्चशिक्षणो मुस्लिमानां
पुराणलौकिकाचारक्रमं विशेषतश्च सर्वप्रापंचिकमुग्यप्रतिबन्धकं स्त्रीणां पङ्कशाप्यप्राक्तन-
रुचिबिषये निवरातवेद् । निजनबोद्धायै स्वातन्त्र्यं प्रदानुमिच्छन् परिस्पष्टप्रतिहृदय-
गुरुतनो स्वसंस्मर्य विनाऽन्तरायमसाधयन् । अमीनाभिधा तत्प्रायां सौन्दर्यं भितनूरजहामा-
भिधमोगलसम्राड्ददित्वा ।”

अस्मा— (सविष्टेदम्) अमीना ? नामैतन्माधुराधयोः किल ।

तथैवेति प्रतिपद्य प्रत्याया वचस्तस्याः पुनरुपाक्रमत निवेदयितुम् ।

“अमीनाया निष्किलनभारगुन्दयंगवर्गवैहारिणा सौन्दर्याविशयेन सुमानः
प्रमुदितान्तरास्तां भृशं चक्रे । सप्तदावर्षापर्यं मुह्यमिनी, कान्त्या शारङ्गद्रुकलामपि
न्यक्षतिनी, प्रजया मोगलसम्राट्प्राणीवस्यान्मज्जं क्षिप्रनिसामिबानुकुर्वती, रतिविषये
निवराति, कलाकौशलस्यादर्शः, कादम्बरीकलापरसम्राहिणी, रागितराखे प्रहृष्यैव निपुणा
बभूव सैति मे तातचरणाः प्रोबुः । सुमानेन स्वेनाप्यापिताङ्गुलैर्दुर्मापां प्रापितसंख्याकान-
कौशला संपादितव्यबद्धारचातुर्षा भर्तृशक्तिग्न्यवसाये बहुपयोगिनीमात्मानमक्रोस्ता ।
धीनगयां सकष्टकलाकलापरतन्मभूशौ निर्निननिनोपशिक्षिमण्डलस्य सुमानस्य रमण्याः
परमरमणीयाननं तद्विषयिमन्यागान्तुज्जनास्तस्यानुचमशित्यकुटुम्बलिनी निवरातमाकर्षत् ।”

अग्राह्यायकः क्षणं विरतकथनः सूचिशिल्पिमाग्रीयं निपुणं निरूप्य सूचिशिल्पा-
धारं पार्श्वे न्यपात् । अवधितभाषः प्रदोष इक्षीम् । समीपवर्तिनो घट्टो नद्याः
समाकर्णं सासाडिक्कसानायाकमाङ्गमानानां विलासिनीनां कलकलध्वनिः । अन्तरान्तरा
नारिक्यनामाक्षेरासम्मिधः सलिलारुण्डनमर्मरस्वरोऽपि शुविमरण्यां म्यपत् । तदनु
सूचिशिल्पी पार्श्वे प्रत्यायं मडोपवर्धमेकं पृष्ठ आश्रित्य सुसं समुपविष्टः कुटुम्बलोऽप्यङ्गि-
मानां स्वसारां च कथां धावयितुं पुनरावृत्त्य यथा ।

“अथ गच्छतु सर्वेवधिद्विधप्रपुष्टितलावण्येन भार्यायाः सार्धं सुमानस्य
वागिन्यं समृद्धेः पार्श्वे कोटीं प्राप । अथ तेन विन्यामन्यैकशाश्वीनगुन्येन देशान्तरं
गतागनं कुर्वता सप्त भार्यया विहर्तुं मनागप्यवच्छतो नोपाकल्पत । रमणी च तस्य
मुष्टमंगैकाक्षिनी विविद्येन्यादितनिवेदयामन्यो विनोदयितुं कादम्बरीपद्मे कलमगमपत् ।
राशौ हिमयोः मुने सुसप्तोत्तमोपवर्धसंकीर्णोद्विग्नयां शयाना क्पातनाश्री कादम्बरी

लैलीमशनुनाख्यामन्यान् फारसीक्याप्रबन्धान् निष्पादितगृन्थाररसान् वाचयन्ती चिन्तयन्ती
तद्वर्णितप्रणयलीलारोमाञ्छिताङ्गी चिरमुन्निद्रनेत्रा स्थितवत्यासीत् ।

अथ सायमेकदा वसन्तर्तुना विजृम्भमाणेन तरुणजनमनःसु प्रोदीपितरातेषु
धीनगरोपकण्ठवर्तिक्षेत्रेषु खस्रवसकुसुमैर्विद्योतमानेषु प्रफुल्लितोत्पलदलपटलविस्तारेण सार्ध-
भामसु दलाख्यादितडागेषु जातिमल्लिकाजपादिसुमनोभिर्मण्डितेषु रम्यरम्यशालिमाराख्यादि-
त्रिहारोपवनेषु कश्चिदङ्गानस्थानदेशीयो रूपयौवनसंपन्नः सख्यदो नाम जीलमसरिस्तलिलेषु
स्वदेशभ्रजसनाधीकृतेन शोभनपट्याच्छादितेन पोतेन विहरन्, सायंतनिकपरमरमणीयसमये
समालोकि नयनजितमीनयाऽमीनया । तरुगोऽथ प्रिप्तद्वर्पदेशीयो गौरवर्णः सन्नद्धगात्रः
धुधदितशरीरश्चास्वशान्तः कमनीयकपोलपालिः । छैननीतिधर्माचारं मृणमित्राकलयत् सः ।
सुभानशिल्पिनः पण्यशालान्तिकं पोते तस्य मन्दं मन्दं चलिते वातायनसंनिधी
कादम्बरीपङ्के निमग्नाऽमीनाऽपि व्यलोचयत् यच्छया यूना । छावण्यातिशयेन तस्या
आकृष्टः क्षणात्स शिल्पिनो विपणीं प्राविशत् । तक्षकस्यानुचमं शिष्यं सकीतुकं सोत्साहमभि-
नन्दते तस्मै विदेशीयाय निखिलशोभनोपकरणविचयं दर्शयामास सुभानम् सगौरवम् ।
अथ नानाविधनिर्माणभङ्गीरासनपीठिकाकाण्डपट्यसदमम्बूप्यादिसंभारसमूहमालोक्य कला-
गुणशमिव नितान्तप्रमुदितमात्मानं प्रकटयत्तत्स्थानवरत्नं छावण्याशालिन्याममीनायां दृष्टि-
र्न्यपतत् । द्वित्रधा तयोः परस्परनेत्रसंगमोऽप्यभूत् । नृपोचितमाज्ञापत्रं नवीनोपकरण-
निकारनिर्मितये तक्षकाय प्रदाय सख्यदोऽपस्तर्तुमनिच्छन्नपि विपण्या निरगात् । को जानी-
यान्नाम सख्यदः काभिर्भावनाभी रजनीमगमयदिति । परेष्वपि तु पुरातरं कार्यवशात् प्रति-
ष्ठासुः सुभानः 'सख्यदामीरेभ्यो विविधाभोटकाद्यनिर्मितपरिवर्णचयं प्रदर्शय यथा
तेष्वन्यतरत् क्रेतव्यमिति निश्चिनुयुस्ते' इति भार्यायै समादिश्य धीनगराक्षिप्यौ तक्षकः ।
सायं च तस्यैव दिवसस्य शोभनश्वेतरुञ्चुकः क्षौमप्रालंबरत्नोष्णीपः सुभानस्य विपणीं
सख्यदः पुनः समायातवान् । अमीनया प्रदर्शितालेख्यपुस्तिकः प्रथमसंभाराशामागमनो
ददीकृत्य भवत्याः स्वामिनः परोक्षं समायातोऽहमिति क्षमासम्यार्थयत् विपण्या निर्गमात्पूर्वं
विदेशीयः । 'आगम्यतां ववेच्छम् । निश्चमेव सञ्ज्ञता भविष्यन्ति धीमन्तोऽग्रे'ति मृदुगिराऽ-
मीना प्रपन्नापत् । प्रहृष्टः रिमताननोऽपृच्छसख्यदः 'मयाज्ञापितोपकरणजातघटनाविधिं निरी-
क्षितुं ममात्रोपस्थितिर्यदि भवत्यानुमन्यते तदुपहतो भवेयम्' इति । इन्त तया कम्पित-
शिरसानुमोदने प्रदत्ते तस्या दयनीयकथारम्भः समभूत्किल । तथा हि । परेषुः पुनर्विपणिं
समुपस्थितः सख्यदस्तदनु च प्रतिदिनम् । सुभानस्यान्तरान्तरा गृहेऽनुपस्थित्या सख्यदा-
मीनयोः परिचये घनोभूते न विरान्मधुमागस्य मादकदिनेषु विहारोपवने तीव्रदृष्टयन्तरं
यथानु कष्टणमारोहति भूतले तथा हृद्मौ तयोः सङ्गस्य समारोहदनुरागाङ्करः ।
सोऽयमङ्कुरः केनचिदङ्गस्तिन्यनिकरसलिलसंवेनेनाप्यायमानो रदोऽभूत् । तथा हि ।
एकदा कनिष्ठमप्यममीनायाः सरिश्चल इतस्ततो घावञ्चस्तलदकस्माद्य सलिलेषु न्यपतत् ।
सुभानस्य कार्यवशात् गृहेऽनुपस्थितौ सायंछाडीनगमपादिविके नदीतटेऽमीनैकान्यसहाया
संभ्रान्ता प्रोद्यःप्रोद्यःसरोरान् । नञ्ज्ण एव नियतेरावेसादिव धीरः सख्यदः पादचारी

सम्प्राप तत्र । च क्षणात्तद्विषयां संप्लुत्य बालं सलीलं सालिलादुत्तोल्य संश्रुध्याया
मातुः करे प्रन्यापयदपाहरच्च तदीयहृदयम् । तदारभ्य तावुमौ मिथो गाढानुराग-
ग्रन्थिनात्मानं निबद्धमिवापश्यताम् । सुभानश्चापरिमितकृतज्ञाभारविनतः सय्यदेनादिष्ट-
सर्वोपकरणसंभारस्य भूत्यं मूरि न्यूनीकृतवान् । स विदेशीयस्तक्षकस्य गृहे कुटुम्बस्य
पुरातनसुहृदिब पुरस्कृतः संभावितश्चाऽमृत । इन्त साक्षान्मानुषरूपो भुजंगो निजशुभालये
पोषितोऽमृदात्मनैवेति स्वप्नेऽपि नाजकिं तक्षकस्याविदग्धेन । कार्यवशाज्जगरान्तरं
मुहुर्मुहुर्निर्गते पथौ सय्यदामीनै प्रदोषोत्तरं समगच्छेताम् । क्वचित्परिमहालनाज्ञो
निध्नसितपुरातनमग्निरस्य विजने पृष्ठभागे मिथः संगर्गादविच्छिन्नपरमानन्दं प्रापतु ।
क्वचिच्चामेशाहीतनाम्नस्य जठराशयस्य निर्गतपुराणितकमुपविष्टौ क्षर्तमर्मरेण सालिह्वानमृदु-
कर्णजपितानि सन्निधयामास्तुः । क्वचिम्मोगलसम्प्राप्तकलीनशालिमारप्रमदवनस्य विवि-
क्तकोणे विनारवृक्षस्याधः समुपविष्टौ पयःप्रेतासारप्लविडविडमिथ्या विमलया जोत्सया
द्विगुणीभूतप्रेमोद्रेकौ मन्दशीतसुरभिसमीरचुम्बिताननौ निश्चिह्नं जगत्स्मृत्य कतिपयद्वेरा
भगमयताम् । कदाचिदरण्ये क्वचि द्विरेकक्षरभरमन्दस्वरामृतकणैरासेचितधृती पिक्-
सारिकादिपत्रिणां कलालापं सह निजप्रेमालापैर्मधुरैरन्वगापयतामिव । अधेकदा
श्रीनगराध्यासज्ञनिर्गमनमात्मनः सय्यदेन प्रेयस्य निवेदितम् ।

‘ क पासी ’ति चिन्ताकुलाऽमीनाऽप्राशीत् ।

‘ अस्मत्सम्प्राप्तधिकारिभिराक्षेपेन स्वदेशं निर्वर्तितव्यं मयैदीनीमि’ति समुद्यत-
शिराः प्रत्यवादीतस्यदः । तदुभयाः कस्युगलं निर्जीवमिवाबालम्बत पार्श्वयोः । निश्चला
पाण्डुरा निःशब्दा क्षणमवतिष्ठत स्म । विनष्टं तपोवनं, तदाननं वस्त्रीभूतं, तदीपलोचनपुष्पं
देदीप्यमानचरं सम्प्रति किलुसतेजः समभूत् । ‘ मास्म गमः प्राणेश ! मास्म गम ’ इति
तस्यास्य बाहुं दृढं गृहीत्वान्वनयदमीना निरुत्कण्ठी ।

सय्यदः — प्रिये ! न तत्त्वं क्लिष्टेभ्यां समवस्थायां निष्कमवस्थादुमावाम्याम् ।

अमीना — कथं त्वया विना जीवितुं शक्नुयाम् ।

इत्थुक्तवन्पास्वस्या नैराश्यस्वरो नितरां तमतोषयत् ।

स० — नेयामि त्वां सह मया ।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य रोमाञ्जिताह्यापादमस्तकं कम्पमानाह्वयष्टिर्पमानेन स्वरेण ।

अमीना — बालकीं विसृज्य कथं सह त्वया गच्छेयं वत ! ।

स० — प्रेयस्यावश्यमेवानुगन्तव्यो धलभः ।

संत्रासाकुलहृदया निस्कारितलोचना क्षणं तूष्णीमवातिष्ठामीना ।

स० — एतच्छययितुमेवात्र समाहृतासीर्मया ।

अमीना — अहो ! मम बाली ! बाली ! बाली ! ।

इति रुद्धवाष्पमवाहा हस्तपल्लवी संकीड्यन्ती सगद्गदं पुनःपुनर्देहपद्मदयादमीना ।

स० — (अधीरतया) यत्र सार्धं मया नो चेद् दिग्माम्नां सहावतिष्ठस्व ।

अमीना तु निरुत्तरा स्थितवती ।

स० — अद्य रात्री प्रस्थास्ये । मया सहायानुमिच्छसि चेच्छादीपुरग्रामा-
मिमार्गस्य दक्षिणतो निवसतो वृद्धकृषीबलस्य काष्ठस्य कुटीरसमीपं मां प्रतीक्षस्वा-
निशीयम् । तदन्तिकमेव नदीवृद्धस्यूता पोतेन वारामुल्लास्यग्रामाय प्रस्थास्यावहे ।
ततो मार्तण्डोदये च श्वः पदाच्छादितयानेन पिण्डीनगरं यास्यावः । कृषिकः परिचितोऽपि
मे न त्वामभिजानाति । अतस्तस्यैव कुट्यां संमिलिष्यावः ।

तदाकर्ण्य मृणालपाण्डुरवदना निःशब्दा दोलायमानमनाः संग्रस्ता संभ्रान्ता
चावनतमुखो तस्यौ सुभानस्य गेहिन्यमीना ।

अमीना — कनिषदिनान्यनुमोदस्व मे परामर्तुम् ।

हृत्पुनीतोऽपि तया शिरःकम्पेन च निराकरोदम्यर्थनं तस्याः ।

स० — अद्य रात्रावेव गन्तव्यं मया । भूयते हि यत्सैवप्रान्तवर्तिप्रदेशे
जनविह्वलः समुपस्थितः ।

हृत्पथिधाय स ध्यरमत्सहसा सा निजत्वस्तिनिर्गमस्यावश्यकतामवागच्छेदिति ।

अमीना — (बाष्पाकुललोचना कम्पमानस्वरा) प्राणेश्वर ! यदि मां परिहास्यसि
कचित्त्वा का वा दशा मे स्यात् ।

स चोत्तरमदत्वा तां गाढमालिङ्ग्य स्तरमत्तं मुहुर्मुहुस्त्वदीयं ताम्बूलरागरञ्जिताधरं
परिचुम्ब्य च कर्णेऽञ्जयत् ।

स० — नित्यं त्वयि स्नेहिष्यामि । त्वमेवाजीवं मे प्रेयसी स्यास्यसि ।

अमीना — यादम् । रात्री निर्दिष्टस्थाने त्वां प्रतीक्षिष्ये ।

इति निवेद्य कथारत्यानाञ्छ्रगमहज्जुर्परमत् । संक्षोभक्रे कलकले सरित्स्नानघट्ट-
स्थानां विलासिनीनामिदानीं विरते प्रदोषापगमादन्धकारो न चिराद् व्यजृम्भत । संमुखीन-
निकेतनदीपिकानां मन्दप्रकाशः प्रतिविम्बितो निर्हरेणिया अम्मसि ।

अहज्जुः — “अयं रजन्यां तस्यां भाविनः शिशुविरहस्य चिन्तनेन विरीर्णहृदयाऽमीना
मम्बुलस्वरेण दोलागीतिं गायन्ती बालकी शाययित्वा स्वकीयावश्यम्बस्तुनि संधिष्य भर्तारं
पथमलिखत् । मीढाभरमन्थरा ध्यज्ञापयत्सा पतिं सपथ्येन सह विजसौहार्दार्म्ममं, मीढार्द-
स्यास्य विजृम्भणं, तदनु परस्परयोगादानुरागम्, पर्यन्ते “कामपत्रवरीभूता सपथ्यदमनुग-
च्छन्ती क्षम्यतां यद्वाञ्छतिर्मेन्दुभागेवं, बालकी च मे सयत्नमभिरक्ष्येतामि” ति सानुनयं सा
पतिं प्रार्थयत् । समाप्ते लेखने परिधाय नीलवर्णाभ्वरं, केशकलापस्य प्रयितवेणीद्वयान्ते
सुवर्गचक्राकाराभरणे निपुणं निधाय, कर्णौ रत्नचित्रकुण्डलाम्यामलङ्कृत्य, प्रीवां च कन-
कचन्द्रहाणेन मूर्णयित्वा प्रचुररत्नमण्डपमण्डितकण्डुया, चंदनानुलिप्तमवोद्भवजनले-
परधितलोचनप्रभा, महिकापुष्पमालाकनुरकन्धरा रत्नीकरणायाधरयुग्मस्य श्यामविशुद्धये
धौलावर्णगजत्रिपत्रकृष्णगुण्यममज्जिनां ताम्बूलयाहीमारादितवती ।”

‘अहो ! दुःखयोगे दुष्टया’ इत्यम्यघादानांमेरिकादेशीया । विरतचवनस्तरणाः
क्षणमात्रं स्थितवान् । ततश्च—

अङ्गुः—“अथ यावत्सा गृहान्प्रविष्टासते तावन्मुमानो भारान्तराद्विवर्तते । परं पत्युः प्रत्यागमेनामीनायाः संकल्पस्य न कोपि प्रतिरोधोऽभूत् । विलम्ब्यमानाणि सा प्रयैश्चन धीरं यावन् भार्यायाः कल्पितपलायनमशङ्कमानो निद्रादेव्या गाढं गृहीतोऽभूत् । तदनु सावधानं निःशब्दं शयनादुत्थाय भर्तुस्तथानत्याधस्तात् स्वहस्तलेखं निधाय जीपममीना गृहान्निर्गम्य । तमिच्छाया अन्धतमसेऽप्यश्रिता कस्यचन शास्त्रिकस्य वचनानुसारेण निर्दिष्टस्थले प्रति पञ्चामेव प्रतस्थे । न चिरात्तत्र समागत्य न पोतो न वा सप्यदस्त-
यालोक्ष्यत । अनन्तरमस्तस्याधुमशमीति ईर्ष्यप्रतिपत्तिमूढा क्षणं स्तम्भितगतिरि-
वातिष्ठतामीना । तावदकस्माद्

‘अमीने ! अमीने ! पतिं यार्ही च विचित्र्य पत्युरगानुसंगपरवशी भूय कुतोऽद्य व्य-
भिचारपथे पदै प्रक्षेप्तुं प्रवृत्तासि । त्वं मुमानस्यामिमानीता गेहिनी, तस्य समुद्देशातः
प्रसिद्धेन फलं त्वया माधव्येन परिमुक्तमेव । कथं तव हृदयं न विदीर्यते सुशीलं नायम-
शरण्यमर्कः च परित्यजन्त्याः । अविच्छेदीया भाविनी ईवघटना । निवर्तस्व तेहं निवर्त-
न्व शीघ्रं यावत्तव लेखो न निपनति पत्युः करले ।’

“हृद्यन्तःकरणेन प्रबोधितापि चिन्तावष्टम्भं परिहाय काममोहप्रणुष्टाऽनल्पयोजनदूरं
बलमेन निर्दिष्टः संकल्पस्थानं पद्मार्थं गन्तुं कृतनिश्चयाऽविदेकान्धा स्तरातुता धूमर-
च्छायया पाण्डुरदृक्प्रतिपपङ्क्या सुरक्षिताभयपाथेन मार्गगैकाक्षिणी प्राचलन् ।
अचिन्तप्रस्ता प्रगाढनिद्राव्यतया तमिच्छायाः, अचिन्तेमाना सूक्ष्मरसादेन पाण्डुरपादप्र-
कम्पनगमीरस्य, सखलत्वज्वां रजनीम्बरविविरोचितमध्यानं विलोकयन्ती कथं कथमप्यात्मान-
माकर्तु । अथग्रमेण गिरगात्या अभिसारिकाया मस्या अवगाणितसर्वरोधाया रमणमग-
मैरुतानायाः स्वकसितं साधयितुमुत्साहो द्विगुणीयभूत् । अचिन्तोतममुल्लङ्घ्यमाना,
अचिच्छगुलमेतु स्वलन्ती, अचिहृताप्रतानमम्यकलं वसन्ताञ्जलं मोचयन्ती, अचिहृतां
ओचरन्ती, प्रत्यग्निगलशीरानना पञ्चमयटिकोत्तरं कृषीवदस्य कुटीराच्छात्रिदूरं संजाय ।
तावदकस्मादमिमीपणा सकृदकदाशब्दं शेषाविलेख निशाचरीव सोढामिनी गजैन्ती
समवेदोप्यत । अतिमयानकञ्चन्दावते समुत्थिते पूरस्यूलचिन्दुमिर्वर्षितुभारत्तय मगधान्
मघश । ततश्चाक्षरं सतदग्रदामदानदमेहो निशादयुधः क्षोणीतले मयपतन् ।
दिष्टया धामिमारिकायास्तस्याः पत्युपादपरयाधः सहसा स्मर्दनेन मरणं पर्यदिपत् । परं
स्वलप्लागया दुमस्य प्रदतकरोर्यूर्गमाता जडोमृता सरमयनवाहसुरी सा प्राक्षिप्यत
घरातले ।

“अथ धीनगतोपकण्ठवर्तिनि हृदिकस्य कुटीरे जितान्वयदः प्रेयसी प्रदीप्तमाणः
न्यिवयान् पानन् प्रामिदशो धूमरवर्गं रत्नार्थं पर्यर्तन् । उदधति मरीचिमाडिनि गगन-
तलात्तारामण्डले त्रमेय मन्द्रीभूते निवेदित्रे च परदातपलाङ्गपटलकण्ठलेन निम्रमर्म-
रोगेय भूतलं पर्यर्पणम् । त्विं प्रदीप्तमाणः कृषीवदस्य कुटीरे निवेदीपो भग्नराः प्रेयस्या
प्रतिष्ठाभङ्गः हन् हन्ति शेषाणामभितार्य नद्याः कृष्टं प्रथमवर्णम् । न चिरात्तामसुगं
शुत एव पोते प्रति वारामुद्धाग्रामं शोवःमलिलगया मन्दं मन्ददुष्टेन तावमीना

पतितपादपस्य बृहच्छाखाया अघो मरणोन्मुखी स्थितास्ति । मुहुर्मुहुर्तामानमुत्थापयितुं प्रयतमानायास्तस्या असद्वेदनाजनिताप्रोश टपःकालीनप्रशान्ततार्या स्फुटमग्रावि नेदीयसि क्षेत्रे प्रयस्यमानेन सभार्येण क्षेत्रिणा । क्षणादम्पती विरुज्य क्षेत्रं यतो विस्तशब्दो निस्तसार तत्रोपेत्य झटिति जर्जरितशरीरममीनायाः सायासं शाखाया अघमाद्विमोच्य जलविन्दून् कतिपयांस्तस्या मूर्च्छितायाः पाण्डुरानने निपिच्य मृतप्रायां तां स्वकुटीरं प्रावेशयतामात्मभ्वंसिनीमिमां बराहीम् । ”

अत्र क्षणं विरते कथके ‘कथं तातपादानां ध्रुवणपथे कथेयं निपतिते’ ति दारिकयानुयुक्तोऽवशिष्टवृत्तान्तस्त्रेन न्यवेदि ।

अहञ्जुः — “कथम् ? सर्वमेव सरलमभूत् । सुभानेन स्वयमेव निवेदिता कथेयं पितृपादम्यश्विरादृचद्वसत्येभ्यः । परं न कृपीबलो न वा तद्भार्या ययोः कुट्याममीना समाभिताक्षीत् स्वोऽप्यत्तर्कयपदिवं तक्षकस्य सुभानस्य गेहिनीति । चित्ताद्भोदकाष्टसंचयं तत्कार्यार्थमुपकल्पितं तत्क्षमाय कृपिकोऽयम् । कतिपयदिनोत्तरं कार्यवशादभिरागच्छता क्षेत्रिणा यदृच्छयाऽऽस्मिरुष्पतिकरमधिकृत्य सुभानस्य पुरः समाप्यातेऽपि क्षताङ्ग्या योषितया स्वभार्यया भवितव्यमिति न संशयलेशोऽपि तस्य मनसि प्राविशत् । अप्यतोतेषु कतिपयमासेषु पुनः श्रीनगरं प्रतियात्यते कृपीबलस्य रत्नखचितकुण्डलद्वयं विश्रयार्थं समार्यवमीना । क्षेत्रिणः दर्शितमात्रं सुभानाय कर्णावतंसयुग्मं स्वभार्याया इति तेन झटिति प्रपञ्चिज्ञाय तस्यास्तादात्म्यं वृत्तान्तश्च सर्वमवाबोधि कृपीबलतः ।

अस्मा — अपि सुभानेन पुनः प्रवेशिता सा गृहे ?

अहञ्जु — कुण्डले श्रित्वा सुभानो गेहिन्यै कामवशीभूतायै प्रथमं कृपितोऽपि देवविलसितादृक्लङ्कितदेहापि क्षतदेहाऽशस्येति गृहं निर्वर्त्तस्वेति कृपीबलमुजाव संदेवं प्रेषितवान् । तमाकर्ण्य सा निःशब्दा स्तम्भितेव धरणीतललङ्घने मूर्च्छितेव क्षणं स्थित्वा सौरस्ताडनं तारस्पर्शं विलपितुमारब्ध । सकलं सान्त्वयितुं साम्रहं भोजयितुं च तां वृथा प्रयतितेऽपि दम्पतीभ्यां मुहुर्मुहुस्तामानं निवरां निन्दन्ती रुदिताज्ञ सा व्यरमत । पर्यन्ते निराहारा शोकातिशयाकुला कुशिवेदनाभिभूतातिथ्रान्ता लोचनसलिलप्रक्षालित-कपोलाऽनुतापाग्निना दंदद्भामानाऽऽत्मानं भूतले निशिष्यानवरतत्रवद्वाष्पप्रवाहा निब्रला स्थितवती धावन्निशीघ्रगमे क्षेत्रप्रयासश्रान्ती निद्रादेव्या गृहीर्ता जायावती । तदवशादग्राधि-शातीरिक्वेदनाग्रन्तापि कथं कथमपि समुत्थाय कुटीरतो निःशब्दं भिरगाव । षण्डानुतापवशीभूतायाः स्वेच्छापारित्यक्तस्वजनस्य दृष्टिपथादात्मानं, दूरीकृतमिच्छन्त्याः किं समभूदिति न कोऽप्यजानाव । बहुतिथं कालं निजशिशुप्रियचिदीर्यया ग्रामत्वेहुं प्रापतत्तरां सुभानः परं प्रयत्नेषु सर्वेषु निष्फलीभूतेषु मैराइयाद् ध्यजहास्तर्वाणां पुनर्दर्शनस्य पन्थाः । प्राहुर्वेनाश्च प्रतिदिनं वर्धमानानुतापाशनेरुपरामनायेव सरित्सलिलेषु तयोपलब्धाध्रयया भाष्य मत्रि ।

“अवगतं स्यादिदानीं भवण्याः कुतः पितृपादैः प्रतिबन्धोऽकारि दारिकया अस्माया विहाराय यदिभनस्तेति ” ।

इयमिषाय विरक्तवचसि तस्ये गृहान्मागता विदेशीया निरुत्तरा तस्यौ । सत्र
मन्दिराद्वहिः स्थिताया बनीपद्मया उपवास्यातां कथां मूकविदोर्गृहदयेनाकपयन्त्या
विह्वलाननस्य पाण्डुरता समवर्धेततराम् । कथकस्यान्तिमपरं तीव्रज्यधितायास्तस्याः
स्मृतिपटे जन्मान्तरोपातसंस्कारानुबन्धेनैवापरिमितशोचनीयमस्मृतिपाशं व्यरचयत् ।
नेत्रजलमिश्रितपूडिलिप्तकपोला श्रीचैरास्येष्टुमिच्छन्त्यप्यामस्यमेन निरुद्धकण्ठा मलिन-
करस्वप्नानैर्हृदिधूम्रत्वग्निद्राच्छलापमानः सरभमनाकथं । तदनु परमर्तुराश्रयजन्यशो-
कातिरेका सामिह्यमन्दरहितध्वनिनिन्मसार तस्माद्विशालम् ।

‘हुतः ! क्षिमेत् ! को रोदितीत्युक्त्वा यादिकाऽऽम्ना आश्रमेरिक्तेरीपया
चानुगम्यमाना श्रुति वातायनमवावत् । पापाङ्कुटिमपदभ्यां चद्री रम्यायां न कोऽप्यदृश्यत ।
नेदिष्य जीलमवर्तितगो विमनस्केव निरानन्देवाभवत् । कायन पोत्राः कट्युपगतेरिवतस्ततो
विकीर्णा निश्चलास्तथुः । ‘ए गताज्मदीपपुराज्मद्वर्ग’ इति वातायनदेहलीमवलय-
मानया वक्ष्मपातुयुक्तः ‘पश्य तत्र प्रयाप्यसावि’ इति काञ्चन च्छापामिवाकृष्टं हुहिना-
वृतायां रत्नन्यामनन्दं प्रचलन्तीमङ्गुल्या निर्दिशन्नदीदृहस्तुः । त्रिमिस्तैरपमरण्या
बनीपद्मया दीनदीनाऽऽकृतिर्निपुणं निरुन्निता वापया मरमसं बाहिताऽपार्त्तं शरद्वलमिव
भिदुष्य क्रमेण यावत्तिरोदिताऽभूत् ।

“अतो वैलक्षण्यं प्रपमागमस्यात्र तस्या द्रोनायाः । तथा हि । पितृरादानां स्वर्ग-
गमनदिनादात्म्यं शुनीय मिश्रपनीयाऽऽक्योरनयोर्ब्रह्मीतिर्विकदिनस्वाप्यनुपरिधानं
प्रत्यहमाप्नोततानिरो गृहाद्वहिः स्थितास्तपेयाऽभिरक्षिनुमिवाकाम्” । इत्यदृशुर्गृहागतायै
व्यज्ञापयत् । ‘न मा केनापि संभाषते न कोऽपि वालि परिचितस्तस्या’ इत्यस्मा
सदयमगदत् ।

‘अत्रिगभीरस्वभावया द्विजन स्पर्तागिर्वरं भुवननागमोपमशिक्षितं स्यादिति
दार्शनिक इवामिषाय दारिद्र्या कुक्षितरेणीयुष्मं सप्रेम करपटुवेन परमृश्य शीत-
वीक्षणवातपरिहरणाय वातायनं सिद्धितवानदृशुः ।

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

ॐ समाप्तेयं कथापुस्तकम् । ॐ

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

SANSKRIT WORKS

By Pandita Kshama Row

1. SATYAGRAHA GITA : Published by Maisonneuve, Paris,
Price Rs. 2/8.

"Its fluent, polished Sanskrit at once rivets the interest of readers with its style and subject matter" —*The French Review*.

"Every school should have this as one of the text-books and every student study it with as much enthusiasm as he would any other great work." —*Chitramaya Jagat*.

2. UTTAR SATYAGRAHA GITA : With English Translation.
Price Rs. 6/12.

"The author's mastery is truly remarkable, for the language never flags and is never flaccid" —*The Times of India*.

"This poem has all the characteristics of a great epic..."

—*Bharat Jyoti*.

3. KATHAPANCHAKAM : Price Re. 1/-.

"The author's gift in the depiction of pathetic stories is remarkable." —*The Hindu, Madras*.

4. VICHITRA PARISHAD YATRA : Price 12 as.

Her personal experiences at the Trivandrum Session (1938) of the All India Oriental Conference.

5. SHANKARA-JEEVANAKHYANAM : Price Rs. 2/-.

"The style has terseness, force and precision worthy of a classical writer." —*The Hindu, Madras*.

"The description of Simla reminds one of the Sunderkanda of the Ramayana." —*Journal of the Bombay University*.

6. MIRA LAHARI : Price Rs. 1/4.

"This poem can well compare with some of the masterpieces in classical Sanskrit." —*P. E. N. Journal*.

"A source of great inspiration for the younger generation..."

—*Ganganath Jha Research Institution*.

7. SRI TUKARAM CHARITRAM :

With English Translation. Price Rs. 5/- Foreign \$ 2.50 or 10 sh.

"Pandita Row has done a service to literature by writing the saint's life in Sanskrit. The book which is written with great purity is worth hours of careful study..." —*Searchlight, Patna*.

"The whole work has been done in an admirable manner and the finale is excellent..." —*The Indian Express, Madras.*

"The poem possesses clarity, brevity and sweetness, the three qualities named by Sanskrit rhetoricians necessary for good poetry."

—*The Evening News, Bombay.*

"The style is admirably suited to the theme."

—*The Hindu, Madras.*

8. SRI RAMDAS CHARITAM : Sanskrit Text with English translation 1953. Price Rs. 5/-.

One has to read it religiously, devotionally, and imaginatively, to appreciate the scenes and incidents and the various human relations depicted—mother, son, brother, Guru, disciple, etc."

—*Prerana, Bombay.*

"It speaks volumes for the great powers of the poetess that within such a short space of time she has brought out another Mahakavya in 13 cantos, following the incantation "Shri Rama Jaya Rama Jaya Jaya Ram" first, invoked by the great sage Vishvamitra."

—*Bharat Jyoti.*

9. GRAMAJYOTI : Price Re. 1/-.

'A collection of three short stories in verse depicting Gujarat villagers' self-sacrifice during the national struggle for Independence.'

10. KATHA MUKTAVALI : Price Rs. 4/8.

A collection of fifteen short stories with a foreword by Sardar K. M. Panikkar.

N. M. TRIPATHI LTD.,

BOOKSELLERS-PUBLISHERS

PRINCESS STREET, BOMBAY - 2